diasporiana.org.ua

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИЛОҐІЯ: МАЗЕПА

МОТРЯ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ТОМ ПЕРШИЙ

ЧІКАҐО

BOHDAN LEPKYJ

MAZEPA - A TRILOGY

MOTRYA I

A HISTORICAL NOVEL

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1959

Всі права застережені

Мистецьке оформлення обкладинки

Оксани Мошинської

Library of Congress Catalog Card Number: 59-15680

Copyright, 1959,
Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

Богдан Лепкий

ПАМЯТИ БАТЬКА

ЦАР.

Орхестр заграв «Гей не дивуйтесь» і в бенкетну салю увійшло 12 хлопців, в білих, фалєндишових каптанах і в жовтих чобітках зі срібними підківками. Один в одного гарні, як мальовані, рівного росту, з рівно підстриженим русявим волоссям; вуси їм ще й не засівалися. По двох несли великі, срібні підноси, на котрих, ніби живі, зривалися до лету великі фазани. Хлопці рядом уставилися від дверий до креденсу, біля котрого, за барієрою, тупцював старий ключник і поралося двох крайчих.

Ті розглянули підноси, чи страві чого не хибує, вибрали що найкращий і разом з хлопцями, котрі його тримали, пішли через салю у верх стола, де сидів... його величество цар Петро.

На ліво біля царя — Олександер Данилович Меншіков, а на право — господар хати Іван Степанович Мазепа.

Крайчі склонилися низько і хлопці пристанули між царем і гетьманом.

Гетьман доторкнувся рукою важкого підносу і попросив високого гостя, щоби був ласкав почати страву.

Високий гість був справді високий, а буйна, темна грива робила його ще вищим, бо инші гості здебільшого були гладко причесані. Пир трівав вже яку годину, зїли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потусклих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який викликує сите задовілля.

Обличчя Петра, жовтувато-бліде, широке, мов надуте, подобало на місяць у повні, тільки що на місяці голим оком не побачиш тих мертвих гір-вульканів, які на ньому є, а на царському виду було чимало прищів, з яких струмками спливав піт, бо жара на дворі стояла величезна. Була половина липня, коли у Київі починаються найбільші спеки.

Цар порозпинав свій ґенеральський каптан так, що тільки лента від Первозванного Андрея не пускала на верх сорочки. Але й це не богато помагало. Йому подавали одну хустину за другою до втирання лиця і він їх мокрими відкидав поза себе, де стояло двох, мов струна витягнених, лакеїв. Остання одному з них попала просто на голову і лакей так і стояв з нею, не сміючи скинути з себе високоцінної реліквії. Полковник Апостол перший побачив це і всміхнувся своїм лівим оком, а за ним стали й другі підсміхатися та штовхати себе, аж гетьман шепнув Войнаровському на ухо, щоби зняв хустину з лакея, що цей і зробив. Але саме тоді Петро знову відкинув хустину і мало не попав нею у лице Войнаровського.

«О пардон, мосіє Войнаровскі», — сказав і розсміявся своїм голосним хохотом. Що лиш тоді всі стали голосно сміятися, аж саля гуготіла. Тільки світлійший, Олександер Данилович Меншіков, навіть оком не моргнув. Сидів випрямлений, доторкаючися всіма

десятьма пальцями стола, прикритого дорогоцінним обрусом, мережаним та вишиваним в полтавські квіткові узори шовками лагідних красок, що ніби полиняли на яркім київськім сонці.

«Гарні у вас птиці літають, Іване Степановичу», — сказав цар, встромляючи бажантові ніж у хребет з такою силою, що хлопці з підносом аж присіли. — «Чи то тутешні, чи заграничні?»

«З мого хутора на Бондарівці прилетіли до стіп вашого величества».

«Не до стіп, а до зубів і до жолудка, пане гетьмане», — відповів цар, набіраючи собі спорий шматок і стількиж накладаючи на срібну тарілку гетьманові.

Гетьман припіднявся і подякував цареві, а крайчим дав головою знак, щоб піднесли страву Меншікову.

Тоді й решта хлопців з підносами підійшли до столів і пишні птиці пропадали, роздроблюючися по тарілках так, що тільки хвости й крила осталися на підносах.

«Щоби ця птиця в жолудках не літала, то треба її напоїти анижівкою», — сказав цар.

Гетьман, почувши це, сейчас власною рукою налив і підніс цареві велику золоту чарку, на якій по мистецьки вирізблений був гулящий похід Бакха.

Цар підняв чарку, а на ґалєреї роздалось многолітствіє, виконане гетьманським партесним хором. Дісканти, альти, тенори й баси були так гарно дібрані і так зіспівані, що подобали на один чарівний струмент, на якім грав якийсь незвичайний мистець.

«Не знаю, що у вас, Іване Степановичу, краще, анижівка, чи хор. Їй Богу, такої анижівки я з роду не пив», — сказав цар і поставив чарку на стіл з такою

силою, що будь вона зі скла, а не із золота, то в дребезги розлетіласяб.

«Радується вельми серце моє господарське, що наш домашний трунок припав до вподоби мому найдостойнійшому гостеві і, коли сміливість моя не переступить меж дозволеної приличности, я осмілюсь одну барилочку напитку цього покотити до воріт нової столиці».

«Га щож», — відповів цар, — «Поляки кажуть: добрий трунок на фрасунок; коти, Іване Степановичу, коти! Будемо пити за твоє здоровля та думати, якби тобі віддячитися за таку анижівку. Правда, Даніліч?»

«Що ваше царське величество зволять сказати, все суща правда», — відповів Меншіков, зриваючися з місця і стаючи з руками пошвам.

«Сідай, князю!» — гукнув на його цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншіков перестрашено глянув, чи він ще рамені тримається. «Тиж не бублики продаєш», — говорив до нього півголосом, — «а на пирі в гетьмана за столом сидиш, зрозумів? А пустих компліментів теж не потрібуєш казати, бо я на них не ласий. Говори пря мо, що славна Мазепина анижівка і що ти її випєш, як що я тобі позволю, а за це ми придумаємо Мазепі такий дарунок, якого він і не сподівається».

«Ваше царство, ваша й сила», — відповів гетьман, — «а для мене вже й тої чести богато, що такого великого гостя вітаю нині у своїй мізерній хаті».

«Дай Боже всякому такої мізерії як у вас, Іване Степановичу», — казав цар. — «Та не лиш як у вас, але як і в ваших людий. Може Кочубей бідний?»

«Гетьман знає, що в нас нічого немає», — відповів Кочубей, викликуючи загальний сміх, бо всім відомі були його богацтва.

«Веселий народ, Малороси», — завважив цар, — «вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуваються, як сичі, що й страва мені не смакує. Налий же, Іване Степановичу, ще тої анижівки, їй же Богу, хороша».

Гетьман налив, цар підняв чарку, хор заспівав «Многая Літа».

«Гарний край та ваша Україна», — хвалив цар, — «тільки жарко дуже і до моря далеко. Яб ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та фльотилю в Понтус Евксінус пустив, турецькому султанові під самий його закоцьорблений ніс. Правда, Даніліч? Подумаємо над тим».

Меншіков по старій звичці хотів знов зірватися з місця, але цар так кріпко поставив йому руку на коліно, що йому аж у пальцях затріщало. «Ну, отже! Але ти, Іване Степановичу», — звернувся цар до гетьмана, — «прости за слово, дурний».

«Його величество», — почав Меншіков, хотячи злагодити гострий вислів царя, але цей не дав йому прийти до слова: «Пошийсь і ти у дурники та їдж бублики, от що!» — казав до Меншікова, а повертаючись знову до гетьмана говорив: «а дурний ти, Іване Степановичу, тому, бо нас так славно гостиш. Мої люди і без того просяться на Україну. ‚Дозволь, мовляв, царю, піти й хорошенько обловитися, бо під царським оком у Петербурзі годі здирства робити‘. А як що цей пир ще яку годину потріває, то й Даніліч захоче на Україну проситися... — Не переч, князю, не переч! Тиж перед хвилиною сказав, що кожде моє слово це суща правда, значиться, я правду кажу. Чого доброго тобі ще й гетьманської булави захочеться...»

Цар уже таки добре був випив і в його що в серці, те було й на язиці. Від трунку та від горяча пона-

бігали йому жили на висках і на великих мозолистих руках, високе чоло морщилося, а бистрі очі вискакували з лоба й бігали на право й на ліво. Цар кивав нервово головою, жмутки буйного волосся тряслися і він подобав тоді на льва, що шукає жертви, щоб кинутися на неї.

Подавали нову страву. Зі шматків усякого мясива був вироблений по мистецьки олень, що лежав на підносі, ніби в лісі на мураві. До мяса обносили в срібних сосієрах підливи чотирьох родів: чорну, жовту, рожеву й червону, яку хто хотів. Остання була з томатів, що якраз тоді входили дуже в моду. В підливі тій плавали цілі гарні, червоні овочі, начинювані начинкою так смачно приладженою, що хто її засмакував, то й мяса відрікався, а ще тої червоної підливи казав собі давати.

Один з царських людий якось невважно набирав собі страву і томата покотилася на білий обрус, значучи по ньому червону доріжку.

Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі, рідкі зуби.

Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як у літку громи, і що не було тоді сили, яка могла би його зупинити. Він, як буря, торощив усе кругом, як розгукана стихія нівечив окруження і, звичайно, що лиш у сні вертав до рівноваги. Царським людям душа влізла в пяти; вони витверезилися нараз, їх обличчя з червоних робилися білими, а очі з усміхнених ставали перестрашеними.

Небезпека висіла на волосинці.

Але цар, мабуть, пригадав собі, що він не в себе дома, запанував над собою і тільки з його широких

грудий, як з ковальського мішка, добулося важке зітхання. А всеж таки він ухопив румяний хлібець, що стояв біля срібної тарілки і жбурнув його просто в лоб невважливого свого «чоловіка».

«Тай возися тут з такими азіятами!» — сказав звертаючися до Меншікова. — «Його в конюшню, а не в Європу пускай, скотина... Уф! Тай горячо як... Можеб ще анижівки?»

«Від алькоголю, смію завважити», — казав Меншіков, — «підноситься температура».

«Як у кого, а в мене клин клином вибивають, наливай, Іване Степановичу».

Гетьман налив, орхестр на хорах гукнув грімкого марша, цар випив, обтер велике лице свіжою хустиною і кинув її мокрою, як хлющ, позад себе, влучаючи тим разом у шибку вікна.

«Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть, що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить, міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемірюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашкодить. У нас і так злодій на злодію їде і злодієм поганяє. Хай бережуться! Правда, Даніліч?... Та ще кажуть, що я, як всерджуся, то на різницю біжу і волам голови рубаю, ніби кругом мене і без того мало волів; волів, ослів, цапів і всякої скотини... Але тому північному «штуцерові» я таки мушу ті його тонкі ноги підшибнути; він мені ними за скоро бігає по Європі. І тую решту волосся вискубу йому з лисого лоба, бо й так воно торчить, як когутячий гребінь. Колиб я його раз тільки попав у свої руки!»

«Попадемо ваше величество», — піддобрювався князь Меншіков. «При першій баталії зловимо його».

«Ти його зловиш, Саша? ха-ха-ха! От ткнув, як пальцем, у небо. Карло авантюрист, він Шведів веде у загибіль, але все таки він герой, як не лев він, то тигр, а ти тільки лисиця. Лисиця тигрові не пара».

Цар був на підпивку, його гадки не трималися купи. «Люблю я скороходів, а мої люди ходять як медведі. Їм усе здається, що вони халатами московське болото загортають. Вони все ще рукою за бороду — мац, а бороду цар узяв, добре, що голову лишив, а то й вона декому непотрібна. Голов за богато, а розуму чортма. А все таки я цей розум добуду, як не чим другим, то моєю дубинкою. Правда, князю, славна в мене дубинка?»

Попавши на улюблену тему, хвалився, чого то він не зробить. Як наскучить Петербург, то Царгород звоює, хрест на Софії почепить, Середземне море фльотою своєю замкне, і на Індію піде, бо на місці стояти не любить.

Коли цар говорив, усі мовчали й слухали набожно, тільки крайчі бігали по салі та прислуга справно й мітко збирала зі стола посуду й подавала нову. Стояли її цілі стоси в кредансі, який по старому мисником називали. Срібні тарілки, півмиски, ножі й вилки всіляких розмірів і ріжного фасону. Цар їв із золотої посуди. Але вилок ні ножа не вживав, мясо пальцями дер, казав, що так і Гайнріх VIII робив.

Прислуга змінила обруси. Замісць білих, з тонкого льняного полотна, накрили столи шовковими, блідоголубої краски з золотими, ручно вишиваними квітками. Замісць срібних тарілок подали фарфорові з малюнками козаків і коний, біля шатер і крамів, у яких гарні шинкарки шинкували мід та горілку.

«Отся чисто як Кочубеїха», — казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки.

«Пізнати з мови, якої хто голо́ви», — відповів Кочубей, зачувши слова, трохи за голосно вимовлені.

Можеб вони й дальше перемовлялися, бо щось мали на пеньку, але в салю увійшло дванайцять хлопців в ясносиніх чемерках з золотими ґузиками й потребами. Чотирьох двигало величезний піднос під накривою з французького тіста. Инші у хрусталевих чашах розносили солодкі підливи, смажені овочі, турецький мід і сорбети. Ті, з підносом, скорим кроком побігли у верх стола і стали між гетьманом і царем. Гетьман підняв покриву і на підносі показався Петербург, царський двірок, і порт, а в порті корабель. Море — то була солодка морожена страва. На кришах будинків на набережни, на стовпах, скрізь білівся цукор, як іней. Штука була так гарно з цукру вироблена, що цар не міг нахвалитися і казав, що колиб це не літо і колиб не треба було спішитися, бо «кунштик» розплинеться, він волів би дивитися на нього, як їсти.

Набрав мороженого повну золоту ложку і гетьманові наложив, а тоді піднос помандрував кругом столів. Крайчі налили чарки старим угорським вином, від котрого по салі понесло пахощами так принадними для вибагливого носа.

Гетьман встав і виголосив одинокий тоаст в руки достойного гостя.

Дякував за честь, яка його і його ґенеральних старшин і цілий край нинішної днини стрінула, бажав цареві Мавтузалемових літ і Самсонової сили, щоб він під ноги свої покорив усякого врага й супостата, щоби про нього слава на ввесь світ залунала і щоби вовіки

вічні не вмовкала. «А нас помічників своїх вірних, котрі і здоровля свого для тебе вколупалиб, колиб можна, збережи й надальше у своїй памяти і ласці царській».

Ціле товариство вислухало стоячи недовгого, але дуже краснорічиво виголошеного тоасту, суто підмащеного латиною і цитатами зі святого письма. Нараз дехто мало чарки не випустив з рук, бо ще гетьман не проголосив останнього слова, як з валів ревнули гармати.

Дано 12 сальвів, від яких задріжала земля і посипалися спілі грушки в гетьманському саді.

Цар піднявся у весь свій превеликий ріст, в ліву руку взяв золотий пугар, а правою стиснув тонку долоню Мазепи.

«Спасибі, гетьмане Іване Степановичу, славну гостину зготовив єси нам нині, тільки не вистрілюй пороху даром, на ворогів ховай».

«У мене є свої млини, скільки треба, тільки змелемо сірої муки, щоб було чим ворогів угостити».

«Ну, то й добре», — і цар пригорнув гетьмана до себе та поцілував його.

Тоді келіх підняв до уст і пив, пив, поки дна не побачив.

Випивши сів на свій високий фотель, червоним сапяном вибиваний, і відсапнув.

«Уф, тай якаж жара! Добре, що мух нема. А то, колиб ще від них прийшлося відганятись . . .»

Слуги зміняли воду, що у великих мідяних посудинах стояла по углах салі, щоби від неї ішла прохолода. До води вливали рожаний олій, відчинювали горішні вікна й кипарисовими гильками навівали прохолоду. Царські очі дивилися кудись далеко, далеко, заходили туманом, маліли і на них звільна, як вечірні сумерки на вікна, опускалися повіки.

Голова царська опустилася на сапянову спину високого фотелю, руки кріпко стиснули голову львів на різблених поручах, широка андріївська лента подалася, сорочка розтворилася, буйне волосся розлилось неспокійними филями кругом круглого обличчя, і — цар заснув.

Його обличчя перед хвилиною ще таке грізне й непевне, як буревісна хмара, лагідніло й набірало виразу старої дитини, якій сниться якийсь химерний сон. Хто вгадає, що снилося тоді Петрові? Може ревія фльоти біля берегів його столиці, на яку приїхали Дніпром і новими каналами кораблі з Чорного моря, може його нова палата над розкішними берегами Босфору, може великокняжий дворець у Київі, де колись стояв пристіл святого Володимира, а може прямо повні груди його цариці, на яких він заснув, а вона своєю кріпкою рукою гладить його кучері і промовляє стиха: «спи, мій неуговканий хлопчику, спи!»

Меншіков притулив два пальці до уст: «Тс!» — і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій, ніби в казці про сплячу царівну. Хто де з прислуги стояв, там і до місця прилип. Царські люди дух затаїли в собі. Меншіков боявся, щоби котрий не гикнув. Дав рукою знак і вони, не шураючи кріслами, встали, — показав на двері, — на пальцях вийшли.

Гетьманські старшини пішли їх слідом.

На голову царя лилося крізь одно з вікон золоте київське сонце. Гетьман власною рукою засунув червону, оксамитну занавісу, власною рукою застановив бронзовий голяндський годинник, котрий за кілька хвилин мав почати свою курантову арію.

Гетьман з Меншіковим вийшли з салі останні.

Цар спав.

Він привик до того здавна.

І в Петербурзі, від 5 години зранку шибаючи собою по всіх усюдах, як по пустині гураґан, то працюючи, то зганяючи свій невмолимий гнів на винуватих і безвинних, він, що лиш за обідом присідав тихо на хвилинку, а зївши й випивши за трьох, засипляв сном дитини.

Гетьман знав його стару звичку і біля їдальної салі казав приготовити відпочивальню для царя з великим і кріпким дубовим ліжком, накритим новою, гарно виправленою скірою з оленя.

Та цар не дійшов туди. Видно, що й фотель, червоним сапяном побитий і гарно, кінським волосом вимощений, високий і широкий, бо в якім-будь, як для звичайних людий, цар не вміщався, видно, що й цей фотель, після випитих чарок та ще в жарку літну днину, вколисав бурливого царя до спокійного сну.

Цар спав...

СЛУХАЙ, ЩО МЕНШІКОВ СКАЖЕ.

Гетьман Мазепа попід руки зі світлійшим Олександром Даниловичем Меншіковим увійшли до сусідної кімнати.

Була вона вистелена пушистими перськими диванами, котрі глушили навіть ходу здорових боярських стіп. Тільки козацькі сапянці поскрипували злегка.

Кругом кімнати стояли шафи, а в них за мосяжними решітками уставлені, в білий перґамін пооправлювані книжки. Було й декілька переплетених у людську скіру. Привіз їх гетьман ще колись давно з заграниці, як доказ, що й там, де висока культура, лучаються прояви варварства. Над шафами висіли ритовини своїх і заграничних мистців, між котрими гетьман зокрема любив портрети Гондіюса.

У скіряних вигідних фотелях і на дубових данціґських стільцях сиділи гуртками ґенеральні старшини, і полковники, і другі гості, розмовляючи півголосом із собою.

Прислуга розносила чорну каву, варену на турецький лад. Не мололи її, лиш товкли на крупи і пражили

у мідяних риночках з довгими ручками. Кипучу, з шумкою, приносили й наливали з риночок у філіжанки з гербами Мазепи.

Запах кави мішався з тютюневим димом, бо чури розносили файки на довгих цибухах, набивши їх турецьким тютюном, котрого повно було у слоневих ящиках на круглих столах. Дехто із старшин не приймав файки, лиш витягав із шараварів свою власну, на короткім цибушку, носогрійку і набивав тютюном з власного городу, до котрого так привик, що й гетьманський не підходив йому під смак.

Стародубський полковник Скоропадський, з лагідним панським обличчям, тримав у своїй тонкій долоні пухку руку ґенерального судді Кочубея і впевняв його, що йому й не снилася така грішна гадка, щоб обидити його «зацну й вельми шановну малжонку», Любов Хведорівну. Нехай би й сам ґенеральний суддя приглянувся був до його тарілки, то сказав би певно, що це ніби живий «контерфект» пані Кочубеїхи. Кочубей вузкими, татарського крою очима дивився на стародубського полковника і похитував головою, аж довге товсте волосся скоботало його по потилиці.

«Ізза такої пустої причини годі нам, пане полковнику, своєї товариської приязні псувати. Кажуть, що коли добре дивишся на місяць, то побачиш, як там брат брата на вилах тримає. Чомуж тоді і на гетьманській тарілці не можна було вам добачити портрету моєї пані. Що моя дружина, жінка стійка, з того я собі великого сорому не маю, бо вона мені за недостатком часу у моїх маєтностях велику поміч повседневно чинить, за що я Господеві, встаючи й лягаючи, з глибини серця мого щире дякую, що не спарував мене з якоюсь модницею, легким вітром підшитою. Ка-

жуть про неї, що ніби то, як вона гляне, то молоко кисне. Та це лиш вигадки такі, бо дивіть, кілько я літ з нею прожив, а й досі не скис».

«Якщо на вас, пане суддьо ґенеральний, дивитися, то треба сказати, що в вас дружина, що й кращої не треба».

«А так! Вона, бачите, не з тих, що, як то кажуть, через твою яму на другого гляну».

«Але й ви мабуть не з тих, щоб можна сказати: одну милу в яму, на другую гляну».

«Хорони мене, Боже, я не з тих, що як той мовляв, взяв Бог жінку, а я візьму дівку. В мене вже тая пісня давно відспівана і вдруге я її співати не хочу. Я чоловік старої моди, не теперішний. Ви, пане стародубський полковнику, знаєте, як воно є, бо чую, що й ваша паня Настя, не в гнів їй кажучи, не иншого кшталту; жінка цнотлива, але за словом до сусіди не йде. А що про мою всячину плещуть, то тому, бо вона гетьманові не злюбилася, а знаєте, що від голови риба смердить».

«Тс!» і стародубський полковник смикнув Кочубея за рукав, бо гетьман недалеко від них сидів і з Меншіковим щось пошепки балакав.

«Від тої вашої чорної «кагуи», — казав світлійший, — «хміль мені з голови вишумів, а я, правду сказати, таки чимало випив, бо й пивниця ваша, дійсно гетьманська».

«Кава напиток добрий. Я до неї ще за молодих літ привик. У Марсей і в Парижі є окремі доми, кофейнями звані, куди сходиться інтересний народ, письменники, комедіянти, тощо. В Льондоні славний лікар Гарвей записав лікарській колеґії цілих 56 фунтів зернят отсеї кави, щоб вона пила й розсліджувала її вплив на жо-

лудок. І я впевнився також, що проти сонности, проти втоми, коли чоловік не може гаразд умово працювати, цей напиток кращий всілякого ліку. Так випиймо тоді по чарці».

Меншіков пив і курив файку, пускаючи дим далеко позад себе, щоб він не ліз гетьманові в очі.

Гетьманське обличчя, хоч старе, було таке свіже й гарне, що всякий мимохіть шанував його, навіть Меншіков, котрий крім царя не шанував нікого, бо й нікого тоді не боявся.

«Цар був нині до вас дуже прихильний», — казав світлійший, — «дуже! Таким прихильним я його вже давно до нікого не бачив. Вам, пане гетьмане, Іване Степановичу, треба би пильно дбати, щоб не втратити царської ласки».

Лівий куток гетьманових уст злегка задріжав і ліва брова піднялась вгору. Гетьманові не подобався такий вислів впливового царського достойника, колишнього бублейника. Але він погадав собі, що це гість і гість, котрий випив не трохи, і відповів спокійно:

«Знаю я, що панська ласка на бистрім коні їздить, але я вже, бачите, надто старий, літами і службою принищений, щоб мені підбігати за нею».

«Підбігати не підбігати, а все таки мати на виду, щоб вона не перескочила на когось другого».

«На другого?»

«А так. Гадаєте, що ніхто з ваших не запопадає її. Гадаєте, що це все ваші приятелі?» — і він рукою показав на гетьманських старшин. — «Це такі приятелі, що з ними дружи, а ніж під полою держи. От що! Це я вам по прихильности до вашої світлої особи кажу, а не з иншої причини».

«Спасибі вам, князю, Олександре Даниловичу, в прихильність вашу мені нема що й сумніватися. Я число на неї, як на чотири тузи. Але скажіть же ви мені, будь ласка, якими способами можу я ще більше задокументувати свою вірність цареві? Хібаж я з Ґоліцином не ходив на Перекоп, а що похід не вдався, так це його, а не моя вина. І невжеж я на приказ царський не будував кріпостий на річці Самарі і на Орелі, зражуючи собі запорозьке військо, бо тії кріпости, як вашій світлости відомо, заступали шлях українському людові на Запоріжжя. Хібаж я мало мав турботи з Петриком за ті три роки, що він баламутив на Україні, невжеж я не брав Кізікермен, не посилав 15 тисяч козаків на Азов, а Іскру з моїми охочекомонними на Лівонію, то знову 10 тисяч козацтва у Псков. Невжеж не ходили в далекі і трудні походи мої полковники Борухович, Апостол і Миклашевський, затрачуючи чимало козацького народу на царських вислугах? Всього й не перечислиш і не хочу я вичислювати, щоб не здавалося світлости вашій, що про свої заслуги нагадую, нагороди якоїсь собі бажаючи, бо мені старому ніяких нагород уже не треба, крім вічної, о котру я Всевишнього в церквах моїми коштами, на більшу його славу і на утвердження віри нашої святої, благочестивої побудованих, повсякчасно благаю. Ремствує на мене народ за ті тягарі, якими я його обкладаю, за ті безнастанні походи, за консистенцію славного війська його величества на Україні, за те, що я Палія приборкав, лад і дисципліну завів, і за всякії другі тягарі, яких я від нього, стиснувши своє власне серце в жмені, вимагаю. Але я не богато послуху тим жалям і ремствуванням даю, маючи одну велику ціль на оці, щоб цей великий і провидінням Божим богато вивінуваний край

заспокоїти і щоби, між нами кажучи, далеко не малі бажання нашого найдостойнійшого пана й володаря вдоволити».

Хитрі й пронизливі очі Меншікова вибігали з його гарного, але мало інтеліґентного обличчя й повисали на краснорічивих устах Мазепи, котрий, коли хотів, то вмів мовою своєю кождого за серце брати. Здавалося, ніби Меншіков й собі хотів тої штуки навчитися і жалував, що він нині за мало тверезий, щоб бути гідним учеником такого знаменитого вчителя.

Набивши файку тютюном і підставивши її чурі, щоб запалив, він відповів зпровола.

«Об вірности вашої милости найяснійшому панові нашому ніякого сумніву бути не може. В мене, пане гетьмане, й гадки такої не було, щоб її у сумнів подавати. Я тільки натякав на людий ваших, котрі за дуже в пірря вбилися і за високо хочуть літати. Кождому з них здається, немов-то він у полку свому якийсь суверен незалежний і нема між ними такого, котрий би й чортові самому не запродався, щоб тільки булаву вашу гетьманську запопасти в руки та ще синові свому її на дальше передати. Пора вам гетьмане, Іване Степановичу, приборкати ворогів ваших, пора показати свою владу й силу».

Гетьман кинув оком по салі і, завваживши, що дехто зі старшин вдає, ніби він кудись далеко гадками своїми блукає, а кожде словечко всесильного царського любимця з воздуху ловить і в тямку кладе, відповів з притиском, щоби вони почули.

«Того я не можу зробити; не можу й не хочу!»

«Чомуж бо то так?» — питався Меншіков, присуваючись до гетьмана.

«А тому, бо не пора тепер, мавши великого ворога заграничного і не звоювавши його, визивати на бій домашніх ворогів, не пора починати найгіршої зі всіх, хатньої війни».

«Хатнього того ворога гетьманові Мазепі нема чого щадити, бо він гетьмана свого не щадить. Троюдить і коверзує. Канцелярія царська могла би щось більше про це сказати, та не місце і не пора нині до того».

«Всі ми люди грішні, живемо тай грішимо», — перебив князеві гетьман. Але князь говорив дальше:

«А боятися того хатнього ворога гетьманові Мазепі тому нема що, бо за гетьманом цар. Алеж цареві треба тую вірність ще й тим отсе способом довести і на віки вічні добру память по собі лишити, що от, мовляв, один був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, що так богато добра зробив для царя і для московської держави...»

В цей мент з грюхотом відчинилися поліровані двері від бенкетної салі і на порозі в цілій своїй величі появився Петро.

Ґенеральський каптан защіпнутий на всі ґудзики, лента через плече, волосся доведене до ладу, очі свіжі й бистрі, голова піднесена в гору.

«Даніліч!» — гукнув як перед фронтом, — «пора нам їхати! Година пята, моя ґалєра жде. Якор в гору!» — повторив улюблену моряцьку команду.

Меншіков зірвався на рівні ноги, піднявся з місця також гетьман і його старшини.

«Відпочивали, Іване Степановичу, після обіду?» — спитав цар, повертаючися ввічливо до гетьмана.

«Ні, ваше величество, ми провели декілька хвилин на цінній для мене розмові з Олександром Даниловичем».

«То не добре. Розмова розмовою, а природа домагається своїх прав, тіло потрібує відпочинку та ще у вашому віці. У вас же подагричні болі».

«І хірагричні і в лівому боці щось мені долягає, чого мій хірург розібрати не вміє».

«Отже бачите. Вам треба на себе більше вважати. Я другого Мазепи не маю і мабуть не скоро знайду... Даніліч», — звернувся нараз до Меншікова, — «подбай, щоб усе було до відїзду готове».

«Слухаю вашого величества!» — відповів князь, віддав цареві військовий поклін і назад-гузь подавався до дверий.

«Лиши це другим, ступай прямо, а то лоб розібєш», — сказав цар до Меншікова і взяв гетьмана під руку. Увійшли до бенкетної салі.

Тут все ще стояло, так як тоді, коли цар замкнув до пообідньої дрімки свої достойні повіки. Годинник стояв, пахла рожана вода, крізь кармазинові занавіси падали теплі блиски пополудневого липневого сонця.

«Випили ми на славу», — сказав цар, похитуючи своєю великою головою, — «добре випили. Алеж і погреби твої, гетьмане, гарні, бо в голові ніякої тяжести не чую. Великі гроші стоїть такий пир», — і він зітхнув... «Можна би за них для цілого полку чобіт нашити. Та це вже твоє діло, Іване Степановичу, а не наше. Нам тільки подякувати тобі, що я отсим і чиню».

І цар стиснув гетьманову руку.

«Як скінчимо війну з нашим північним авантюристом, приїдеш до мене в гостину. Побачиш, як ми забавляємося. Але, вважай, Іване Степановичу, бо як що прогрішишся проти моїх товариських інструкцій, то, їй же Богу, доведеться тобі осушить «кубок Большого

Орла». Я собственною рукою піднесу иого тобі — ха, ха!»

Нараз, ніби щось пригадав собі. «Мая в 16 день, в неділю Пятидесятници, фортецію заложили і нарекли імя оной Санктпетербург... От як воно!» І цар пустився з гетьманом кругом бенкетної салі такою скорою ходою, що гетьман ледви підбігав за тим великаном. Позираючи, чи зачинені двері, чи не підслухає хто, цар говорив: «Пороху і куль як найбільше наготовити, мости понаправляти, де їх нема, нові побудувати, коний, не конче до управи ріллі потрібних, реквірувати, щоби їх торговці на ярмарках для ворожої кавалерії не викупили, київську кріпость скоро будуй, а сама головна річ, людий своїх крізь густе сито перепусти. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби».

Перебігаючи попри одні з дверий копнув їх, ніби нехотячи ногою. Двері відчинилися і цар заглянув туди. Але кімната була пуста. Ніхто, значиться, не підслухував і — цар був вдоволений.

«Та ще одно», — говорив дальше, бігаючи по салі, — «твої люди, пане гетьмане, ніяк не хочуть вчитися нашої мови. Це погано. Як же нам тоді порозумітися з вами? Польськими словами бесіду свою, як кашу вишкварками радо підмащують, а то й латиною закидають, а нашою русскою мовою гордують. Це не гаразд. І взагалі вони, де можуть, там від нас бокують, ніби якісь іннодержавні. Це мені не по нутру».

На хвилину пристав.

«Тямиш, як тебе гетьманом на річці Коломаці обірали місяця липня дня 25, року божого 1678? Там то й прочитано Переяславські пакти Богдана Хмельницького і до них додано 22 статті. В одній із них на гетьмана накладався обовязок піклуватися про те, щоб

чим дужче єднати Українців із московськими людьми через подружні та другі звязки. Якось то, гетьмане, Іване Степановичу, великих наслідків такого піклування я не бачу».

Гетьман слухав уважно кождого Петрового словечка й готовив відповідь заздалегідь, бо знав, що цар у розмові не допускав ніяких павз. Нема відповіді, значиться, співбесідник не має що відповісти і він перескакував на иншу тему. Тому-то, як тільки цар скінчив, гетьман почав.

«Хай мені буде вільно довести до відома вашого величества, що вина тут не по нашому боці. Це московські люди не хочуть входити з нами у подружні звязки».

«Невжеж?»

«Доказом мій небіж, котрого я як свого сина люблю і покладаюся на нього, Войнаровський. Він сватався до сестри Олександра Даниловича».

«І що?»

«Олександер Данилович зразу обіцяв, навіть ніби рад був тому подружньому звязкові, а згодом відмовився. Дозволу свого опікунського не дав».

«Князь Олександер Данилович», — сказав цар і притупнув ногою, — «дурак! Він гадав сестру свою царицею зробити. Високо він літає, боюся, щоб низько не сів».

І нараз, запримітивши гарне червонувате освітлення салі, сказав: «Як фаєрверк! Люблю ‚огненную потіху‘... Жаль, що тепер день, а не ніч, побачив би я, які в вас фаєрверки».

«Щасливий буду», — відповів гетьман, — «як що ваше величество зволять заночувати в Київі. Весь город переміниться в одну велику «огненную потіху».

Цар покрутив нервово головою.

«Неможливо. Не люблю зміняти моїх плянів. Оставмо це до другого разу. Не за горами наш Київ. І не пора тепер на потіху. Тепер пора на діло. Числю, гетьмане, на тебе... Слухай, що Меншіков скаже... Ходім!»... Слова «Слухай, що Меншіков скаже» він вимовив з притиском, надаючи їм окремої ваги.

Цар повернувся нараз і кроками великана з казки переходив кімнати, не зважаючи на людий, що як колосся перед бурею низько кланялися перед ним. Пращали його, горді, що обідали з царем, і щасливі, що його не побачать.

Гетьман, слідкуючи за царем, повторяв у душі: «Слухай, що Меншіков скаже». Ці слова чимраз глибше всверловувалися йому в серце і — боліли... На ліво від входових дверий, на майдані, стояв почетний відділ сердюків, хлоп в хлопа вибраний і вимуштрований, — стояли, як витесані з мармору. Старшина підняв шаблю в гору і роздалась команда: честь!

Цар глянув і нахмурив брови; нараз, ніби ним трясця затрясла, заперечив рукою: «Не треба!»

Перед сходи підїхала гетьманська парадна карита. Від дверий двірця до дверцят карити простелено грубе, червоне сукно. Карита темносиня, з золоченими прикрасами, велика й вигідна, запряжена шестернею білих, арабських коний. На борозних сиділи гайдуки, двох їх стояло на лавочці ззаду. Перед каритою передня, за нею задня сторожа. За цим «ридваном» призначеним для царя, поза задною сторожею, ще декілька повозів для царських людий, а дальше тупцювали осідлані коні козацьких старшин. На вулиці відділ царського війська не допускав, щоб тиснулася товпа. З усіх вікон придорожних хат визирали голови цікавих.

Хлопці повилазили на криші, а навіть на дерева в садах.

Гетьман хотів відпровадити царя, але цар не дозволив.

«Не треба!» — сказав коротко.

«Якже так? Що собі погадають люди? Скажуть: попав Мазепа в неласку у царя».

«Нехай гадають, що хочуть, а тобі треба спочити; втомлений і недужий. Остаєшся. Я приказую. І карити не треба було. Невжеж до Дніпра далеко?»

Зігнувся і ледви вліз у дверці. Повіз на сталевих пружинах і на скіряних пасах перехилився на бік під вагою царя.

«Садовись!» — гукнув на Меншікова цар, показуючи місце біля себе. «Бачиш, що віз перехилився; треба тебе для рівноваги... Якор вгору!»

Візник рушив віжками, гайдуки заколисалися, коні помчали вділ.

Цар любив скору їзду.

За ним пустилася задня сторожа, за нею повози з царськими людьми, один, другий, десятий, за повозами дехто з козацьких старшин на гарно вбраних конях.

Гомін, тупіт, шум і тільки по великій куряві знати було куди переїхав цар.

«Перешуміла буря», — сказав Данило Апостол до гетьмана, оглядаючись, чи їх хто не чує.

«Боюся, пане полковнику, чи вона що лиш не надтягає», — відповів гетьман.

«Відверни її, Господи милосерний, від нас; та поверни на дебри і яруги», — зітхав Апостол.

«Бога взивай, а руки прикладай», — сказав гетьман і увірвав, бо надходили старшини.

Дехто пращався з господарем, кажучи, що приїхав до Київа з сімєю і треба йому до неї поспішати, дехто відїздив до полку, бо часи були вельми неспокійні. Народ хвилювався, як перед бурею море.

«Щож там у вашому полку нового та доброго чувати?» — питався гетьман чернигівського полковника, Павла Полуботка, пращаючися з ним.

«У його полку чорт має толку», — відповів жартуючи Скоропадський.

А на те йому Павло: «На чужий коровай, очий не піднімай, лиш про свій дбай».

Розійшлися у добрій злагоді, кланяючися гетьманові в пояс.

Розпращався і ґенеральний суддя Кочубей, бо казав, що у Ковалівці в його новому дворі чимало всілякої роботи. Там порядкує Любов Хведорівна, і йому спішно туди, щоб дати деякі розпорядки.

«Йому так спішно, що аж на серці млісно», — сказав ґенеральний хорунжий Іван Сулима, коли вже Кочубей сидів у повозі.

«Чомуж то так?» — питався Сулими Кожухівський.

«Відома річ, не рада курка на вечорниці, так несуть. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирає, не його».

«А чомуж тоді з мужем до Київа не приїхала? Булаб їх скорше почула».

«Питаєте? Як же так? У Київі цар і Кочубеїха, і не їли вкупі обіду».

«Ага...?!»

НЕ ЛИШ МОЛОТОМ, АЛЕ Й МЕЧЕМ.

Біля гетьмана осталися самі близькі до нього: миргородський полковник, Данило Апостол, лубенський, Зеленський, компанійські полковники: Кожухівський і Андріяш, ґенеральний хорунжий, Іван Сулима, і найблищі з усіх, Орлик і Войнаровський.

В їх товаристві гетьман пішов на вал, щоб подивитися, як буде відпливати цар.

Дивилися хто голим оком, а хто крізь далекогляд.

Бачили, як цар вискочив з повозу, мов перун із хмари, і влетів на ґалєру.

«Починається царська забава», — сказав Сулима, що, як про нього люди балакали, крізь стіну бачив, такі мав добрі очі. «Цар сердиться на залогу ґалєри. Ось один з офіцерів схопився за щоку, ніби його зуб дуже розболів, ось другий вже лежить на чердаку, добре, що в воду не скотився... Цар прикази дає, сам за стерно вхопив, відчалили...»

«Хай їх Бог провадить», —сказав гетьман, а Данило Апостол пошепки додав; ніби боявся, щоби цар не зачув його слів, — «а чорт нехай їх пхає».

Вже легкий, вечірний туман, що після горячої днини серпанком мерехтливим послався по Дніпру, закрив перед очима наших видців царську ґалєру, а вони все ще стояли на валі й дивилися перед себе. Чи хотіли впевнитися, що цар дійсно відїхав і вже більше не верне, чи причарував їх Дніпро?

Бачили його нераз, не могли досить налюбуватися його красою, та нині він їм чомусь ще кращим здавався і ще дорощим серцю, ніби хтось близький, з ким прийдеться їм розлучитися на довго, може на віки...

В заходячому сонці мерехтіли золочені хрести на куполах церков, а їх фасади то мохом старим покриті, то свіжостю блискучі знімалися поверх зелених садів, у котрих потопав цей старий прегарний город.

«Гетьмана, ніби хтось заворожив, так задивився», — озвався до Орлика Зеленський.

«Наш гетьман дуже любить Київ», — відповів стиха Орлик.

Нараз Мазепа, ніби зачув ці слова, повернувся до них і промовив: «Богато їздив я по світі й чимало всякої краси надивився, але садів таких, як наші київські, і другої такої ріки, як наш Дніпро, я ніде більше не бачив. Гарний та нещасливий город».

«Чомуж-то нещасливий?» — спитав котрийсь.

«Ви ще питаєте? Від Андрея Боголюбського до нині немає йому спокійного життя, щоби він міг розгорнути всі свої сили і розкинутися широко й далеко на славу собі і цілій нашій країні. Що одно покоління збудує, те друге руйнує, і навіть свої не вміють свого пощадити, не знаючи ціни йому. Погадайте, скільки праці українського ума даром пропало, скільки мистецьких творів змарнувалося, або на чужину пішло. Пригадайте собі тільки, що року 1554 перевезено з Київа

до Москви знамениту бібліотеку Ярослава Мудрого. Між дорогоцінними книгами була, як кажуть, одинока рукопись Гомера. За книгами потягли на північ і наші вчені і тягнуть тим шляхом до нинішної днини. Колиж цей відлет скінчиться, коли настане весна, щоб наші птиці назад до нас вернули?»

Товариство заслухане в гетьманову мову, що звеніла ніби пісня туги, мовчало, а він говорив дальше: «В нашій Лаврі Печерській, у Святій Софії і в других церквах є ще й нині чимало цінного. В Лаврі, як знавці говорять, є навіть образи божественного Рафаеля Санті з Урбіно. Дріжу за них. Дорогоцінним образам иншого світла, крім сонішного, і то, як воно на них з гори, крізь прислонені вікна паде, не видати. А в наших церквах воскові свічки горять. Коли Господь дозволить мені ще декілька літ прожити, то збудую в Київі камінну бібліотеку і ґалєрію, безпечну від огня і злодіїв... Але Київ будувати нам треба не лиш молотом, а й мечем».

Полковники і решта старшин, почувши останнє слово, мимохіть шукали руками своїх шабель.

Їх не було.

Відпоясали, сідаючи з царем Петром до обіду.

НЕЗНАЙОМИЙ.

Смеркалося, як гетьман зі своїми вернувся до двора. Тут стрінув його молодий Чуйкевич.

«Маю сміливість доложити ясновельможному пану гетьманові, що його величество цар щасливо доїхав до Дніпра, ступив на свою ґалєру і відплив у дальшу дорогу».

Гетьман вислухав звіту і сказав, що відплив ґалєри бачив з валів, але йому цікаво знати, як царя стрічав по дорозі народ.

«Не міг ніяк стрічати, бо царські драґуни кнутами розганяли людий. Хто не вспів податися назад, попадав коням під ноги. Декілька людий покалічено, одного хлопчика, літ може вісім, переїхала карита».

«Що з ним?»

«Віднесли до найблищої хати й покликали нашого хірурґа. Казав, що надії на видужання нема, може вже й помер».

«А батьки?»

«Не знаю, хто вони такі, мабуть із бідних, так можна було гадати по одежі»

Гетьман звернувся до Войнаровського: «Завтра скажеш розвідатися, чия це дитина. Поховати на мій кошт і батькам дати допомогу».

Войнаровський добув з кишені записну книжку й занотував.

Гетьман відпустив Чуйкевича. Казав йому позамикати ворота й поставити варту, щоб ніхто не входив: «Гетьман утомлений і недужий, — відпочиває. Розумієш?»

«Так!» — і Чуйкевич відійшов.

«Його величество любить скоро їздити», — казав Зеленський до Орлика, — «йому й байдуже, чи по камінню їздить, чи по людях».

«А виж як, пане полковнику, хотіли», — відповів Войнаровський. — «Даємо їздити по собі тай їздить. Він мабуть що лиш набирає розгону.. Як не спинимо завчасу того розгуканого коня, то він нам черепи поторощить».

«Легко сказати, як не спинимо, але хто його має спинити», — і Зеленський нахилився Орликові до уха, — «гетьман? Бачите, як він йому годить, аж прикро дивитися. Петро молодик, наш гетьман міг би йому батьком бути».

«Що батьком? краще кажіть, дідом, Петрові літ 30, а гетьманові скільки!»

«Отож то й біда. Цей антихрист узяв гетьмана під свою власть, а хто раз в його лабети попаде, того він вже ніколи не випускає».

«Кажете, антихрист?» питався Орлик.

«Так в Росії говорять. Мабуть навіть така книжка є, що в ній Петро змальований, як антихрист. Сидить у зеленім мундирі з червоними відворотами й мідя-

ними ґузиками, в ріжкатім капелюсі і зі шпагою. Я не бачив, — говорять. Та ще розказують, немов-то він і зівсім не цар, а самозванець, якийсь опир Гришки Отрепєва, Німець з Кукуївської свободи чи щось таке».

«Мало чого не балакають люди», — відповів Войнаровський, — «але нам нема що голову забивати собі такими вигадками».

«Вигадками? А бачили ви, як він їсть? Наш брат не дурний добре поїсти, а й йому страшно дивитися, скільки в цей царський шлунок лізе, як у якусь безодню. А подивіться ви, як він пє! Переспався якої пів години і наче склянку води проковтнув, тверезіський. Кажіть, що хочете, а це якась несамовита людина».

«Чимало в історії бувало таких несамовитих, візьміть першого Тамерляна. Але нам треба дивитися на Петра, як на чоловіка, — тільки незвичайної міри чоловіка. Нам нема що вірити, що він антихрист, нема що сподіватися кінця світа або чекати, аж вдруге народиться Христос. Це добре для баб-кликуш та для одержимих-хлопів. Наше діло обороняти останків тієї волі, яка нам залишилася, щоб і її не відняли від нас».

«Обороняти, але як? Ви вчений чоловік, скажіть, як нам обороняти тієї волі, коли гетьман, наш провідник, про оборону й не гадає. Ви близький до нього чоловік, ви з його кости й крови, кажіть, що він гадає?»

«Один Бог знає, один Бог відає, що наш гетьман думає, гадає». І так воно мусить бути. Гетьман політик, а в політиці щирости нема. Але міркую собі, що коли би він бачив серед старшини кріпку волю одностайне за наші свободи козацькі стати й однодушно нашої прежньої, прадідної слави обороняти, то може би він і виявив нам свою думку, а так, коли в нас нема ні згоди, ні братолюбія, а лиш один другому завидуємо

та ногу підставляємо і навіть на гетьмана свого московським людям всячину нашіптуємо до уха, так щож тоді йому робити?»

«Та й це правда, і то сумна правда, пане товаришу», — відповів Зеленський. — «Але пора й нам до гурту, а то скажуть, що ми якийсь заговір підготовляємо».

І вони увійшли до столової, в котрій гетьман звичайно обідав та вечеряв, як не було в нього чужих, знатних гостий.

Кімната була до половини стін виложена дубом, старим, аж чорним, мабуть довго моченим у воді, котрого тепер і сокира не вчіпиласяб. В углах стояли шафки, теж дубові, за склом, а в них усякі фаянсові та глиняні поливані збанки, тарілочки й звірики, гарно повироблювані, з домашніх робітень і з заграниці. На шафках голяндські курантові годинники, що по черзі вигравали години. Верх дубових обкладів висіли дорогоцінні макати й ґобеліни, шляхотні в красках, гарні в рисунках, бо господар двора не любив на будь що дивитися. Не любив різких красок, ні золочених оздоб, нічого, що хапає за очі та бентежить спрацьовану думку.

Покоєві запалювали у мосяжнім свічнику, старокутської ручної роботи, нові свічки і зачинювали віконниці, бо по горячій днині збіралося на бурю, може й на град. Вправді у вікнах були невеличкі, в олово вправлені шибки, але буває, що й їх сильний град геть поторощить.

Далека наддніпрянська перспектива звужувалася, ніби якась чорна стіна надвигалася з півночі, і в воздусі висіло щось гнітучого й важкого, як иноді буває перед бурею.

Та, коли позачинювано віконниці і свічки, ніби в церкві, замерехтіли в гетьманській їдальні, розбуджуючи тих фавнів і німф, що у вечірних сумерках стали були дрімати на фантастичних полях ґобелінів, в кімнаті зробилося затишно й привітно.

«Тепер я зі своїми другами», — сказав гетьман, — «сідайте, панове, повечеряємо по нашому. Ви всі мені рівно близькі і милі серцю мойому, сідайте, де кому краще, не зважаючи на літа, заслуги, ні на уряд, який хто тримає. Ми всі тепер товариші для себе й більш нічого».

Вечеря була дійсно своя, не така, як обід. Добрий борщ, який недаром називали гетьманським, голубці з підливою, начинюване порося і якась солодка страва з рижу, меду, коринтських розинків, ще й придобрена ванілею. Перепивали запіканкою, а попивали угорським вином, на гадку гетьмана найкращим у світі. Він жартуючи казав, що Угри тому й на Угорщину пішли, бо крізь Карпати занюхали запах старого токайського вина.

«Можливо», — казав Апостол, — «бо в мене є такий козак, що, коли в селі лучиться і сто хат, то він все попаде в таку, де пють, коли не мід, то хоч горілку».

«У вас козак», — підхопив Зеленський, — «а в мене є така знаменита собака, що як у яку хату забіжить, то вже «небезпремінно», як не ковбасу, то хоч шматок сала витащить».

Зеленський любив лови й чимало розказував про своїх собак.

«А другу таку маю, що знає коли пятниця, а коли неділя. Їй же Богу! Як пятниця, то зариється десь у солому, або приютиться у кутку і зітхає, мовляв, нині піст. А в неділю, то така вам жвава, така весела, так

бігає, ніби розуміє, що при неділі буде що смачно полизати».

«Пан товариш мабуть більше бачить, ніж воно є», — завважив Апостол.

«На те мені Пан Біг аж двоє очий дав», — відповів Зеленський.

«А я своїм одним якраз те бачу, що треба», — казав Апостол.

«Це і я можу посвідчити», — обстоював за Апостолом гетьман. — «В Миргородському полку лад і послух, я ним дуже вдоволений».

«І сліпий кінь тримає дорогу, коли візник видючий», — жартував дальше Зеленський.

«Але й найкращий візник далеко не заїде, коли коні погані», — казав гетьман, — «коли один все гайта тягне, а другий віста повертає. Та ще хотів би я бачити такого візника, щоб умів не шестернею, а дванайцятьма кіньми нараз заправляти».

Розмова зі звичайної робилася політичною. Всі розуміли, на що гетьман натякає, та в нікого не було відваги явно висловити свою думку . . . І стіни уха мають . . . Доки прислуга поралася біля стола, треба було числитися зі словами, котрі вилітали з уст птахами, а з гетьманського двора вибігали волами. Та ще якими, — бесарабськими! І на це не було ради.

Тому то гетьман і сказав крайчому: «Відпустіть службу на спочинок і самі йдіть спати, бо всі ви нині втомилися. Ми тут сами будемо собі якось давати раду; по козацьки. Молодші будуть старшим чарки наливати».

В дворі зробилося тихо. Войнаровський позачинював двері в сумежних від їдальні кімнатах.

«Маємо між собою Апостола, можемо робити тайну вечерю», – казав.

«Але Юди», — додав гетьман, — «сподіюсь, не буде поміж нами».

Присутні обкинули себе питливим поглядом. «Колиб і був», — сказав Кожухівський, — «то я не чекав би, аж він ‚піде й удавиться‘, а післав би його скорше там, де йому й слід, собаці».

«Говоріть, пане гетьмане», — просив Апостол, — «говоріть, що маєте на серці, тоді може й нам розвяжуться язики, бо і в нас богато на душі накипіло».

«Прескорбна єсть душа моя», — почав гетьман, — «і я боюся, дуже боюся, щоб і мені не довелось крізь сльози промовити колись: «вскую мя оставил єси, Господи!»

«Ми тебе не оставимо ніколи!» — відповіло на це кілька палких голосів.

«Побачимо!» — сказав гетьман і, вдивляючися своїми гарними, але пронизливими очима в очі своїх співбесідників, питався: «Чи чули ви, що мені нині говорив світлійший?»

Питання, ніби обухом ударило їх по голові. Воно вже кілька годин висіло над ними.

«Чули, а тепер і радіб почути з ваших уст, ясновельможний пане гетьмане, що ви на це?»

«Що я на це? Ви ще питаєте? Невжеж не знаєте Мазепи? Я відповів: неможливо! Сказав, що на це ніколи не піду. За титул князя римської держави не продам я України, ані вас, мої товариші вірні. Не на те я тільки літ важкої праці для нашої матери рідної, отчизни дорогої, посвятив, щоб тепер, коли я вже може одною ногою над гробом моїм стою, за марний титул,

за почести нікчемні її і вас зраджувати й продавати. Краще я булаву свою гетьманську в другі, може молодші й сильнійші, руки передам, а сам, як мати моя, у черці пострижуся, ніж на таке нікчемне й непристойне діло піду».

Всі, почувши це, лекше відітхнули, ніби їм камінь важкий скотився з груди.

«Але треба вам знати, мої панове, що вони мені тую пісню нераз співають, спокою мені не дають, щоб я вас на чотири вітри порозганяв, щоб я, що кращих, їм у руки видав. І не допусти, Боже, щоби це колись проти моєї волі сталося. Ви знаєте, як у Москві та в Петербурзі наших людий вітають, як їх там гостять...»

«А чогож вони хочуть від нас, ті Іроди прокляті?» — питався Апостол. — «Невжеж ми цареві московському без усякої противности, послушливим серцем, не служили, невжеж ми своїм коштом далеких походів у Інфлянти, в Польщу, в Литву, в донські городи і в казанське царство не робили, невжеж цар на козацьких кістках своєї нової столиці не будує, болот не осушує, моря білим тілом українським не загачує? Чогож їм ще треба?»

«Чого?» — повторив гетьман і похилив головою. — «Богато дечого, богато! В нас, бачите, урожайна земля і сонце краще світить, ніж у них, і ріки в Чорне море течуть. Та ще які! Один Дніпро що варта... Ви чули, як цар казав, що він ті пороги до чорта порозбивав би, а чому? питаюся вас? Щоб його кораблі могли від Балтійського моря до Дарданелів і ще геть дальше свобідно буяти, як бжоли в улик мід, усяке добро, з усіх сторін світа до його зимної і бідної столиці привозити. Поки ми маємо хоч останки наших свобод, переяславськими пактами запоручених, на які царі московські

присягають, руку свою на євангеліє святе покладаючи і хрест святий цілуючи, йому не вигідно і навіть не досить безпечно се чинити. Так треба, бачите, не дуже то й помітно, звільна усю старшину гетьманську і козацьку викорінити, міські права й привелегії покасувати, скрізь воєводів та губернаторів своїх посадовити, скрізь салдатів залогами на біду народові понасилати, а як що народ не досить покірно схоче всі тягарі отсі і зневаги над собою терпіти, то й його за Волгу перегнати, а на нашу Україну своїх людий наслати, — ось чого вони хочуть, панове!»

«Ось чого вони хочуть», — притакнули старшини, похиляючи свої голови, що так нерадо хилилися звичайно.

«А що Мазепа», — говорив дальше гетьман, — «старий, заслужений і надто відомий у світі, та що його Господь милосерний якось не дуже то й поспішається до себе покликати, так треба його, того Мазепу, герцоґством цісарським піддурити, в кирею горностаєву вдягнути, княжу корону на голову вложити, щоб він, як лялька у вертепі, дав себе за шнурок тягнути, а про свій край, про свій народ рідний і про своїх старшин, товаришів вірних, навіть гадки в голові своїй не мав і з серця свого все те, як непотрібні марнощі і недостойні його світлійшій величности непристойности, геть далеко відкинув... Чого вони хочуть? — питаєтеся, панове?»

І голови старшинські ще низше похилилися до долу, але уста їх мовчали. Бачили небезпеку, та не знали, як її відсунути від себе.

В гетьманськім саді тріщали гилля дерев і дощ грубими каплями бив до віконниць, ніби хтось стукав у них...

Нараз у сінях почувся шум якийсь, хтось на силу вдирався туди і його не пускали.

«Стій! Гасло?»

«Меч і — масло».

«Як?»

«Смійся в кулак. Пускай!»

«Не слід. Подай клич! Ти хто такий?»

«Степовий сич. Твій пра-пра-дід».

«Дурний!»

«Не знаю хто. Чи я, чи ти? Пусти!»

«Стій. Іти не смій, а то пробю!»

«Тю-тю, який! Угу-гі-гу!»

Гетьман звернувся до Орлика. «Хто нині над двірською вартою дежурить?»

«Молодий Чуйкевич».

«Певний?»

«Вірний аж до смерти».

«А всеж таки подивися, хто там такий».

«По приказу ясновельможного пана гетьмана».

«Зажди! Хтоб не був, впусти його до мене. Хочу вислухати його».

Орлик пішов і за хвилину вернувся.

Провадив діда старенезного, ростом ще вищого, ніж цар, сивого, ніби з млина, зміж питлів виліз. Очі, мов полиняли від сонця, над очима нависли брови, під очима мішки. Вуса, як з клоча, аж на груди звисають, на грудях порвана сорочка, на дощах прана, на вітрах сушена; крізь діри видно велику, незгоєну рану.

Увійшов і став біля порога. Зіниці, як сверла, ввертувалися в простір.

«Вечір добрий панам!... Який тут храм», — говорив розглядаючись по стінах. — «Який тут хлам!» —

а, вказуючи рукою на стіл, сміявся: «добре та не нам! Добрий вечір панам!»

«Ти звідки діду?» — питався його гетьман.

«З України».

«Україна велика».

«Як для кого. Одному до границь його маєтків, другому від колиски до гробу й від пощочини до слави; залежить, як хто ставиться до справи».

«Як звешся?»

«Не знаю. Ні імені, ні роду не маю. Я — з народу, а імя своє забув».

«А скількиж тобі літ?» — питалися його.

«Старий, як світ. Давно на другу сотню пішло. Ще вас і на світі не було, як я мечем кропив... Колись я жив. Тепер мене нема. Це не я, лиш нудьга, лиш журба і лиш одна трівога... Заростає тернами дорога до слави, маліє народ, сам дріб... Смачний ваш хліб, та немає в ньому поживи... Все таке миршаве, паршиве, — тю!»

Апостол наблизився до гетьмана: «Це мабуть божевільний. Їх тепер богато тиняється по світі. Нове століття, народ жде кінця світа, вірить, що царює антихрист».

Гетьман заперечив головою: «Не божевільний він, не божевільний, слухайте, говорить до речі, лиш другою мовою, не такою, до якої ми привикли».

Старий зачув і замахав руками, як крилами вітряк.

«Вам тільки бачиться так. Я не божевільний! Я вільний, я козак! Невольник не знає що воля. Йому, щоб хліб і бараболя, а з якого вона поля, не дбає, — їсть. Я не той гість, ні, ні».

«А чогож ти прийшов?»

«Жаль мені».

«Кого?»

«Тебе, його і їх, вас усіх, цілої України, великої руїни». І нараз наступаючи на гетьмана і впиваючи в його очі свої вірлині зіниці не казав, а приказував: «Не бійся, гетьмане, ізміни! Бійся, щоб не змінив її!»

«Кому?»

«Ідеї. Будь вірним її до сконання, умри для неї. Вона твоя паня. Вона одна. Без неї жизнь — судно без дна. Не переїдеш ним на другий бік, ні за рік, ні за вік, дарма! Судно без дна, — жизнь без ідеї...»

«Ти вчений, як бачу», — озвався гетьман.

«Я мозком пла́чу, а серцем думаю. Смерти своєї чекаю, вона не йде, а сам себе не вбю, бо гріх. Терплю за всіх, страдаю. За тебе теж».

Тут показав на гетьмана рукою.

«За мене?»

«Егеж, егеж! За тебе, ясновельможний пане, гетьмане Степановичу Іване. Ти нині Петра гостив, йому годив, фиміям, як перед ідолом, курив, а він? Ти не знаєш, хто він. Не сват, не брат, він — кат! Бачив його очі? Зїсти нас хоче. Свого рідного сина, покладе на лаву, за державу, за свою, за Петрову державу, не то тебе, мене і їх, вас усіх. Еге, еге!... Що за жаль, що за сум. Тільки край, тільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили і кінця їм немає. Слава воскресення чекає, від воскресення до вознесення, з року на рік, весь вік, весь вік і нема нам спасення».

Замовк, ніби думка йому спинилася. Нараз простягаючи правицю, в напрямі гетьмана так, що вказуючим пальцем мало не доторкнувся до його груди, на якій пишався орден св. Андрея, гукнув: «Двигни цей ка-

мінь, двигни! Він тяжкий, але ще тяжше наше життя. Плодяться під каменюкою хроби, зігниєм від хороби! Двигни цей камінь, двигни! Він важкий, може вбє тебе, мене, богато нас, та час пройде і прийде час, що він дрігне і розлетиться у дроби!... Еге, еге!... Доброї вам ночі, панове!»

Ніхто не знав, що йому відповісти. Ніби духом позасвітним повіяло на всіх.

«Велике зло, великий гріх, не подавайте дідівської слави на сміх! Не подавайте!... Пращайте!»

«Кудиж ти йдеш?» — питався його гетьман, — «там ніч, там дощ, там град».

«Я ночі рад, бо пóгані не бачу. Я мозком плачу, а серцем думаю. Куди я йду? Не знаю. Я нікого не маю. Моя родина — всі. Мій дім — степи, розстаї, могили. Стільки сили, стільки сили і не мож волі добути, ані з нею жити, ні її забути... Спасибі за гостину, пращай, мій сину!»

Гетьман повернувся до Орлика: «Кажи, хай йому відведуть кімнату, старий, утомлений та мабуть не буденний ум. Завтра побалакаю з ним».

«Все чад, все дим, суєта суєти, і вінці, і хрести, і княжі киреї, і святі Андреї, крім неї, одної, крім великої ідеї. Не зрадь її... Великий шум, тільки край, стільки дум, і такі вони гарні, попідхмарні... Спасибі тобі за кімнату. На могилах маю хату, там я свій, серед мрій про давні часи, про Богдана. Ними думка моя пяна... Доброї вам ночі, панове!»

«Стрівай!»

«Ні, ні. Пора мені. Давно пора. З горою зійдеться гора. Буде бій, великий бій. Як ти лицáр, то духом не млій, кріпко стій! Він тільки цар, а ти лицáр за

волю... Буде бій. Дванайцята вибе година, він свого рідного сина покладе на лаву, за державу, за Петрову державу. А ми, чи станемо грудьми за нашу справу, за славу, кріваву?... Двигни цей камінь, двигни! Хай вам присняться сни батьків ваших... Доброї вам ночі, панове, — і тобі, і їм, і всім... Пращайте!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Вийшов. Войнаровський пішов за ним, щоб провести крізь варти.

Апостол рукою тер чоло, Зеленський торгав вус, гетьман дивився у двері, котрими вийшов дід.

«Свят, свят, свят!» хрестився Апостол.

«Колиб я не бачив перед собою вас, пане гетьмане», — говорив, перебиваючи томлячу мовчанку, — «і вас, шановне товариство, то гадав би собі, що вина забагато випив, і що надто вже постарілося гетьманське вино в пивниці і тому мені якісь страхіття ввижаються, а так...»

«Так усі ми моглиб собі гадати, пане миргородський полковнику, колиб не вірили своїм очам і ушам», — говорив Зеленський. «Але нема що себе дурити, він був».

«Хто такий? Живий чоловік, чи дух?»

«А вжеж, що живий. Миж не баби, щоб вірити в духів».

«Мабуть один з тих, що вмерти не годні».

«Український Агасвер, гадаєте?» — казав гетьман.

«Може Марко Проклятий».

«А я гадаю», — обізвався Орлик, — «що цей не з тих. Знає він, чого до нас прийшов».

«А вжеж, що знає, але й нам пора знати чого».

«Чогож він хотів?» — питався гетьман.

«Того, чого ми всі хочемо», — відповів Орлик, — «тільки не маємо відваги сказати».

«Що казав?»

«Що нам усім совість говорить, та ми здавлюємо голос совісти в собі. Говорив те, що в воздусі висить, віби Дамокля меч на волосинці».

«Щож нам тоді робити?»

«Те, що він радив».

«Робити нам, що він приказував», — повторили старшини.

«Але що?» — питався гетьман. — «Говоріть яснійше. Хай знаю, яка ваша гадка і які ваші бажання. Голос народу, голос Бога, а я, як відомо вам, віруюча людина».

Піднявся з місця Апостол, а за ним і другі і окружили гетьмана вінком.

Апостол почав: «Як ми за душу незабутнього гетьмана Богдана по всяк час Бога молимо й імя його з пошаною славимо й дітям нашим у шану велику передаємо за те, що визволив був Україну із кормиги чужої, як Мойсей люд свій із неволі вавилонської вивів, так ми, і діти наші, і дітий наших діти, на віки віків душу й кости твої проклинатимемо, як що ти нас за гетьманування свойго залишиш у теперішній неволі».

«Прости за слово гірке», — додав кланяючись Зеленський, — «та воно не в обиду тобі сказане, а з глибин душі, як камінь бурею на верх добулося, бо годі його нам довше про себе затаювати, годі нам свої думки скривати».

«Відкинь цей камінь, відкинь!» — кликав Орлик, стаючи перед гетьманом навколішки.

«Встань!» — велів йому гетьман. «Принеси з моєї спальні той хрест, що його Хмельницький зі зборівського походу привіз!» — а звертаючись до товариства говорив: «Ще раз питаюся вас, чесні і славні панове товариші мої, чи це ваше свідоме бажання, чи це хотіння ваше, за яке ви готові постояти явно і славно, не жалуючи ні майна, ні добра, ні навіть життя свойого?»

«Не пожалуємо нічого, щоб постояти за права наші, за волю й за славу України».

«Можу числити на вас?»

«Як на себе самого. Не опустимо тебе до смерти, так хай нас Господь Бог не опускає в важку годину скону».

«Сталося!» — сказав гетьман і підняв деревляний, гарно різблений, гуцульським способом богато оздоблений хрест у гору: «Кличу всемогучого Бога на свідка, во Тройці святій всюди сущого, і матір Божу, заступницю нашу, і святого Михаїла, опікуна лицарського українського, кличу й заприсягаюся перед вами і перед будучностію народу нашого, споконвіку вольного, а тепер у тяжке чуже ярмо закутого, що не ради користи своєї особистої, не ради почестий, буцім-то високих, а на ділі пустих, і нікчемних, не ради богацтва, котрого я не потрібую, бо його на другий світ не заберу з собою, а задля вас усіх, що під моїм урядом і реґіментом єсьте, для жінок і дітий ваших, для загального добра матері нашої рідної, України безталанної, для користи війська запорозького й народу українського, для збільшення і помноження військових прав і вольностий наших, хочу я і бажаю, всею душею і всім помишленієм моїм за помочею Божою так зробити, щоби ви з жінками і дітьми своїми і весь наш край рідний з військом преславним запорожським ні під царем, ні під королем, ні

під ханом, ні під жадним ворогом нашим не загинули, лиш осталися вольними і незалежними от нині і до віку віков!»

«Амінь!» повторили усі, цілуючи хрест і кланяючися гетьманові у пояс.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

«Відкинь цей камінь, відкинь!» лунав могучий голос понад вулицями потонулого в глибокому сні Київа.

«Сталося!» — сказав гетьман і втомлений повалився у крісло.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

НІЧ.

Крізь серця, прорізані у віконницях гетьманської спальні, вибігали й клалися на дошку здовж валу вузкі смуги світла, ніби довгі, блискучі шпильки.

Вартовий сердюк, що цею дошкою ступав туди й назад, вибиваючи сильно чобітьми, щоб було чути, що він не вснув, за кождим разом жмурив очі, перетинаючи ті світляні смуги.

Це бентежило його.

«Гетьман не спить», — говорив сам до себе. — «І чогоб то йому не спати? Повечеряв смачно, попив доброго вина, постіль мягка, самі лебедині пухи, колиб так на мене, то мене і рідний батько не добудився би. Мені, щоб де в сіно заритися, або й так, на мураві, на бурці, то спав би, а його й на пуховиках сон не береться».

Доходив до вартової будки, повертався цілим оборотом у ліво і вважаючи, щоб не зсунутися з дошки, дальше йшов, вистукуючи ногами.

«В кого совість чиста,- в того й сон здоровий... Наш гетьман, кажуть, чортові душу запродав... Або я знаю?... Так говорять. Може вороги таке придумали,

бо в нього ворогів, як на голові волосся... Кажуть, хованця собі тримає, той його якимись мастями смарує і від того його тіло не старіється. Жінки липнуть до нього, як мухи до меду, а він не дуже то й відганяється від них. Любить, кажуть, жінок. Та як їх не любити?»

Вартовий сердюк згадав своїх знайомих дівчат у рідному селі.

«Тож то ніч!» сказав і покивав головою. «Гарна ніч. Дощик потішив землю і тепер знову погода».

А дійшовши до другої будки проти другого угла гетьманського двірця повернувся цілим оборотом у право й дальше думав.

«У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. Куди кусому до зайця! В нас, як визвіздиться небо, як запахнуть липи, як дихне скошеним сіном від левад, то хоч минайся. Кудись тебе пре, кудись тобою гонить, спокою собі знайти не можем. А дівчата!» — і він кріпко притис довгий і важкий кріс до серця.

Зітхнув... «Тю! Отсе моя дівчина, отсе моя дружина, мабуть до суду-віку. Нині на варті стій, а завтра може в бій, такий світ мій! Гіркий світ мій!»

Нараз око його звернулося на одно з серць, прорізаних у деревляній, густо цвяхованій віконниці.

«Не знати, чи попав би я туди кулею?... Мабуть попав би...»

І якийсь дивний голос нашіптував йому: «Ану спрібуй! Може хованця вбєш, а може і... його... Не поставлять тебе більше на варту, не поженуть у похід, підеш у свою Полтавщину і не кріс тулитимеш до серця, а кого схочеш... спрібуй!»

Вартовий перехрестився і сплюнув на ліво, бо на

право не годиться, з правого боку ангел хоронитель стоїть, а з лівого підкрадається чорт.

«Також гадки́!» — говорив, ще сильнійше вистукуючи чобітьми, ніби хотів відстрашити чорта. — «Також гадки́! Пек та цур йому!

Може той самий, що його мастями з ящірок мастить, до мене з такими гадками підступає.

Нема дурних, небоже! Важкі тепер часи, то правда, але старі люди говорять, що за попередніх гетьманів ще куди гірше було. Тепер, правда, богато козаків у далекі походи женуть і чимало їх гине, але в краю такої різанини нема, як за руїни бувала. Гетьман лад тримає і колиб не московські постої та не ті здирства, що вони спокійним людям чинять, то можеб за його реґіменту і в нас було, як у людий. Чи запродав він свою душу чортові, чи не запродав, то це не наша річ, а його, але щоби раз яким способом отсих московських чортів позбувся, то було би гаразд. Ще й як!»

І вартовий дальше ступав, вилускуючи ногами, як баба на річці праником. «Нині на варті стій, а завтра може в бій, такий світ мій! гіркий світ мій!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Над гетьманським садом блідла темна си́нява небес, меркли блискучі зорі і крізь густі пні дерев мерехтіла золота заграва.

Повівав поранній холодок.

Гетьман не спав.

Розпрощавшися зі старшинами, може ще з годину розмовляв з Орликом, пригадуючи, що й до кого має завтра написати і до підпису йому предложити.

Орлик так якось пильно приглядався до нього, зазирав у душу, ніби вперве бачив його. Це справжній орлик, з нього колись може випіриться орел. Чи не

догадується він чого? Листи шифровані читає... Може звіритися йому, може поставити його так, як колись біля Богдана стояв Виговський?... Ні, ще не час... Ще й сам гетьман не знає, що зробить. Але зробить те, що зробити треба, щоб з наміченої дороги не зійти...

На чотирокутнім дубовім столі, з крученими ногами, накритім, перським узористим ковром, за який можна було гарний хутір купити, лежало декілька рукописних зшитків, у перґамінових переплетах. Козацькі хроніки, мемуари і копія переяславського й андрусівського договору.

Гетьман переглядав ці важні історичні документи, роздумуючи над кождим пунктом. «І тут горяче, і там боляче», — сказав потираючи бліде чоло рукою. — «Поставив нас Господь на порозі з Азії в Європу, поклав я залізо між молот і ковало — кують. Аж искри з того заліза летять. Важкий талан!... Особливо тепер, коли таких двох ковалів появилося у світовій кузні, як Карло і Петро. Один ґеніяльний варвар, а другий фантастичний герой. Оба хочуть підбити весь світ і перетворити його на свій лад. Обом сниться Олександер Великий, одному може й Тамерлян. Оба молоді, Мазепа поміж ними, як батько... Нова мітла гостро мете, але й змітується скоро... Петро пє, гуляє, у його падуча недуга, кажуть, що ще й другу із заграниці привіз, французьку; головою трясе, хвилини спокійно не всидить, ніби чорт у нього вселився... не буде йому довгого життя. До того він не вояк. Він так воює, як зуби рве і мерців поре, — щоби скорше. Карло вожд, якого світ давно не бачив. Більший від Валєнштайна, справжній герой. І ґенерали у нього які, а які вірні, військо за ним в огонь і воду піде...

Треба дуже вважно приглядатися до того великого двобою і в мент, коли доля перехилюватиме успіх на бік одного з них, і собі перейти туди. Але eventus belli dubius est. Війну звичайно рішає припадок, якийсь непередбачений припадок, треба пильно слідити за отсим припадком, предвидіти його, заки другі добачать...

І гетьман, відложивши копії договорів, став переглядати секретні листи й витинки із заграничних ґазет, котрі йому попривозили післанці від довірених людий.

Щастя, видимо, хилилося на бік Карла XII. Так можна було собі гадати. Це було гетьманові по душі. Не тільки тому, що відповідало воно його політичним плянам, але і з особистих причин.

Гетьман не любив Петра. Це був варвар, а Мазепа ненавидів варварства.

«Петро вдає європейця, але в душі він азіят, орієнтальний деспот. Культури насильно не пересадиш, її треба виплекати на рідному ґрунті, щоби чужі соки пройшли крізь жили рідної землі. І не можна культури ширити способом звірським, бо культура — це гуманне діло, праця для щастя людий. Він знущається над міліонами свого власного народу, а щож буде, коли нас прибере в руки? Петро не шанує людини, не любить її, навіть свого рідного сина. Кунсткамера, статуї, французькі танці й компліменти, а перед вікнами балевої салі людські голови на палях торчать і сморід з них зливається з запахом дорогих, заграничних перфум».

Гетьман присунув до себе ближче полтавський поливаний глечик, повний розкішних троянд і довго, довго приглядався до них, поки не всміхнулися його вузкі, свіжі, ніби хлопячі уста.

«Карло теж не щадить своїх вояків, але не щадить і себе. Війна пощади не знає. Але він не кровожадний тигр, він дійсно культурний чоловік, лицар і фільософ. Вишумів хлопцем, а тепер людський біль не дає розкоші його широкій душі... Пощо знущатися над людьми, коли життя і так важке, коли й без того тільки болю в світі?»

І він гладив що найкращу троянду своєю білою, малою рукою, ніби жалував її, що доцвітає не на рідній вітці.

«Вибір то легкий, але вибрати все таки тяжко. Військо наше розкинене по цілому сході Європи, від моря та до моря, і не легко буде стягнути його до купи, як настане рішаюча хвилина. А зі старшиною ще гірший клопіт, як з військом. Це люди зажиточні, мають маєтки, землю, двори, усякого добра надбали. Бояться, щоб не втратити його. Поки говориться, поти вони на все готові, а як прийдеться до діла, то стануть випрошуватися, хто недугою, хто родинними справами, а хто і без виправдання спасеться бігством. Таких, що на них можна покладатися, небогато...»

І гетьман став їх перечислювати на пальцях: Войнаровський, Орлик, Горленко, Ломиковський, Кожухівський, Андріяш і ще може дехто. Та чи й вони певні? Може відрічуться його, як трижди отрицався Петро Ісуса? Колиб справа була певна, ого! тоді не обігнавсяб від них. Забувають, що не ясла до коний ходять, а коні до ясел.

«Змиршавів народ, сам дріб!» — пригадалися гетьманові слова незнайомого і його високе чоло покрилося морщинами...

Може воно й не так. Може й тепер є люди незгірші, як були за Хмельницького, тільки часи инші,

а що вони инші, може це і не без його вини. Приспав лицарського духа, хотів як найдовше здержати війну від границь України, щоби край наново загосподарювався і щоби народ пригадав собі, що таке мир, що тиха культурна праця у власній, хоч і не цілком вольній державі. Так здержався лицарський розгін, оттá нестримна охота боротися хоч би і з самим чортом за визволення рідної країни. Привикли люди воювати з мусу, на зазив царя і за здійснення його плянів, а не з власної волі і за власну волю. Цар зробився для них, ніби їх власним володарем, котрого вони не люблять, але слухають, бо бояться. Невжеж посміють вони тепер піти проти його волі?

Це питання чомусь нині, як ніколи перше, стояло перед ним у повний ріст і домагалося відповіди, котрої гетьман дати не міг. «Якаж важка отся булава!» — казав зітхаючи глибоко. — «Це не булава, а хрест, хрест, котрий може прийдеться двигати на нову, українську Голгофту». Понесе...

А всеж таки, яка приваблива ця гетьманська булава...!

І гетьман пригадав собі свого великого попередника, сонце руїни, Петра Дорошенка.

Чого він стоїть перед ним, такий гарний собою і такий безталанний і, ніби з докором, глядить на свого ґенерального писаря. «До жінки просишся, — каже — до Корсуня, а я знаю, що покинути мене хочеш, бо бачиш, що мій день вечоріє».

Дорошенко вгадав. Мазепа таки покинув його, ніби не з власної волі, а перехоплений Запорожцями і доставлений до Самойловича. А всеж таки покинув свого добродія.

І чи було би дивно, колиб так тепер покинули його ті, котрим він робив і робить добро?

І бачив гетьман, цю нещасливу годину, коли сонце руїни заходило за хмари, на довго...

Борковський обложив Чигирин, та не важився брати приступом городу, в котрім сидів Дорошенко. Аж надтягнули з великими потугами Самойлович і Ромодановський. Дорошенко не хотів бачити нової, хатньої боротьби, не бажав собі нового розливу братньої крови. В повній величі своїй вийшов із чигиринського замку на зустріч передовому полкові, переїхав Дніпро і зложив гетьманські клейноди, пращаючи Україну на все...

Якіж тії рубіни червоні, як кров, і як те золото руки палить! А всеж таки, яка приваблива гетьманська булава...!

«Чогож ти гетьмане, Іване Самойловичу, так сумно глядиш на мене з далеких сибірських снігів? Нарікаєш, що я перейняв із твоїх рук гетьманську булаву?

Зробив я з тобою те, що ти з Дорошенком зробив, що може хтось і зі мною зробить, може вже й робить... (Якаж приваблива та гетьманська булава!)... Слави хочеться і влади хочеться, на те ми й мужі. Хто каже, що він не «амбітний», цей або брехун, або недолугий, або одно і друге. Поки життя, поти й боротьби за славу і за владу. Роками я старий, але духом ні. Мені ще хочеться жити, хочеться тую булаву отрясти з чужого пилу, ожемчужити її новими, від нікого не подарованими жемчугами. Чуєш, — хочеться!»

Він піднявся з крісла і став у повний ріст, ставний і стрункий, як козак.

«Я певний був, що у мене більше снаги поставити Україну на власні ноги, ніж у тебе, Іване Самойловичу, і більше, ніж у кого другого в світі, і тому я прийнявся

за це діло. Воно важке, може більше важке, ніж у Сибірі віку доживати, але я його не кину. А коли собі хто гадає, що в нього більше кибети, ніж у мене, нехай прібує, але я не вірю. Не вірю і не дозволю! От що!»

В цей мент хтось заскробав у двері, ніби кіт, і зареготався придавленим сміхом: «Хі-хі-хі!»

«Увійди!» — гукнув гетьман.

Криті двері відчинилися і в гетьманську спальню всунулася маленька «персона», в контушу у високій соболиній шапці з чаплиним білим пером і з величезною карабелею. Був це маленький карлик, шляхтич, котрого Петро прислав Мазепі в дарунку, віддячуючись за цілу валку дичини, яку йому якось у мясниці післав був гетьман із своїх лісів. Карлик досягав носом до стола.

«Стелюся до стіп вашої пресвітлости, пане герцоґу цісарський, і бю покірно чолом!»

«Ти, суслику, ще не в норі?» — питався його гетьман.

«Моя нора, край герцоґського двора. В дворі не спиться, тай мені сон не сниться. Стережу вашої пресвітлости».

«Сідай!» — сказав гетьман, показуючи на крісло.

Карлик сів. Тільки шапка сторчала йому понад стіл і двоє малих, хитрих очий.

«Що нового скажеш?»

«Те скажу, що добре розважу, як ялось, а не так, як хтось, що перше каже, а тоді слово важе».

«Ти дурний!»

«Я малий, від мене нема що великого розуму чекати. Є малі дурні, а є й великі дурні».

«Ти про кого?»

«От так собі».

«Скучний».

«Скучно тепер на світі. Та незабаром зробиться весело. Венецький карнавал: Джінґісхан, Тамерлян, Сарданапаль! Схопляться за гичку, висмикають кичку, за дурничку, за дрібничку, без пардону за землі шматочок, від Збруча до Дону, як баби за огірочок. «Na pal, na pal, maczugą wal, wal go w łeb maczugą, niech się nie męczy długo. Padam do nóg waszej hercogskiej mości».

Нараз встаючи і прикладуючи вказуючий палець до носа говорив смішно-поважно, ніби грозячи: «Уважай Мазепа, щоб не вийшла халепа! Ще й яка! Ага-ага!»

«Невже?»

«Бігме! Кочубей птичка невеличка, високо літає, низенько сідає. Кочубей птичка невеличка, він навіть знає, що його чекає... Хі, хі, хі!»

Гетьман ухопив карлика за ухо і притягнув його до себе: «Chodź pan tu, panie łaskawy!»

«Do usług waszej hercogskiej mosci».

«Кажи, але не бреши, знаєш що про Кочубея?»

«Моя хата з краю, я нічого не знаю».

«А чомуж щось таке верзеш, ні в кут, ні в двері?»

«Ні в кут, ні в двері, але саме там де треба... Уважай Мазепа, щоб не вийшла халепа».

І хіхікаючи, вихопився з гетьманської руки, шульгнув під стіл, зпід стола поза велику кафлеву піч і в двері.

«Хі-хі-хі...» почулося з другої кімнати.

* *
*

«Маленький, але важненький, аж диво, звідки в нім тільки розуму взялося», — говорив до себе геть-

ман. «А хитрий! Як він усе догляне, відгадає... Кочубей птичка, невеличка, — каже, і так воно є, Кочубей дійсно птичка невеличка, але Кочубеїха, велика і рідка птиця. Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх до купи зібрав. Чого йому не достає, те вона додає. Кажуть, що жінка, як торба, що положиш, те й несе. Та не Кочубеїха. В Кочубеїв якраз навпаки, вона кладе, а він двигає. Колись вона на нього понад сили наложить і він надсадиться. Боюся того, бо Кочубей чоловік не найгірший, жаль мені його. Але жінка, — що ти порадиш з такою жінкою, що в ній десятьох чортів сидить, а на дванайцятьох ще місця досить?... Кочубеїха мене не любить... Мабуть за довго жию, а її аж руки сверблять до булави. Вона її носилаб, не він, він до того нездатний, а вона — го-го! Тож-то була би гетьманиха, не така, як моя покійниця. Другої такої, як Любов Хведорівна, зо свічкою в літну днину не знайдеш. Люта баба!... Що правда, Україна здавна славилася кріпкими жінками, хоч би такими, як Анна Реїна, Ярославова донька, що французьким королівством так славно заправляла, але такої, як Любов Хведорівна, мабуть ще в нашій історії не було. Чую, що її не зійти безслідно до могили».

Гетьман задумався, накрив очі повіками, але сон його не брався. За богато думок буяло в голові. Треба їх було позводити до купи і погодити, щоб не сварилися, як на ярмарку жінки.

«Бачу, як Любов Хведорівна на свого Василя гукає, що він не такий, як другі мужі. ‚Коли ти муж, то будь мені дуж!‘ — говорить. Другий на твойому місці вже давно Мазепу за Самойловичем післав би, але невжеж тобі дорога честь, коли вже не своя, так жінки і дітий?

О, мабуть вона йому добре голову миє Бідний

Василь... А всеж таки треба тую Любов Хведорівну якось зацитькати, щоб він через неї не накоїв мені якого лиха. Але як?...»

І гетьман довго думав, як би це зробити і нічого придумати не міг.

Кочубей займав найвище місце біля гетьмана, був ґенеральним суддею, — так на почести його не візьмеш, а маєтків назбірав стільки, що й грішми його не вдобрухаєш, — що тут зробити?

Лишалося поїхати до Кочубеїв у гостину і то не на годину-дві, а на два-три дні, ніби-то, щоб відвідати його, бо нарікав, що нездужає, та привітати у новому дворі, а на ділі, щоб гарними словами прихилити Кочубеїв до себе. Гетьман знав силу свойого слова і цілої своєї появи, котрій то силі піддавався навіть цар — Петро.

Невжеж Любов Хведорівна сильнійша від царя?...

В Ковалівці побачить свою хрещеницю Мотрю. Гарна дівчина, на диво гарна. Ні в батька, ні в матір не вдалася, така якась инша і з виду і з вдачі. До нікого в світі не подібна. Княгиня Дольська яка красавиця, а біля Мотрі померкла би, як біля сонця зірниця.

«Молодости, велика і непереможна твоя сила!

Дивишся на молоду красу і сам неначе молодієш, неначе свіжа кров вливається у твої жили, хочеться жити, любити, творити.

Розумію тебе, докторе Фавсте, і тебе, і твого Мефіста. Щей як вас розумію, не тільки мозком, але й серцем, цілим своїм єством. Літа йдуть, кождий день, ніби ступінь по сходах, у долину, в глибоку і темну криницю. А там, у горі, за тобою стільки цвітів, стільки сонця, тілька розкіш!... Розумію тебе, докторе Фавсте...»

Гетьман нахилив до себе пишні троянди і зі смутком в утомлених очах приглядався до них.

«Вчора пишалися в городі, на небо гляділи, на зорі, нині ваш світ отсі чотири стіни, нині ви дивитеся в очі старого чоловіка, котрому молодість сниться, а завтра зівянете і вас викинуть геть, а в глечик покладуть ваших молодших сестриць . . . Такий то лад у світі».

Глянув у вікно. Крізь серце у віконниці падало проміння сходячого сонця, просто на головки троянд.

«Поцілуй їх, сонце, поцілуй! Бачиш, вянуть, завтра пестощів твоїх неспосібні будуть відчути».

Здмухнув свічку і довго-довго дивився, як троянди оживали, побачивши сонце. Паленіли, всміхалися до нього, жили.

«Так воно, так!» — зітхнув гетьман і розхилив занавісу від свого ліжка...

РАНКОМ.

Спав коротко та твердо, літним сном надранним, — може годин три, не більше, але збудився з почуттям сили і здоровля. Випрямився, аж ліжко затріщало.

«А люди гадають, що Мазепу крутять подаґричні й хіраґричні болі. Дурні!»

Хвилину лежав ще з замкненими повіками, ніби рад був доснити якийсь гарний, дуже гарний сон.

Нараз зірвався, накинув на себе довгий білий каптан аж по кістки, ноги всунув у пантофлі, червоні, сапянові і плеснув у долоні.

Ніби зпід землі виріс молодий, гарний паж, подібний до одного з тих, що їх любив Ван Дайк малювати. ще кращий.

Гетьман пригадав собі, як він був колись пажем у короля, як король пестив його і як усі, особливо дами, не могли налюбуватися красою українського молодого шляхтича... Усміхнувся.

«Як спалося тобі, Петрусю?»

«Спасибі ясновельможному пану гетьманові, я все сплю добре».

«Молодий і здоровий; рости великий, Петрусю» і погладив хлопчика по голові.

«Вбрання приладив?»

«Так, ваша милосте, приладив».

«Яке?»

«До виїзду».

«Але де?»

«У город».

«Вгадав. Ти в мене дотепний козак. Після снідання і послухань поїдемо в город, а потім підемо оглядати фортецю. Купіль готова?»

«Так».

«Снідання їстиму з його милостю паном ґенеральним писарем. Щоб він мені не забарився, вважай!»

«Подбаю».

Паж вийшов. Гетьман дивився за ним, поки цей не зачинив дверий. «Сирота, але гарний... Не будь я Мазепою, хотів би бути ним... Хотів би... Так легко почував би себе, такий широкий світ стояв би на розтвір передімною...»

І гетьманові пригадалося те, що йому нераз приходило на гадку — їзда на розгуканім степовім коні. — Жене крізь балки і яруги, крізь будяччя й тернину. А сонце пече, а спрага аж язик до піднебення прилипає, — страшна їзда. Але він не жалує її, ні, як не жалує цілої своєї буйної, повної пригод молодости. Знає, що жив.

Цей кінь, то була алеґорія на його молодість, придумана ним самим, тоді як він ще залицявся до муз і ґрацій, прегарних доньок Аполльона. Розказав її жартом, а люди приняли, як правду. Алеґорія оживала...

* *
*

Викупаний і вдягнений у легкий шовковий каптан, сірої краски, підперезаний слуцьким поясом, увійшов до малої, ясної кімнатки, в котрій любив снідати. Тут дожидав його Орлик.

«Коротка літна ніч, правда?» — казав гетьман здоровлячися зі своїм ґенеральним писарем.

«Дуже коротка, я нині й ока не стулив».

«Чомуж то так?»

«Після вчорашнього».

«Не таке ще доведеться нам переживати», — говорив гетьман, — «а спати все таки треба. Привикай, Пилипе, до царських ласощів, привикай! Ще мабуть довго доведеться тобі їсти ці марципани».

«Не хочу».

«Ого! Щож то, ваша милість, може гадають покинути мене старого?»

«Пана гетьмана ні, але їх. — Ніхто не знає, як вони мені у печінках сидять».

Гетьман пильно подивився на свого молодого писаря.

«Смирися, Пилипе, смирися! Знаєш так, низше трави, і тихше води. Терпи, козаче, отаманом будеш... А богато в нас нині на послухання зголосилося?»

«Як звичайно, богато. З тої пори, як на нас Москалі нахлинули, від покривджених і не обженешся. На послухання зголошуються мало що не самі такі, що перед кривдами московськими в гетьмані шукають оборонця».

«Щож я їм поможу? Царська воля сильнійша від мене».

«Це не воля, а сваволя», — сказав Орлик.

«Мовчи язичку, будеш їсти кашку», — погрозив

йому гетьман. «Ти приняв прохання, розглянув, казав втягнути в реєстр?»

«Все зроблено, і прохання по змісту й по формі розділено на допустимі й недопустимі, на пильні й такі, що можуть підождати. Деякі відіслано до відповідних канцелярій, бо хоч наші уряди працюють справно, то люди все ще пхаються до гетьмана з тим, що можна зробити, не ‚фатиґуючи й не молєстуючи' гетьманської особи».

«Кождому здається, що його біда найгірша і він з нею відразу іде туди, де гадає найскорше поміч знайти».

«Народ сильно нарікає», — почав нараз Орлик.

«На кого? На мене?»

«На московські здирства й душегубства, за котрі по невідомости своїй і по невчености відповідальним чинить гетьмана. Нема днини, щоб до нашої канцелярії не прийшла якась супліка від свободи, волости, а то й від якогось городу, що там-то і там-то тілько то й тілько людий убили, тілько то й тілько худоби забрали, хутір спалили, жінок знасилували, — аж остогидло читати».

«Треба нам знов післати жалобу до царя».

«Шкода часу, — не помагає».

«Хоч помагає, хоч ні, а наша річ доводити до відома царя, як його люди наш народ кривдять. Хай знає».

«А хібаж він не знає? Мені бачиться, що це все робиться за його відомом і дозволом».

«Як же це?»

«А так, бо, колиб проти, то каралиб винуватих, а їх же не карають. Доводять народ до розпуки...»

«Кажеш, доводять народ до розпуки», — повторив гетьман, не повертаючи очий з Орлика. «А чомуж би то так?»

«Хочуть, щоб народ збунтувався, а тодіб вони винищили його до краю».

«Не гадаю. Цареві тепер треба мира на Україні. Він же має ворога на карку і то не якого-будь».

«На ворога цареві народ непотрібний, тільки наше військо; та ще худоба і збіжжя. Народ на війні — це одна завада».

«Побачимо, побачимо», — говорив гетьман, доїдаючи тарілку молочної каші, котру він звичайно їв на снідання, бо казав, що панська страва смачна, а людська здорова. Вірив, що невибаглива їжа зберігає його здоровля і молодий вигляд. Молочна каша, яєшня, хліб з маслом і салом, це було його снідання. Попивав чаркою доброго чаю. Більше нічого не пив. Тільки у гостях, або у себе на бенкетах випивав дещо, але не впивався ніколи. «Що тверезий думає, те пяний гукає», казав нераз, — «а не все треба людям знати, треба щось і для себе сховати. In vino veritas — це правда, але ще більш правдива друга латинська пословиця, а саме: ‚Aurea mediocritas‘ себ-то, — осторожно зі склом!» Це він нераз твердив своїм молодим старшинам і урядовцям.

«У Москві зимно, там треба себе горілкою розгрівати, а на Вкраїні і без хмелю тепло».

Та не всі слухали його. Смачно зїсти і добре випити, це була тоді життєва конечність.

«Так ти кажеш», — почав гетьман, допиваючи чай, — «кажеш, що народ нарікає? То зле... Від стогнання хорому не лекше, а від ліків... Ліків треба нам, Пилипе, і то гострих ліків, бо хороба наша важка й задавнена... А жалобу до царя все таки напиши і то по

пунктам, арґументів не жалуй. Знаєш їх стиль. Та ще напиши мені лист до Кочубеїв з ‚афектами й комплімен-тами‘, дуже делікатий, такий, щоб Любов Хведорівна, прочитавши його, облизала свої губи тим довгим язи-ком, котрим її Господь на шкоду її ближнім по невідо-мій нам близше причині обдарувати зволив. Напиши, що від нині за десять днів приїдемо у Ковалівку, щоб побажати їм доброго прожитку в новому дворі і щоб її милости, ‚презацній‘ пані Любові Хведоровній, дати до-каз нашої великої шани для її всяческих, найбільшого подиву гідних чеснот. Лист зараз таки нині вишлемо окремим післанцем, і то незвичайним, а одним із при-бічних наших людий, додавши йому для охорони і для більшого ‚ефекту‘ кілька узброєних їздців. А тепер мені пора, люди ждуть на послухання. Прощай!»

НА ФОРТЕЦІ.

Тихо й поважно сунулась гетьманська карита вулицями золотоверхого Київа.

Перед нею і декілька кроків за нею їхали козаки, однаково вбрані й на таких самих конях, як гетьманські, чорних, як галки.

Купці виходили з своїх крамниць і кланялися гетьманові в пояс. Навіть Німець, в довгополому фраку, що мав аптику, в котрій крім ліків продавав також годинники й окуляри, вибіг аж за поріг свого склепу і кивався, як той трач, що його стружуть з дерева на забавку дітям.

Гетьман усім відклонювався, кому киваючи рукою, на котрій грав усіми привабами весни перстень із чудовим ізмарагдом, а кому шапкою посилаючи привіт. Студенти Академії, що не мали до кого їхати на ферії і залишилися в Київі, побачивши кариту свого добродія, ставали, як у вертепі, поверталися лицем до карити і кланялися в пояс, при чім шапкою доторкалися землі.

Бурсаки, що тільки мешкали в бурсі, а були на «своїх» харчах, бігали з глечиками від хати до хати,

де їм їх добродії щоденно по черзі давали, хто снідання, а хто обід. Стрінувши такого, гетьман кликав його до повозу й кидав у глечик гріш, за котрий можна було купити кілька обідів.

Калікам і вбогим, котрі сумними вінками оплітали сходи церков, побудованих щедрою рукою «раба божого Івана Степановича», гетьман посилав милостиню одним із козаків, який відлучувався від гетьманського поїзду, щоб сповнити приказ свого пана, а потім здоганяв його.

Декуди вулиці були вимощені деревом. По них гетьманська карита їхала як по маґлівниці. «Це добре на жолудок», — казав жартуючи гетьман, — «буде нам обід смакувати».

Було й так, що карита глибоко поринала в ями та вибої, особливо там, куди возили пісок, дерево та дернюги до нової фортеці.

Не можна сказати, щоб гетьман був вдоволений ладом, який на вулицях бачив. Лямпи світилися в ночи тільки перед гостинницями та перед заїздними домами, хто що хотів, те й викидав на вулицю, а в днину не було кому спрятати цього хламу. Київ був подібний до великого заїздного дому, в котрім годі завести лад, бо все хтось новий приїде і насмітить. І доми, здебільшого деревляні, з різбленими ґанками, на карбованих стовпцях і з віконницями, гарно розмальованими, виглядали, ніби їх побудовано тимчасово, заки не настануть певні часи. Тільки розкішні церкви приваблювали до себе очі. На них годі було надивитися, особливо тепер, коли сонце так ярко світило й коли безчисленні куполи й хрести мерехтіли всіми відтінками золота.

Гетьман особливо захоплювався церквою святого Миколая, котрої великий спокійний фронтон, з високими стрункими стовпами, надавав їй якогось надзви-

чайного полету в гору. В голові Мазепи виринали нові пляни, нові бажання, як би то Київ зробити світовим городом, столицею великого народу. Він рад був зробити його таким гарним, щоб другого такого городу й на світі не було, а разом із тим, забезпечити його перед посяганням чужих рук, перед тими непрошеними гостями, котрі від найдавнійших часів до нині заїздили до нього і робили там, що хотіли, — на шкоду.

З теперішними найгірша біда, бо вони неподібні до наглої бурі, котра перешумить, а нависають, як осінна слота, в котрій все кисне, розкладається, гниє.

Ця гадка затроювала йому насолоду, якої він дізнав, дивлячись на матір городів наших, на столицю Володимира, Ярослава і Мономаха, в котру так тріюмфально вїздив незабутній батько Богдан

«Повернуть ще колись ті світлі хвилини для тебе, мій золотоверхий Київе, повернуть!»...

* *
*

Відвідав архидіякона Міґуру, котрий працював над його портретом серед алеґоричних постатий. Ритовина була поділена на чотири поверхи. Перший — надпись, герб гетьмана і всілякі емблеми, другий — гетьман, серед алеґоричних постатий, третій — святі, а на останньому — церкви, котрі побудував Мазепа.

Гетьман питався, чому Міґура зрисував його в панцирі, а не в звичайнім убранню, на що мистець відповів, що цього вимагає стиль.

Гетьман признав, що так дійсно стать його краще достосовується до цілости, а бляхи на панцирі виріжнюються від сукна і полотна на инших вбраннях.

Від Міґури зайшов гетьман подивитися на роботи біля нової фортеці. Ці роботи були йому дуже не по душі. Він відповідав за них перед царем. Цар обіцяв платити людям і не платив. Роботи були великі й важкі, вимагали богато рук, — цар наглив. Робітникам доводилося працювати в спеку, серед важких побоїв, зневаг та відомої сороміцької московської лайки Здавалося, що це не нову кріпость будували, а дворець для самого чорта. Кожда груда землі полита була слізьми й кровю, кождий сяжень валу виростав з тяжкої людської кривди.

Гетьман бачив кривду, яка діялася тим тисячам українського народу, що будували на своїй власній землі твердиню для чужого насильника, ніби крутили мотуз на свою власну шию. Але спинити тої роботи він не смів. Відказатися від будови київської твердині, або будувати її як за напасть, це значилоб підтвердити ті доноси, які на гетьмана йшли до царя.

Закусивши зуби й приказавши свому серцю мовчати, зближався він до цього нового пекла.

Над цілим Печерськом повисав густий туман, ніби Печерськ горів.

В тім тумані щось варилося, гуділо, гуготіло. Деколи ніби громи лускали на право й на ліво, аж земля здрігалася. Це розвалювали старі мури, Бог зна з яких часів. Копоти гризли очі й спиняли віддих у грудях. «Стільки там дорогоцінної старовини пропаде раз на все», — погадав собі гетьман, але побачивши, як марнується життя, переставав жалувати пережитків.

Життя дійсно марнувалося безпощадно й безсердечно.

Козаки, котрі вславилися своєю хоробростю в неодній битві, тягнули, як худобина, тачки і вози наван-

тажені камінням, піском і землею. Шлиї відалися їм у плечі і в груди, жили на руках, на шиях і на чолах набігали кровю, як посторонки, так, що здавалося, немов це не люди, а якісь автомати, зроблені з кріпких, окрівавлених шнурів. Одежі на них майже не було, якесь порване лахміття звисало в декого з рамен, а в других, що лиш від пояса. Ноги з розчепіреними пальцями грузли по кістки в землю і, здавалося, вони добувають усіх зусиль, щоби втоптати себе в глиб, влізти у підземні печері, бо тут, на поверні, їм неможливо довше зносити такого знущання. Ті, що копали глибокі рови, ніби власними руками рили могили для себе. Копали завзято під свист батогів, під лайливі слова наставників, ще гірше від батогів болючі.

Ніхто не облегчував собі роботи ні розмовою з сусідом, ні піснею. Пісня, як уразлива птиця, відлетіла геть від того пекла. Тут царював проклін, проклін цареві, гетьманові, старшинам, проклін цілому світові, проклін жахливому життю!

Гетьманові доводилося нераз бачити подібну працю на війні і в походах, але це друга річ! На війні сиплять окопи, коли не з охотою та з воєнним завзяттям, так хоч із розумінням, що цього вимагає конечність. Тут і того розуміння не було, тут було одно — примус. В ті рови люди закопували не тільки свою силу, але й останки волі. На них вони дивилися, як на свою могилу.

Ті потом і кровю набіглі, а копотами вкриті очі не бачили гетьмана, який в туманах і в куряві стояв біля одної з будок, збитих як-будь, щоб інжінери й дозорці над роботами могли знайти захист перед жарою та перед дощем.

Йому щось пояснювали, підходили з рисунками, з

циркулями й трикутниками, але він ніби не помічав нічого. Бачив одно — важку муку своїх людий і боровся зі своєю совістю.

«Спини цю роботу! Визволь тих мучеників нещасливих, розкуй їх руки, встроми їм меч у жменю, хай вони кинуться на своїх катюг і зроблять суд над ними», — говорила йому совість. А розум відповідав: «Не пора, ще не пора! Сціпи уста, мовчи до якогось часу, щоб не накоїти ще гіршого лиха!»

Гетьман мовчав і дивився.

Сотки возів і тисячі людий пересувалися поперед його очі, ніби чиясь могуча долоня розрухала якесь велитенське муравлисько, нівечучи його питьоме, довгими віками улаштоване життя. Готовий вал, як велетень-удав, брав у свої смертельні обійми спору частину Київа і сунувся над Дніпро, гасити Дніпрівською водою жагу, котра палила його.

Поміж робітниками доглянув гетьман здалеку молодого парубка, рослого і здорового, і такого гарного, що тільки стій і дивися. Гетьман підбірав таких до своєї сторожі. Чи не забрати його?

Та, коли побачив зблизька, покинув тую гадку. Обличчя дивно гарної краси було опозорене і ошпечене так, що гетьман мимохіть відвернувся. Ніздря були вирвані і ще не загоєні, з правого уха спливала гидка посока.

Парубок глянув на гетьмана таким поглядом, що він мимохіть спитався: «Як звешся?»

«Павленко Максим», — відповів нещасливий.

«Звідки?»

Цей назвав одно з сіл прилуцької сотні.

«Як же це? Ти значиться наш, а не русский, хто тебе так покарав».

«Оцей о!» — відповів парубок, вказуючи на московського старшину, що стояв оподалік на горбку і наглядав над роботами на своїй секції.

«Мене насильно взяли, я втікав, зловили і ось, що зробили зі мною!» пояснював парубок словами, котрі, як мурашки, лізли гетьманові по спині.

Казав покликати Москаля.

Цей ішов не поспішаючи.

«Скорше!» — гукнув нетерпіливо гетьман.

Старшина прискорив трохи кроку та не дуже.

«Ви його покарали?» — питав гетьман.

«Покарав? Кого? Цього тут?... Може й я, не знаю, чимало тут таких?»

«Що значить ,може'? І що значить ,чимало'? Жадаю певної відповіди від вас».

Старшина мовчав. Гетьман, видимо, бентежився.

«Відповідайте!» — гукнув.

«Хай буде, що я».

«Так тоді, хібаж не відомо вам, що суд над моїми людьми належить до мене?»

«Ми всі належимо до його величества», — відповів самовпевнено, гадаючи, що такою відповіддю спинить дальші питання.

«Ви мене не будете вчити!» гримнув на нього гетьман голосом, котрий вказував, що він виходить зі звичайної собі рівноваги. «Ви мене не будете вчити, до кого ми належимо. Але я вас провчу, що покищо Київ під владою моєю і над фортецею я, а не хто другий має провід. Розумієте — я, гетьман Іван Степанович Мазепа!»

Москаль хвилину дивився тупим поглядом, ніби шукав і на ті слова якоїсь відповіди, нараз повернувся і навіть не віддавши чести хотів іти на своє місце.

«Стій!» гукнув гетьман так, що всі вози, які переїздили і всі люди, що переходили туди, спинилися нараз і стали, мов зачаровані.

Москаль став, злобно дивився на гетьмана і мовчав. Був опозорений перед людьми, не знав, чого від нього хочуть, привик до того, що чим більша жорстокість, тим більша нагорода за вірну службу.

Гетьман післав по дежурну команду.

«Забрати цього чоловіка і відвести в команду. Він знущається над моїми людьми і не вміє шанувати влади. Коли не знає, що таке гетьман, так мусить знати, що орден св. Андрея. Геть мені з ним!»

Жертву гетьманського гніву відвели і поміж народом пішла чутка про те, що гетьман обстоює своїх людий, боронить їх від кривди. Ця чутка ніби вітер у жару повіяла на знесилених людий. «Гетьман не дасть нам пропасти, дай йому Боже здоровля!» — шепдали не одні уста.

Гетьман ішов розглядаючися на право й на ліво, ніби шукав нових злочинців, ніби він по те тут нині і прийшов, щоби робити лад. Нараз біля його, під колеса одного з возів, що везли тяжке каміння, звалився чоловік.

«Ану там! Вставай! Ще не шабаш!» — роздались вигуки доглядачів.

Гетьман спинив віз. Добули чоловіка старшого віком і такого марного, що дивно було, як тії кости тримаються купи. Ноги мав окрівавлені, пообвязувані ганчірками, на яких купами сиділи докучливі мухи. Вони лізли також до замкнених очий, а він і не відганявся від них, бо не міг уже рушити рукою. З рота йшла піна, в грудях грало, скрипіло, булькотіло.

Гетьман казав принести води, обмити нещасливому, бог зна коли мите, лице і дати йому напитися.

Цей не хотів, ніби не чув. Дайте мені сконати!» просив відвертаючи своє біле, синіюче обличчя. На силу підважили зуби і залляли його водою. Отворив широко повіки, глянув на гетьмана, здрігнувся і промовив одно слово: «кат!»

Хтось кинувся на нього і хотів бити. «Як ти смів?» — почав. Але гетьман спинив його рукою: «Лиши! Він уже на божій дорозі... Скорше від нас стане на Господньому суді, щоб жалуватися на нас».

«Не жалуватися, а проклинати, людоїди!»

Гетьман сів біля нього і своєю білою рукою відганяв мухи знад його очий.

«Всі ми станемо на судищі Господнім і всім нам кара буде, або нагорода. І що лиш тоді видні будуть усі наші мисли й помишленія і всі гріхи наші, вольнії же і невольнії», — говорив голосом тихим, котрий вливався в душу конаючого, як останні ліки.

«І що лиш тоді побачимо себе такими, як ми є, і здивуємося дивом великим, що ми себе не знали. І здивуєшся тоді також і ти, мій нещасливий брате, що не знав гетьмана свого і проклинав його за те, в чому він не повинний... Не одно він робить, бо мусить, бо всі ми люди не власної волі, але все робить він лиш тому, щоб краще було тим, що прийдуть по нас, дітям і внукам нашим».

Умираючий насилу підняв повіки: «Внукам? в мене їх четверо, дрібних. Сини погибли в походах. Внук без опіки...»

«Заспокійся, мій брате, я не забуду про них. Ти з якого полку, з якої сотні, як звешся?»

На силу почув відповідь і казав записати.

«Внуки твої під опікою моєю», — сказав гетьман голосом сестри жалібниці.

Вмираючий повними розпуки очима дивився в ясні гетьманські зіниці. «Як безпанську собаку зарили мене, вози їздити будуть по кістках моїх...»

«Поховаємо тебе в Лаврі, між добре уродженими людьми, за домовиною твоєю піду я, мій брате», — казав гетьман нахиляючи свої уста над його бліде чоло.

«Прости мені!»

Умираючий, почувши на собі гетьманський поцілуй, здрігнувся, хотів зірватися на ноги, але вспів тільки руку гетьмана понести до своїх уст і прилип ними до неї.

Так і сконав.

Гетьман перехрестив його тричі, велів покласти на носилку і нести до найблизчої церкви, з приказом, щоб поховали його чесно, дожидаючи гетьмана на похорони.

«Нині роботам кінець!» — сказав і приказ його понісся по всьому фортечному районі, звільняючи до завтрішнього ранку тисячі тяжко спрацьованих рук і в тисячі серць вливаючи надію на милосердя і на полекшу.

«Людям видати з моїх власних припасів крупи, хліб і омасту, за мої гроші купити для тих, що обносилися, потрібне білля і чоботи... Цеж люди!»

«Це люди!» пішло по фортеці. «Це люди!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

МАРІЯ МАГДАЛИНА.

Звичайно у важких хвилинах, коли не міг втихомирити своєї розбурханої душі, гетьман ішов до своєї матері в гостину.

Віком вони не відбігали далеко від себе. Мати була на яких двайцять літ старша від свого сина. — Усе земне оставила геть далеко поза преділами тихої монастирської огради, крім сина, котрого Господь Милосерний поставив на світочу, на найвищому місці на цілій широкій Україні і тримав його на ньому у своїй ласці незбагнутій і у своїх замислах для людських розумів непонятних тількі довгі літа.

Цеї гордости вона ніяк не могла скинути зі свого материнського серця і нераз довгими годинами благала прощення перед іконою Пречистої Матері за цей свій одинокий гріх. Здавалося їй дивним і неправдоподібним, що Мати Божа так скоро й так жахливо втратила Сина Свойого Єдинородного, а вона, ігуменя Магдалина, бачить свого сина Івана, во славі і в доброму здоровлі. Дивні і незбагнуті діла Твої, Господи!

Для гетьмана була ігуменя Магдалина найвірнійшим другом, сповідницею його щораз то нових намірів

і плянів, учителькою і наставницею. Ніхто не знав того, що вона, і нікого не слухав гетьман так покірно, як своєї доброї і мудрої матері. Нераз доводилося йому тяжко жалувати й нарікати на себе, коли не зробив так, як мати казала, і навпаки, чи раз він рад був, що пішов за порадою мами.

Марія Магдалина Мазепина була від довгих літ ігуменею монастиря Дівочо-Вознесенського Київопечерського Глухівського.

Наближаючись туди, гетьман відправив своїх людий до двірця і казав, щоби після обіду, як сонце стане ховатися за вежі собору, прийшли по нього. Паж Петрусь струснув пил із його вбрання і гетьман вхопив за молоток, що висів на ретязях при вузкій фіртці біля монастирських воріт, і постукав ним тричі.

На мощеній доріжці почувся глухий відгомін деревляних постолів і такий самий деревляний голос поспитав глухо, хто там бентежить мир приюту сього?

«Раб божий Іван Степанович по благословення ігумені Марії Магдалини», — відповів гетьман. Воротарка пізнала голос гетьмана, що відріжнявся від голосу других людий, як запах рожі відріжняється від ароми пільних квіток, і поспішно відчинила фіртку. Фіртка була низька, для покірних монахинь зготовлена, і гетьман мусів добре зігнути свою пряму спину, щоб увійти крізь неї.

«Здорові були, сестро Євфрозініє!» — сказав гетьман знімаючи соболеву шапку, гладку, без усяких прикрас.

«Нехай Бог радує добрим здоровлям вашу ясновельможність!» — відповіла воротарка, спускаючи очі до долу і осінюючи себе тричі великим хрестом, ніби відхрещуючись від наітія нечистивих спокус.

«Чи ігуменя у келії?» — питався гетьман, — «чи в церкві?»

«Сестра Марія Магдалина, з благословення Господнього ігуменя наша преподобная, що лиш з церкви вернула і вельми врадується, побачивши ясновельможність вашу».

«Підіть, сестро Євфрозініє, і сповістіть ігуменю, що її син прийшов до неї в гостину і просить побачення».

Воротарка, заткнувши ключі за пояс і зложивши руки на грудях навхрест, як до причастія, вклонилася низько перед гетьманом, не підводячи на його своїх вічно перестрашених, фялкових очий і скорою ходою подалась у головний будинок.

Гетьман остався сам між високою монастирською оградою і ще вищими мурами монастиря і його обдало тим сумирним спокоєм, якого нігде більше на світі не знайдеш, лиш там, — та ще хіба в гробі.

«Може в гробі...« — сказав до себе гетьман, сідаючи на розігріту сонцем камяну лавку, недалеко воріт.

На вузкій смужці мурави, що ніби зелений хідник бігла здовж муру, бреніли працьовиті бжоли, нарікаючи, що залетіли туди, бо обніжжя не було з чого збирати. Біля входу не було навіть квіток, ні родючих дерев, нічого, що нагадує життя.

«Безплодне істнування», — майнуло гетьманові крізь голову і ніби у відповідь на те він побачив на зеленій мураві фялкові очі не старої ще воротарки, в котрі так важко зазирнути, бо вона їх соромливо спускає до долу.

«А шкода, замітні в неї очі...» — подумав гетьман і ніби засоромився тієї думки. «Дивно, що навіть в обителі святій не обженешся від тих грішних думок, ніби від настирливих комах, і що скрізь так дуже жаль

тобі життя, життя котре могло би процвітати, а даром вяне... А всеж таки, як їм тут тихо, як далеко від турбот і суєти житейської! Не ганяють за розкошами і за славою, не журяться, що про них скаже будучність, байдужне їм життя... Може й байдужне, — не вірю... Чоловік найзавзятійшого ворога поборе, лиш не себе...»

«Мати — ігуменя казала просити вашу ясновельможність до своєї келії», — озвалася воротарка, витручуючи гетьмана з задуми. Голос її звучав тепер, як дзвінок у погідну днину, тільки очі заєдно ще дивилися на свої білі пальці, що визирали зпоза ремінців на грубій деревляній підошві.

«Спасибі вам, сестро Євфрозініє», — сказав гетьман, вставючи з лавки і йдучи три кроки поза черничкою, що вела його крізь головний монастирський будинок, а потім склепленим хідником на ліво до останніх дверий.

«Будь ласка, увійдіть!» сказала, відчиняючи перед ним низькі, дубові, густо цвяховані двері, над котрими висіло Розпяття, прибране віночками пахучого зівялого квіття.

Подякував і увійшов.

Ігуменя Марія Магдалина Мазепина замешкувала три приземні келії, получені з собою низькими, подібними до входових, дверми. Келії були склеплені, невеличкі, біло мальовані без усяких прикрас. У першій стояли шафи з книгами богослужебними, з метриками монастирськими, з літописними записками, з толкованнями святого письма та роздумуваннями письменних, більше образованих сестер-черниць, які пером скорочували собі нудьгу одноманітного монастирського істнування. Тут стояв біля одного з вікон стіл з приборами до писання і другий по середині келії, обставлений низькими стільцями, на яких сідали гості, що прихо-

дили в монастир, зложити жертви на славу Божу та просити благословення відомої з розуму та богоугодного життя ігумені.

Ігуменя жила в другій келії, а в третій стояло її тверде ложе, горіли лямпи перед іконами і пахло ладаном.

Гетьман пройшов першу келію і на порозі другої стрінув свою матір.

Стояла перед ним, хоч так ветха деньми, але пряма і, хоч черниця, та все ще ніби горда, з руками так само зложеними на лоні, як на тім портреті, що висів у робітні гетьманській, проти його стола.

Колись гарне, тепер уже тільки поважне обличчя, так дуже характеристичне для роду Мокієвських, видимо хотіло робитися лагідним і добрячим. Але тільки очі ніби всміхнулися легко, устаж остались, якими звичайно були, ніби вони і з роду сміятися не вміли...

Гетьман підійшов до материної руки і поцілував її, тую худу, тонку, маленьку і зимну руку, як у вмерлої.

«Благословення вашого прошу, мамо», — сказав покірно.

«Благословення Господнє да будет с тобою от нині і до скончанія днів твоїх, мій сину», — відповіла підносячи голову на склепіння, котре висіло над ними і придавлювало їх, як людий, що були за високі для нього.

Хвилину уста ігумені безцвітні і вічно дріжучі шептали ще якусь молитву, котрої ніхто крім Господа Бога не чув, а потім вона, нараз зміняючи голос і поставу, сказала: «Спасибі тобі, Іване, що зайшов, провідати мене. Скучилося мені за тобою, синку, давно ми не бачилися... А може ти не рад, що я так до тебе говорю, на тобіж орден почеплений, як бачу, і царя ти

вчера в себе гостив, великою ложкою з ним їв, високу ти, значиться, пісню співаєш».

«Не те, мамо, не те, а богато діла всякого і ще більше турбот, і то великих турбот, тому й не заходив до вас. Пощо старість вашу і мир дому сего трівожити мирськими ділами».

«Пощо, пощо? І гадки хочуть добутися на верх і їм у голові тісно і коли їх создав Господь, так видно, що треба ними поділитися з ближнім своїм. Гадаю, що я тобі найближча».

«Як гадаєте, так воно і є», — відповів гетьман, подаючи матері крісло з високим поруччям.

«Сідай і ти», — сказала, — «обоїм нам треба шанувати ноги, мені, щоб занесли мене на другий світ, тобі, щоб зайшов до мети, котру собі намітив. Сідай і спочинь! Ти, бачу, втомлений. Може що в тебе болить! У нас є сестра, аптикарка, знає ліки всілякі краще від ваших хірурґів і докторів. Не соромися, кажи!»

«Ні, мамо, тілом я, славити Бога, здоровий як риба, тільки душа в мене болить».

«Важкий це біль, мій сину, важкий, та нема такого боління, котрогоб не укоїв Господь. Тиб до архимандрита нашого пішов, висповідався, він людина умна й богоугодна, сподіюсь, полекшалоб тобі».

«Більше угодної людини, як ігуменя Марія Магдалина, я не знаю».

«Не кажи так, мій синку, це гріх. Розмова одно, а сповідь друге. Сповідь розгрішає грішника. Але ви, люди модні, начитані в латинських поганських книжках і у французьких та італійських грішних романах, не соблюдаєте божого закону, довольности всяческія собі вигадуєте, а тоді: — ‚душа мене болить‘. А вжеж що болить, коли ти її раниш гріхами, всевозможними...

Але я балакаю, а ти ще може й не обідав. Певно з городу вертаєш, діла мав з Москалями, а може тої адської фортеці дозирав, що й нам спокою не дає».

«Ви вгадали, мамо, я радо пообідаю з вами, за монастирською трапезою».

«Ні, ні, мій сину», — казала заперечуючи головою ігуменя, — «туди я тебе не впущу, вовка між овець не пускають, але скажу подати обід у першій келії, зїмо його разом, як колись давно бувало. Тільки ласощів таких не буде, а ти, грішнику, був до них великий охотник. Пора тобі, Іване Степановичу, смирити плоть, ой пора!»

Погрозила йому рукою і постукала патирицею у входові двері. Казала подати обід на двоє. Пісний монастирський обід, риба з Дніпра і ярина з власного огороду, оброблюваного руками сестер-послушниць, і блинці на олію.

«Щож ти за таку журу маєш, мій сину, говори!» — казала мати. «Ти мені й снився, синку, на білому коні і з хрестом у руках. Грішно вірити в сни, але кажуть, що це або велика шана, або немале горе. Молю Господа Бога, щоб ні одного, ні другого не давав. Бо якої тобі ще шани треба?»

«Якої? Ви ще питаєтеся, мамо? Хібаж це шана, отсей святий Андрей і ця княжа корона, що її мені готують?»

«Мені ні, але людям, видно, що шана, бо чогож би вони побивалися так за тим добром?»

«Я хочу одної шани, щоб люди казали колись: визволив Мазепа Україну та не так, як Богдан, на короткий час, а на довго, на віки, як що люди можуть балакати про вічність».

«Доброї ти шани собі бажаєш, мій сину, і хай тобі Всевишний і наша заступниця свята, Матір Господня, поможуть, щоб ти доступив такої чести, але невжеж ти гідний її?»

Гетьман поклав ніж і вилки на білу, гладку тарілку і дивився у вікно, що маленькими круглими шибками визирало на зелений монастирський город... На вікні стояли глечики з квітками, бо ігуменя без квіток жити не могла, в городі дві чернички підгортали ярину. Їх лиця, зарумянені від сонця і праці, дивною красою рисувалися на тлі чорної одежі. Довга, поважна одіж лагодила зариси їх тіла й надавала їм гармонії в рухах. «Картина! — погадав собі гетьман. — Чому наші малярі не малюють таких картин?»

Нараз пригадав собі мамині слова, «чи гідний він такої чести?»... Тяжко відповісти...

«Мовчиш?» — питалася мати, котра звикла до сповіди сина. Сповідала його нераз, суворійше від усякого сповідника, котрий Мазепу грішника не міг би був відділити від Мазепи гетьмана.

«Щож я вам маю сказати, мамо, коли ви знаєте мене, як лихий гріш?»

«Ой знаю, Іване Степановичу, ой знаю і то не з доброго боку, а лиш як грішника нерозкаяного».

«Ви певно на рахунок жінок?»

«А хоч би й це. Невжеж тобі не пора сказати шабаш?»

«Якого мене создав Господь, такого й має».

«Не треба бути Іваном Мазепою, щоб викручуватися сіном з пивниці. Щось таке, то й твій чура годен сказати. А тобі за булавою пораб забути про юпку».

«Не можу. Краса вражає мене, а краса людська тим паче. Як псбачу гарну людину, так ніби новий дух

вступає в моє тіло. Почуваю в собі нову охоту працювати, боротися, добувати».

«Отсе то і єсть той гріх, той великий гріх. Не для слави Божої і не для спасенія людського працюєш ти, а похоти плотські женуть тебе до праці, з тіла, а не з духа твоя робота свій почин бере. Тільки те, що з духа походить, безсмертне єсть, а тіло тлінь...»

Вона впялила в його свої поважні очі і, ніби пригадаючи собі щось, говорила: «Богато ти, Іване Степановичу, одідичив по батькові свойому покійному Степані Миколаєвичу, дай йому, Боже, царствіє небесне. Палкої вдачі був, один огонь. Але Україну любив і під булавою Виговського гідно за її добро боровся».

«А невжеж я її не люблю?» — спитав гетьман.

«Колиб ти її не любив, то я тебе за сина свого не малаб. Але Україна, бачиш, хоче від тебе великої і неподільної любови, щоб ти тільки про неї дбав і більше ні про кого!»

«Навіть і про вас, мамо, ні?»

«Як треба, то й про мене забудь, не приходи до мене, не гай часу, цілого себе лиш її присвяти, отщо!»

«Може воно так, мамо, а може й ні. Кажуть, що не добре, якщо старий піяк нараз чарку геть відкине».

«Чому?»

«Кажуть, що страва йому не буде смакувати, з сил опаде, умре. Отсе я так і про себе гадаю. Колиб я нараз перестав на жінок дивитися, то чи не знікчемнів би я, не постарівся, не збайдужнів до життя? І щож з того за хосен був би для України?»

Ігуменя перехрестилася тричі. «Господи наш, Ісусе Христе, претерпівий за нас страсти, помилуй нас!» А потім, подумавши хвилину, сказала: «Га, щож? Роби, як знаєш. Ти в мене стара дитина. Не пора мені тебе

на шнурочку водити. Але чи за тими панями та княгинями не забуваєш ти про своє діло?...» І не дожидаючися відповіди, казала дальше: «За богато марнуєш народу. Погадай, скільки його в тих походах царських вигинуло, скільки при будованню фортець змарнувалося? Великий гріх береш ти на свою совість, Іване!»

Гетьман піднявся з крісла і пройшовся кілька разів здовж келії. Це було питання, котре його дійсно боліло.

«Може я тебе в надто болюче місце вразила, сину? Прости!» — сказала ігуменя, водячи за ним своїми грізними очима.

Гетьман, замісць відповіди, поцілував її в руку. «Так, мамо, ніхто крім вас не знає, як мене тая кривда болить».

Він розказав їй те, що бачив нині при будові фортеці. Хотів розказувати спокійно, щоб не бентежити маминого серця, надто чулого на біду і на горе ближнього. Але не міг. Його голос дріжав, як за високо настроєна струна, то могутнів, як грюхіт весняного грому, то заломлювався і поринав у глибині розпуки. Марія Магдалина повисала на устах Івана Степановича своїми пронизливими зіницями і тоді мати й син робилися одним великим терпінням.

Нараз гетьман припав головою до рук мами: «Мамо, мамо! Яка важка отся моя булава! Яка вона важка, як хрест!»

А вона гладила його темне, буйне волосся, на котрім, як на мураві перший іней, білілися срібні нитки і, знімаючи свій зір до образу Розпяття, що висів на супротивній стіні, казала: «Двигай цей хрест, мій сину, двигай, Господь його на тебе вложив, терпи! Нічого нема вічного на світі, може й тій кривді недалекий кінець. Може це й справді Господь антихриста післав,

щоб випробувати нас грішних, і хто протерпить до кінця, спасен будет. Він, кажуть, віру нашу святу в поругу подає, як який Навуходонозор з чаш святих горілку пє, в ризах церковних гуляє, народ християнський катує, — терпи! Господь наділив тебе умом не будь яким, мій сину, може на тебе зійде дух святий, щоб ти щось доброго придумав. Недовгий мій вік на землі, як перейду туди, благати буду Бога за тебе і за нашу віру святу і за весь наш народ безталанний. Кріпись!»

Квітки в глечиках хиляли своє листя від великої спеки, на шибці билася муха, що впала в сітку павука, черниці розходилися з келії трапезної по монастирі, відгуки їх тихої ходи розлягалися по камяних підлогах, як у сні.

Гетьман підняв голову, опер її на спину крісла і примкнув повіки.

Марія Маґдалина встала і сплітаючи пальці нервово спиталася: «Щож ти гадаєш робити, мій синку?»

«Як тая муха в павутинню, так я бюся в гадках», — відповів гетьман. «Нераз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пропав. Прийдеться все ставити на одну карту. Я азартної гри не хотів. Досить вже газардували мої попередники. Я йшов, як кіт по стерни, уважно, обережно. Підносив добробут, творив культуру, беріг мир, хотів, щоб люди засмакували в людському життю. Я хотів своєї держави. І хочу! Будував її, як уважав, що можливо збудувати. Не весь камінь може бути на верху. Мусить же щось і в фундаменті лежати. На фундамент великий тягар налягає... Тяжко народові, я знаю. Та буде своя держава, тоді й полекша прийде, мусить прийти, я це знаю. А без держави усім одна біда, хіба найгіршим добре, тим, що підуть переможцям служити. І не дай

Бог того!... Нараз звіялася війна. Дві хмари на нас наступають, — тут Петро, а там Карл... Вибирай...»

«Вибирай!» — відповіла мати.

Треба вибрати так, щоб із дощу не попасти під ринву, щоб ратуючи щось, не втратити усього».

«Лютер і Антихрист», — відповіла гетьманові мати.

«Ні з одним, ні з другим нам не по дорозі».

«А всеж таки цей Лютер, — чоловік, і він дальше від нас, а Петро на карку. Це рись, що до шиї нашої присмоктався і кров нашу ссе. Так мені чомусь здається, що Україна жінка, а Петро чоловік, котрий знущається над нею. Не жити тому подружжю у парі, розвестись треба».

«Розводу церква не знає, треба скасувати шлюб».

«Боюся, що дійсно прийдеться нам скасувати цей шлюб. Та чи не гріх це, мамо?»

«Чия вина, того й гріх. Господь тобі простить...» І вона підняла руки свої в гору: «Що не зробиш для облегчення долі народу, для визволення його з тяжкої вавилонської неволі, прощене тобі хай буде Господом Милосерним, як моє серце материнське прощає тоої усі гріхи молодости твоєї і всі промахи теперішнього життя... Амінь!»

На церкві озвався дзвінок.

«Незабаром треба мені до церкви», — сказала ігуменя.

«Ще одно тільки питання, мамо», — затримував її гетьман. Видно було, що йому важко звіритися з отсим питанням і тому він його відкладав на конець.

«Щож такого?»

«Боюся Кочубея. Не так його, як Любови Хведорівни. Знаю, що вона за булавою аж горить».

«Так щож з того? Перегорить і прохолоне».

«Тим часом може счинити велику пожежу. Кочубей не одно знає, чого знати не треба, а до царського уха голос і з найдальшого кута дійде».

«Гадаєш?»

«Боюся того... Кочубеїв треба заспокоїти».

«Так заспокій».

Гетьман встав, поправив пояс, погладив свій малий вус і очі спускаючи до долу спитав: «Щоб ти на це сказала, мамо, колиб я так засватав Кочубеєву Мотрю?»

А помовчавши хвилину говорив дальше: «Можеб я таким чином заспокоїв жажду Кочубеїхи. Хоч не гетьманшею, а все таки була би матірю гетьманші. Добра мати славою доньки своєї славиться».

Ігуменя мовчала. По зморщенім чолі, по навислих бровах і по устах, що ще скорше, як звичайно, дріжали, видно було, що її думка пильно працювала.

«Вона хрещениця твоя», — сказала нараз.

«Я про це з митрополитом побалакаю, а як треба, до патріярха поїду. Царі жінок до монастирів давали і знову женилися. Цісарі й королі теж, і то за згодою церкви. Чимало таких випадків знає історія».

«Так, але це негарно і грішно. Гайнріх VIII був звір, як дикий кабан, хоч і славний король. Не хочу, щоб і про тебе так писали. А до того ти в літах, а вона що лиш розцвітається».

«Виж сами сказали, мамо, що дух сила, не тіло».

Ігуменя мовчала.

«Та чи полюбить вона тебе? Великий рів поміж вами, боюсь, чи подасте собі руки крізь нього. Не дай, Боже, щоб її присилували йти за тебе, за булаву. На таке подружжя благословення свого не дам».

«Силуваним конем не доробишся. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею».

«Коли для справи і це тобі потрібне — нехай. Та як що правду маю сказати, то не вірю я в це діло, не вірю! Кочубеїха не з тих, що ради доньки зрікаються почести для себе. В неї крім Мотрі є ще другі діти. Вона схоче, щоб всі вони могли похвалитися мамою гетьманихою. Отщо!... А в тім, як гадаєш. Судженої і конем не обїдеш, — нехай!»

Дзвінок озвався вдруге.

«Пора мені на молитви», — сказала ігуменя і попращалася з сином.

* *
*

Розійшлися. Він хідником пішов до брами, вона крізь горо́д, з патирицею, чотками й молитвословом пустилася до монастирської церкви. Але в пів дороги стала й озирнулася.

Дивилася, як її син, старий літами та дійсно молодий духом, різким кроком прямував до воріт за черницею-воротаркою з фіолетними очима.

«Дивні твої діла, Господи!» — казала Марія Магдалина переступаючи церковний поріг.

З ГЕТЬМАНСЬКИМ ЛИСТОМ.

Вечоріло, коли гетьманський канцелярист, Іван Чуйкевич, зі своїм невеличким кінним відділом опинився на лівому боці Дніпра.

За ним горіли численні верхи київських церков, сияли хрести, як свічечки на різдвяній ялинці, від золочених блях і від шиб у вікнах бив такий блиск, що й дивитися годі було.

Київ виглядав як казковий остров на мерехтливих водах Дніпра.

«Гарний наш Київ!» — подумав собі Чуйкевич, озираючись востаннє позад себе.

А перед ним стелилися поля, на них згуста стояли копи, луги, вкриті буйного отавою, шуміли. Стрибали зайчики, били перепели, десь далеко кигикала чайка.

На ліво, на виднокрузі, ніби чорна хмара, стояв броварський ліс. Здавалося, що це з його темного нутра виходить ніч.

Поміж нивами й лугами крутився широкий шлях. А такий пил був на ньому, що їздці геть пропадали. — Здалеку їх і не видно, тільки ніби хмара якась сунеться від заходу на схід. Тупоту кінського теж не чути,

бо коні, ніби по подушках ступають. Тільки порскання їх розлягається широко і тільки иноді задзвенить шабля, вдаряючи об козацьку острогу.

«Здоров мій гнідий!» каже козак поклепуючи гнучку шию свого коня, котрий, зачувши степ і поле, порскає, стрясається цілий, як у воді риба, і іржить, аж гомін від броварських лісів відбивається.

«Будуть нам раді», — каже другий козак, родом зпід Миргорода.

«Тобіб то хтось та не був радий?!» — беруть його товариші на решето. — «Такий красунь, що не дай Бог, щоб яка жінка на тебе задивилася».

«Або що?»

«Та ніщо, тільки, як би їй Бог сина дав, то був би дурний, як діяконський чобіт з лівої ноги, а як доньку, то таку кралю, що й чортові під пару».

«А ви, гадаєте, кращі?» — відгризається тамтой і затягає пісню, та таким то голосом сильним і гарним, що ніхто й не підтягає за ним, щоб не псувати.

«Співай ще», — просять його. — «До співу то ти здатний. Пан Біг, що тобі з голови уймив, то у горло наддав».

«А вам то Пан Біг не жалував язиків», — каже той, що його брали на кобеняк. — «Вус тихо сиди, як бороду голять!»

«Диви який! Вже двірської поливки хлипнув і гетьманського хліба покушав тай гадає, що й він чоловік. Співай, кажуть тобі!»

І козак зпід Миргорода затягає другу пісню, та таку то сумну і тужливу, що здається від неї весь степ осотується імлою.

Лиш коні порскають, вудилами дзвонять і бренькають козацькі шаблі.

Чуйкевич нагнав свого коня, щоб не ликати порохів, курить люльку на короткім цибушку з мосяжним шоломиком, щоб искра не запалила стебла, і думає. В нагрудній кишені в нього листи з гетьманської канцелярії, підписані самим писарем ґенеральним, з приложенням гетьманської печатки до сотників, крізь яких сотні проїздитиме Чуйкевич, щоб вони йшли йому на руку, щоб давали нічліг, хліб, коням обрік, а як треба, то й коний сотенних, ради поспіху. Вертаючи віддадуть їх і знову свої окульбачать. Та ще була грамота писана по російськи, на той припадок, колиб Чуйкевичеві довелось стрінутися в дорозі з яким підїздом царським, щоб не було драки, які звичайно при таких зустрічах бували. А лист гетьмана до Кочубея Чуйкевич зашив у шапку. Тільки з головою можна його від нього відняти.

Та ще думає Чуйкевич над тим, як його напучував Орлик. Ніби з книжки читав. І яка де дорога, і які річки треба переїздити, або в брід переходити, і де треба тримати себе на осторозі перед гільтайством, що в лісах та на полях промишляє, і як до котрого сотника підходити, бо в кождого чоловіка свій «нрав і права». Хоч молодий, а як батько ним турбувався. «Нинішну ніч, казав, можна їхати безпечно. Холодком і людям, і коням вигіднійше, а дороги кругом Київа безпечні. У Київі тепер гетьман живе, недавно був і цар, перевітрено поля. Але завтрішню ніч радив переспати, бо так і для здоровля, і для безпеки краще. Чуйкевич рад був слухати Орлика; «це голова, його колись не мине булава», — гадав собі, розуміється, по найдовшій жизні теперішнього гетьмана, Мазепи, до котрого його, Чуйкевича, тягнула якась дивна сила, як до нікого другого в світі. Він не міг забути ні голосу гетьмансь-

кого, ні його ходи, ні погляду його очий, що читали в душі, як у відчиненій книжці. Довірря, якого він зазнав, дістаючи в руки гетьманський лист, ще більше це привязання скріпляло. Чуйкевичеві здавалося, ніби гетьман їде поруч нього, ніби він стежить за кождим його кроком і знає наперед кожду його думку. А самого гетьмана так тяжко зрозуміти. «Кажуть, народ його не любить, нарікає, проклинає його з кістками, а всеж таки слухає його і не бунтується, як бунтувався перше. Мабуть народ десь у глибині душі своєї чує, що гетьман добра йому хоче. Не грав же він комедії нині вранці з тим умираючим козаком при будові фортеці. Весь Київ о тім тепер говорить, а завтра вістка піде по цілім краю. Який би він не був і щоб він не робив, мій гетьман, останусь йому вірним до смерти. Він нас до слави веде».

І на сам звук цього слова молодий козак почув якусь легкість у собі, ніби йому хтось крила до рамен причепив, і ніби ті крила несли його вперед, у невідоме, але гарне, краще від відомого, та будь якого...

Не счувся, як коротка літна ніч минала, як від ставків і від озерець стало дихати опівнічним холодком. Озирнувся і не побачив нікого. Відбіг від своїх геть далеко.

«Пугу, пугу!» гукнув зі здорових грудий і ніби гомін відповіло йому богато голосів: «Пугу! пугу!»

Почувся прискорений тупіт, храпіт коний і свисти козаків. Окружили його вінком, кінські голови до середини, задні ноги на поле, так, як кінське стадо, що бороніться від вовків.

«Щож, панове товариство, пора нам спочати?» — питався.

«Гадаємо, пора», — відповіли, — «година духів надходить, ще нас який з дороги зведе».

«Розложимо ватру», — казав той зпід Миргорода, — «лихий святого огню боїться».

«Ото козак», — стали його знов товариші на решето брати, — «ото козак, що лихої сили боїться».

«Колиб инше товариство, то можеб і не боявся», — відгризся тамтой.

«А дивіть, дивіть», — сміялися товариші, — «дивіть, і нашій дитині виростають зуби, треба тобі, синку, заглянути до губи».

«Чортовій матері заглядайте, не мені», — сказав Миргородець, котрому вже надокучили жарти.

«А чого ви так присікаєтеся до нього?» — питався козаків Чуйкевич.

«Бо ми його любимо, хоч він такий поганий. Гарно співає».

«Ну, так злазіть з коний, розпалюйте ватру, будемо слухати його співу».

Задзвеніла збруя, стрепенулися коні, позбувшися тягару, козаки розпускали їм попруги й знімали сідла.

Незабаром горіла ватра, снувався синій димок, ніби шукав собі дороги до зір, кругом ватри на дергах лежали козаки, поспирані на кульбаки, а коні гризли траву.

Як котрий свиснув на свого, цей сейчас відзивався, а як свиснув удруге, то біг скоро до свого пана.

«А ну, заклич ти свого», — казали миргородському товаришові, — «заклич!»

«Не хочу».

«Кажуть тобі».

«Не буду».

«То заспівай йому, може прийде», — додав від себе Чуйкевич.

Почувся сміх.

«Не журися», — потішав козака Чуйкевич, — «з кого ся насміваютъ, з того люди бувають».

«Чому ні!» — відповів козак і знову, щоб спинити жарти, заспівав. Та вже не сумної, а жартовливої: «Ой під вишнею, під черешнею, стояв старий з молодою, як би з ягодою».

Співаючи вдавав і старого мужа, і молоду жінку, то старечим голосом шипикав, то високим жіночим сопраном співав, ніби два горла мав у своїй шиї.

«Ми гадали, що він дурний, а він комедіянт. Тобіб, небоже, до того тіятру пристати, що його студенти показують, отщо».

Нараз чуйні козацькі коні насторошили уха. Збилися до купи, тихо.

Козаки теж замовкли і повернулися в тую сторону, куди головами звернені були коні.

«Не чути нічого...» сказав один, що мав найкращий слух.

«Хто з вас хоче, хай сяде на коня», — казав Чуйкевич, — «і хай подивиться, що там. Лиш не відбиватися далеко».

Зголосилося кількох. Чуйкевич вибрав того, що зголосився перший... Поїхав.

«Ватру згасити, окульбачити коні... Готовись!»

Кождий козак стояв коло свого коня. Дехто доїдав шматок хліба з сиром, дехто потягав з тикви горілку для більшої охоти.

Козак, висланий на звіди, вернув. Казав, що на ліво в долинці за ліском, чи байраком є якийсь хутір великий, чи слобідка і там щось поганого твориться

«Горить?»

«Дурний! Колиб горіло, то було би видно луну, цеж ніч. Мабуть якісь гультаї на безборонних та ще сплячих людий напали. Летім!»

Чуйкевич гнав напереді. Біля нього той, що їздив на звіди. Без крику їхали, без свистів і без дороги, навмання крізь поля і левади, крізь рови і річку, щоби скорше. В гайку зіскочили з коний. Двох козаків лишилося, зібрали коний за поводи й тримали.

Чуйкевич з хлопцями посувався в напрямі села розстрільною один від другого на кілька кроків. Шаблі притримували руками, щоб бренькотом не зраджувати себе. Доводилося й спотикатись, і то нераз, бо як гарно було до півночи, так тепер зробилося погано. Але в козака очі, як у вовка, об дерево голови не розібє.

Бігли. Гайок був невеличкий, за гайком огороди, а там сільце. Городи перебігли чвалом, як у приступі і перед загородами нараз припали до землі. Чуйкевич був по середині лінії і мабуть по середині вулиці, що перетинала село. Хвилину наслухував.

Чув крики людий, плачі жінок, вереск дітий, рев худоби. Між людськими голосами, як грудки між горохом на решеті, попадалася груба московська лайка в батька і маму, в Бога і в чорта, отся безтяменна лайка, котрою лаються Москалі без ніякої причини, прямо «для развлеченія».

Чуйкевичеві стало ясно, що це царські люди, рейтари, чи ратники якісь, відбилися від своєї команди й пішли на нічні промисли. Цар був скупий, вимагав від людий тяжкої служби, а на утримання війська жалував гроший. Його люди, як голодні пси, снувалися кругом своїх постоїв і грабували народ. Як попали в село, в

якому були не лиш жінки, діти й діди, але й спосібні до оборони мущини та ще з ручницями, то счіплювалися з селянами і приходило до крівавої розправи, у якій не обходилося без ран і без трупів.

Чуйкевич зрозумів, що одна з таких нічних драм, якраз розграється перед ними.

«Хлопці, по двох на вулицю! Щадити життя! Як почуєте мій свист, до мене!» — сказав до найблизчих на право й на ліво, а ті передавали дальше один другому і по парі перескакували плоти і впадали на подвірря й на вулицю.

Чуйкевич ізза причілку одної хати побачив, як двох Москалів тягнуло дівчину. Вона не давалася, одною рукою трималася дверий, другою відштовхувалася. Мати обороняла її, більше криком, як силою. Та крик не помагав. Ніхто на поміч не йшов, бо й по других хатах була та сама біда.

Чуйкевич, не надумуючися ні хвилини, вискочив ізза угла і кинувся на гультаїв. Вхопив одного за ковнір з заду, коліном наляг на хребет і зігнув його, як жнець згинає сніп, на котрім хоче складати полукіпок. Тимчасом другий кинувся до шаблі. Та, заки він вихопив її з похви, здоровий пястук Чуйкевича так нагло і мітко заїхав йому поміж очі, що той похитнувся, замахав руками, як пяний, що на ожеледі посовгнувся, і горілиць повалився на землю.

«Жінки в хату!» — гукнув Чуйкевич.

Їм того двічі й не треба було казати. Вскочила перестрашена дівчина, за нею побігла мати і чути було, як ступою завалювали двері.

Чуйкевич оперся спиною об одвірок, витягнув шаблю і стояв готовий до оборони.

Москалі лежали, як забиті. Тільки постогнували стиха, переплітаючи стони лайкою. Нараз оба зірвалися і, як дикі коти, з двох боків наперли на нього. Чуйкевич пустив свою шаблю млинцем. Москалі прискакували й відскакували від нього, як сокира від твердого дуба. Але не кидали його, як рубач дерева не кидає, хоч воно і як не подається. Видно, люті були, що позбавив їх лакомої поживи. Числили на те, що він один, а їх двох, що втомиться і що все таки врешті решт покладуть його. Той, що поміж очі дістав, напирав сильнійше, мабуть не молодик був, а досвідчений ратник. Йому то якось і вдалося засягнути Чуйкевича кінцем своєї шаблі по лівому рамені. Чуйкевич почув удар і не знаючи ще, чи він ранений, чи ні, зробив нагло сильний виступ лівою ногою, наніс напасникові важкий удар і зі скорістю блискавиці, перескакуючи з ноги на ногу, рубонув на право і другого засягнув по голові. Два зойки, два стони і ніби хтось двома повними мішками гепнув об землю...

Трутив ногою ворота й вибіг на вулицю...

Наглий блеск осліпив його.

Полумінь, як язик казкового смока, лизнула вулицю, ніби хотіла досягнути того подвірря, з котрого саме вибігав Чуйкевич.

Подався за ворота і побачив, як полумінь знялася в гору обсмалюючи листя дерев, що росли біля хати. Листя скверчіло, скручувалося й летіло, як птахи, як мотилі, високо під чорні хмари, що нависли понад нещасливим селом, ніби втікало кудись далеко.

Горіло обістя по другім боці вулиці.

Чуйкевич пустився туди.

Перебігаючи вулицю наткнувся на кількох Москалів, що без шапок, з попідпинаними шинелями гнали,

озарені сяєвом пожежі, як чорти по пеклі. Широко відчинені очи. в яких малювався нестяменний жах, насторошені вуса, повивалювані язики робили їх грізно смішними. Один зударився з Чуйкевичем, пошпортнувся і впав. Чуйкевич переступив по нім і побіг до горючої хати.

Перше, на що звернув увагу, були на глухо позабивані вікна і заставлені возами, саньми і дошками двері. Догадався, що воно таке. Знав із жалоб та з оповідань, як царські люди живцем палять неподатливих на їх ласки хахлушок. Руками відривав від вікон дошки, шаблею рубав шибки скоро, скоро, не зважаючи на скло, що скакало до очий, й на тріски, що били в лице.

З вікон як з кагли бухнув дим.

Ускочив туди.

Хата в середині ще не горіла. Дубові двері від сіний спиняли полумінь, що з вишки спускалася в діл... Але дим вдирався крізь усі щілини і стеля вже тріщала. Не бачив нічого, чув тільки жіночі стони. Вхопив одну, що лежала без памяти біля лави, і як колоду перекинув її крізь вікно. В той мент побачив своїх козаків, що гонили Москалів.

«Двох тут!» — гукнув на них.

Один всунувся крізь відчинене вікно.

«Другий стій там! Посвіти!»

Цей вхопив якусь горючу головню і в хаті зробилося настільки ясно, що можна було бачити, де яка лежить.

Висували їх крізь вікно і подавали тому, що стояв під хатою, щоби ніс у садок, на мураву.

«Скорше, скорше, бо стеля тріщить!» — наглив Чуйкевич. Дим гриз в очі, вдирався носом і устами,

ще трохи і край! »Зпід постелі ноги торчать», говорив козак.

«Тягни!» — відповів Чуйкевич.

Витягнули останню, що перед димом влізла була під постелю, де крілі мали свою нору, витягнули, перекинули і самі за нею вискочили на двір.

За хвилину стеля з луском повалилася до долу і вікнами, як з велитенської печі, бухнула поломінь, зливаючися з тою, яка зїдала до останка дах.

Не було й мови про те, щоб ратувати хату. Добре, як що пожежа не перекинеться на сусідські стріхи. Може й не перекинеться, бо дерева спиняють огонь, а ціле село в садках. Такі гарні садки, так богато овочів сего року. Хати далеко від себе стоять. Село не старе, а може недавно відбудоване, землі богато, нема що людям тиснутися так, як у гóроді.

«В городі було би куди гірше» — думав собі Чуйкевич, падучи знесилений на мураву.

Він весь горів. Ліве рамя пекло, в очах огонь, в ушах шум, в устах спрага. По висках ніби хтось молотками валить.

Біля нього його помічник. Цей тільки дише й плює.

«Тю! проклята Москва, от чого начинила!»

«Вашій милости нічого не сталося?» — питався Чуйкевича.

«Нічого замітного. Присхне. Добре, що ми тільки душ вратували».

«Одних вратували, а других до чорта післали. Що *його*, то не пропаде. Він *свого* не дарує».

«А тобі, товаришу, нічого?»

«Лихе не пропаде!» — відвовів посвічуючи білими зубами. «Я вже у всіляких пригодах бував і, ось який, здоровий, як риба. Мене мамуня в тажій воді перший

раз купала, у річній та ще в саме полудне браній. То жива вода... Ге-ге-ге!» — сміявся, випльовуючи решту диму й саджі зі свого рота.

«Боязкі отсі ратні люди», — казав присуваючися до свого старшини, — «такі боязкі, як тхорі. Вони тільки на писок моцні, страх, як лаються, з вереском кидаються в бій, але при першому зударі, як не податися їм, то тікають, куди очі світять. Егеж! Ви бачили, як отсі тікали?»

«Бачив», — відповів Чуйкевич приходячи звільна до себе.

«Доброго ми їм страху нагнали. А їх було мабуть у двоє більше, ніж нас. Не знаю, чи котрий з них з душею до свого командіра на «лепорт» верне. Злепортує йому на другому світі, ая!... Бо там, знаєте, в долині дядьки на них чекали. З дручками, з сокирами, хто що мав. Можете, ваша милосте, знати, як воно скінчилося. Але добре їм так. Харцизяки, такого бешкету в спокійному селі натворили. Мабуть одного двора нема, деб не потурбували когось, не зґвалтували, не вкрали. Кажуть, що чорт і Москаль візьме, того вже не відбереш, — а дивіть! ми таки відібрали. Ге-ге-ге!... Ціле стадо худоби гонили з села, живодери. А тих жінок, що ми їх вратували, то вони що найкращих з села, до одної хати зігнали і нуж бавитися. Позабивали вікна, щоби хто не побачив, а може, щоб яка зоря не заглянула на таке беззаконня та не розказала в небі, хоч їм до неба так, як мені до царського пристола, а може ще й дальше, позабивали, як кажу, вікна, а почувши, що якась несподівана поміч надходить, вискочили, двері загатили і пустили червоного когута під стріху. Як не нам, то нехай не буде нікому, гадали собі, то така вже їх вдача».

Нараз, підсуваючися майже до самого уха Чуйкевича, шептав йому, як грішник попові на сповіди:

«Гадаю собі, що ми не потрібно і того царя боїмося. Як би так нам раз до купи зібратися та в поле, та на них, то чи не було би ще других, гірших як тамті Конотопів? А ваша милість як?»

Чуйкевич задумався і що лиш по хвилині відповів:

«За нас другі гадають; наша річ слухати і шаблі пильнувати».

«Тай то правда, що один всього робити не може», — з видимим жалем відповів козак...

В селі втишилося. Бою вже не було. Тільки люди бігали, скликалися. Батьки, що відшукали дітий, тішилися, ті, що того щастя не мали, плакали, особливо мами. Плачу було більше, ніж радости, бо плакали й без причини, із самого перестраху.

З садку виводили виратуваних від пожежі жінок і дівчат. Одних вели попід руки, ніби сильно пяних, других несли, бо в них вже сил не було, щоб іти.

«За рік за два москалята стануть бігати по селі», — казав до Чуйкевича його розмовний товариш. — «Так їх і дразнитимуть москалями, ніби вони тому винні, що непрошені прийшли на світ».

Чуйкевич мовчав. Козак говорив дальше.

«Незабаром упаде дощ. Сполоче кров, люди поспрятують трупів і підуть до своєї роботи. Як мають щастя, то на тім і скінчиться, як ні, то ще відповідай перед московським урядом за те, що боронився. Така та наша Україна!»

«Піде дощ, сполоче кров і люди вернуть до своєї роботи», — в душі повторював за козаком Чуйкевич.

«Товаришу», — звернувся нараз до нього, — «знаєш, мені треба осмотрити рану».

«О Господи!» — зірвався козак. — «Чомуж ви того давно не казали?»

«Бо була пильнійша робота, а тепер поможи мені».

Козак метнувся по воду.

За хвилину Чуйкевича окружили його люди і декілька господарів з того села і старий, що вмів лічити й зашіптувати рани.

«Як наш Зосим вам не поможуть, то вже ніхто у світі не поможе», — казали горді на свого знахаря.

Зосим, сивий вусатий дід, з полинялими очима і з посинілим носом, мав на своїм обличчю і на руках так богато погоєних ран, що, здавалося, він міг був і на собі гарного досвіду набрати.

Взяв Чуйкевича за руку. «Біла рука, панська рука, дрібна кість, не мужицька. З такою і клопіт більший».

«Чомуб то?»

«Чому? Бо вередливійша на ліки. Нашому посполитому чоловікові плюнь, порохом помасти, та ще павутинням заткай і довольна! А така от, то обидиться, запишиться, гнилу горячку дістане. З такою треба обережно».

Говорячи, промивав рану водою, мастив руку мастями, прикладав якесь листя і обвязував чистим, льняним полотном.

«Тіло купане, — приговорював, — сорочка чиста, може й нині вбрана, московська шабля свіжо гострена, закаження не буде».

Люди з пошаною дивилися на роботу діда, ніби хотіли й собі дещо навчитися від нього.

«Не знаю, як вас величати», — говорив дід до Чуйкевича, — «сотенним, чи полковим старшиною, але сам

Бог вас нині з неба зіслав, з вашими людьми. Пропалиб ми без вас. Потрудилися. Я вже кількох ваших осмотрив. Двох у мене в клуні лежать».

«Ов!» аж скрикнув Чуйкевич. «Так з ними зле?»

«Зле не зле, але полежати мусять».

«Довго?»

«Бог знає. Може день, а може тиждень. Є зілля, що скоро росте, а є, що помалу. Так є і рана, що гоїться скоро, а є, що не хоче. Все в божій ласці. Мене раз покликали до полковникового сина. Сильно був порубаний, — за дівчину з якимсь польським гусарином бився. То вже давно. Ходжу я коло нього, аж привезять від самого гетьмана вченого Німця. Цей до мене. ‚Та, що ти, дурний діду, розумієш, та тут треба такої то й такої масти‘, — гукає на мене. «Я своє розумію, — кажу йому, — а ви своє».

‚Дурних людий туманиш‘, — каже. Задернув мене, бачите, за ребро. Зробив я коло хорого, що треба, і кажу: «А прошу вас, вашець, до городу». Подивився на мене, як собака на кітку, але йде. Полковницький город великий був, на валах всяка трава росла, я знав, бо збирав там цілюче зілля. Вишукав я одну квітку і дав йому, щоби понюхав. Оглядає, хоче нагадати собі, як вона по латинськи зветься, — не знає.

‚Ну, то що з того?‘ — питає мене. «Та нічого, кажу, лиш понюхайте». Понюхав він і за хвилину в крик. Ніс йому зробився такий, як огірок. Перестрашився Німець, лементує, грозить мені. «Нічого, кажу, не бійтеся». Добув я ізза пазухи листок, приложив і не минуло кілька хвилин, як ніс сплас і зробився, здавалося, ще менший, ніж був. Німець покрутив головою. ‚Як бачу, то ти своє діло розумієш, — каже‘. «Я і встеклину лічу, — говорю йому». ‚Невжеж?‘ «Егеж» —

кажу. ‚А тоб то як?‘ «А так, що ви вчені, то мене дурного й не питайте»...

Люди притакували з видимим вдоволенням. Горді були. «Так йому Бог дав» — казали.

«Від покійного свого батька навчився», — доповідали.

«Мудрі колись люди були».

«Все на світі псується...»

Пускався дощ. Перейшли до найблизчої клуні.

* *
*

Рана Чуйкевича була осмотрена. Жар меншав. Людий найшла повна клуня. Цікаві були знати, хто він, куди їде, пощо? Сільце було маленьке, далеко від шляху, в балці, між ліскамн, чужого чоловіка мало коли й видали. Яке кому діло до них? Хіба такі гості попадалися, як ті сеї ночі.

«Вам не треба знати, хто ми», — казав Чуйкевич, — «а ми не цікаві знати, як ваше село називається. Кінці у воду, тай годі!»

Дідусь глянув допитливо. «Так, так», — притакнув, — «кінці у воду і край! Жінок накажіть, щоб язик тримали за зубами».

Били громи.

«Пан Біг гнівається за кров», — сказав хтось.

«Людська кровця не водиця, проливати не годиться».

«А невжеж ми її проливали?»

«Відома річ, не ми, а все таки поплила».

«Бог змиє».

«Бог простить, бо не наша вина».

«А як же буде з трупами?» — питався Чуйкевич.

«Чи мало трупів на нашій землі?» — казав дідусь. — «Де не ори, людські кости під лемішем скреггять. А тих, то ми так заховаємо, що й сам цар не знайде».

«А сліди?» — питався Чуйкевич.

«Дещо дощ сполоче, а дещо люди позапрятують. Сноповози. От за яку годину ціле село поїде по снопи в поле. Вже ми знаємо, не бійтеся, як зробити. Щоб тільки ваші люди не дуже хвалилися».

«Мої люди», — заспокоїв його Чуйкевич, — «уміють мовчати, як гріб».

На тім і стало.

* *
*

Чуйкевич свиснув, і його козаки зібралися до купи.

Нім розвиднілося, вийшли з села. Коням ганчірками пообкручували копита, щоб змилити сліди.

Поїхали, аж земля за ними задудніла.

Шукай вітру в полі.

«Дощ змиє кров... Бог простить... Чи мало всякого трупа покоїться в нашій землі?» — повторяв собі в думці Чуйкевич. «Така та наша Україна! І чому вона така?» — питався себе. — «Чому вона не може зажити мирним життям, покритися городами великими й густими, як у других народів, прибратися будинками пишними, заквітчатися творами мистецькими, добути велике знання?»... На те питання не вмів відповісти, хоч у школах високих учився, за границею бував, книжки мудрі читати любив. Але здавалося йому, що всьому винувата своя власна буйність, охота жити на власну руку й добре жити. Не даром же гетьман говорив, що ми ніби той великий усякими богацтвами навантажений віз, котрого колеса не в один бік кру-

тяться. Одно, як Поляк каже, до Саса, а друге до ляса і віз стоїть, а всілякі гультаї, всілякий хибкий народ, зачувши про нього, збігається і грабує його. «Така та наша Україна!» — твердив Чуйкевич в умі.

Уявляв собі гетьмана, як візника, що хоче той віз рушити з місця, пустити колеса в один бік, щоб вони покотилися вперед. Помагай йому Біг!... Кочубей одно з таких несправних коліс. Любов Хведорівна мастить його своїм окремим дехтем. Може цей лист, що він у шапці везе, зарадить лихові? Хто знає...

І Чуйкевичеві любо було, що він може до такого доброго діла причиниться. За те й не жаль було нинішної ночі потрудитися й трохи крови дати собі випустити, а як треба буде, то й відповісти, хоч би головою, — по козацьки.

А може до того й не прийде, — потішав себе. — Хотів би ще побачити кращі часи і попрацювати для них. Він же молодий, що лиш почав жити і за московських гультаїв мав би платити головою? Це не булоб по правді... Козаки будуть мовчати, а він звіриться хіба тільки Орликові. Йому й найсмертельнійший гріх можна сказати. Йому можна...

Були між Баришівкою і Борисполем.

Їхали навмання, раз, щоби скорше, а друге, щоб не лишати за собою познак.

Відпочивали в ярках та лісах. Все один їхав на кілька гонів уперед. Як де зуздрів більшу ватагу людий, то не додивляючись, хто вони, давав знак і козаки ніби під землю ховалися. Коні були так привчені, що клалися, як довгі, не іржали, не порскали, тільки ніби зітхали, жалуючи, що не можуть собі погуляти, бо й козацькі коні мабуть люблять козацьке гуляння.

Харчів досить їм надавали в селі, коням оброку теж, тютюну з Київа набрали.

Минули Теплівку, переправилися через Удай.

До Пирятина теж не заїздили. Пощо? Краще їм було для всякої безпеки ходити поміж дощ. Буває так що раднійше з вовком стрінешся, ніж з чоловіком. Про вовка знаєш, що він вовк, а про чоловіка годі збагнути, що в нім сидить. Волочилося тоді всякого непевного народу чимало. Московські полковники й ґубернатори пускали своїх шпигів, перебраних то за старців бандуристів, то за черців, були й такі, що чумака вдавали, ніби то він від валки відстав, бо занедужав і тепер своїх доганяє, — всіляке попадалося. Той для Москви працював, другий для Польщі, инший для Татарви, а всі на шкоду України.

Тому то наші другу ніч переспали в полі. Привикли до того ще з молодих літ, коли з кіньми на ніч ходили, і нігде їм сон так не смакував, як під голим небом. В середині ватра, кругом рівчак, раз, щоб сухого поля не підпалити, а друге, щоб огню не було видно. Кругом сидять і лежать козаки. Один стоїть на чатах, другий пильнує коний. Коні одні ще траву скубуть, а другі вже лежать, бо втомилися.

Миргородець ухо до землі прикладає, наслухує. Він каже, що за милю вчує, як хто конем летить.

«З тим козаком, то нещаслива година», — зачинають жартувати товариші. — «Він такий боязкий, як баба. Чого ти не даєш спокою святій землі? Хай спить».

«Слухаю, чи Москалі нас не доганяють».

«Доженуть тебе на Йосафатовій долині, та ми до тої пори будемо в Ковалівці. Ще тільки Сулу перейдемо».

«А Хорол що?» — питає Миргородець.

«Ну, тай Хорол та ще там які дві три паршивенькі річки», — відповідають йому.

«Не годиться так прозивати святої води», — каже той.

«Та в тебе, небоже, все святе, тільки ти грішний».

«Побачимо, хто з нас скорше в небі буде», — відгризається козак.

«Може ти й скорше, бо тебе ось-ось гляди і застукає якийсь Москаль, але ми певнійше».

«З вами перше гороху наїджся, а тоді балакай», — каже Миргородець і мовкне.

До нього підбираються, то з права, то з ліва, та він вдає, що спить. Може й спить, може йому й сниться його рідний Миргород, славний козацький город, де найкращі ночі, найсмачнійші блинці і найпишнійші дівчата.

Зір на небі, ніби з ними мішок розірвався, і покотилися вони по опукому небесному склепінню. Молочна дорога, ніби бочка зі сметаною їхала нею і чіп відкрутився, а сметана розлилася по дорозі... Місяць моргає на зірки, як козак на дівчат... Так думають собі хлопці і з тими думками засипляють. Вітер гладить їх буйні чуприни, пільні коники чичиркають у траві, суслики вискакують зі своїх нір і зазирають на непевних гостий.

Чуйкевичеві не спиться. Він перевертається з боку на бік.

Недалеко нього лежить сердюк, зітхає.

«Тобі щось важко на серці», — питається Чуйкевич сердюка.

«Долі не маю. Таку мені долю Бог дав, ніби курам на сміх». І він став розказувати, як його батьки, колись богаті хуторяни, зійшли на біду, як його дівчина

покинула й за другого пішла, за богатого і як у кождім поході, в кождій битві, навіть у якій-будь сутичці, він мусить втратити то ухо, то палець. Як що так далі його доля буде голубити, то стане він ніби обсмалена гиря, ніби тая обчімхана ковенька.

Чуйкевич потішав безталанного сердюка, як міг. Йому дійсно жаль було лепського хлопця, що ходив без одного уха і без двох пальців на лівій руці, а ноги мав теж порубані, як те дерево в лісі, що його покарбував лісник. Невжеж Господь теж ходить так поміж людьми, як гайовий по гаю, і карбує їх?

«А вже найгірша мені біда», — говорив притишеним голосом сердюк, — «з отсим чортом»...

«З ким?»

«Та з тим, найся преч каже».

«Козак, — і в нечисту силу вірить?!»

«Якже не вірити, коли він до мене підходить. На лихе мене намовляє, добру нагороду обіцяє... Ваша милість хай не будуть гнівні на мене, що проти ночі щось таке говорю, може воно й непристойно, але я мушу комусь сказати, щоб мені лекше було, а товаришам не хочу, бо висміють».

«Говори!»

«Недавно стою я на варті біля гетьманського двора, тої ночі, як цар відїхав...»

І він насилу розказав, як чорт намовляв його, щоби стрілив до гетьманської спальні.

Скінчив, перехрестився і сплюнув.

«Кажу вам, таку мені Бог долю дав, ніби курам на сміх».

Чуйкевич задумався. Погано, як людям такі гадки до голови приходять. Від гадки часом і до діла вже

недалекс, — не дай Господи! Тут щось мусить статися, бо буде велика біда. Вривається терпець.

«Знаєш, товаришу, що?» — сказав Чуйкевич до сердюка з видимим спочуттям. — «Я попрошу в гетьманській канцелярії, щоб мені тебе дали під руку. Куди я, туди й ти, може позбудешся своєї біди».

Сердюк мало не поцілував його в руку, був рад, ніби йому хто хутір подарував.

«Колиб ваше слово та Богові в уші», — казав.

* *
*

І знову зорі блідли, роса жемчужилася на травах, козаки снідали, кульбачили свої коні і пускалися в дальшу путь. Стрічали прочан, що до святого Київа мандрували, і чумаків з високими мажами, що зазрівши їх, боялися, чи не гультаї це які, і валку свою в табор оборонний переміняли. Треба було козака з білою хустиною на спису наперед післати, щоб до непотрібної стрілянини не прийшло. Край був більше загосподарований і людніше заселений, годі було непомітно пересунутися купі їздців. Тай причини не було. Село, в котрім билися з Москалями, лишили за семою рікою, а за семою рікою вже й жінку зраджувати можна, казав Миргородець, а не то, щоб Пан Біг мав карати за московських харцизів.

Того дня під вечір Миргородцеві захрамав кінь.

Це дало притоку до нових жартів.

«Добрий кінь», — казали козаки, — «день біжить, а три дні лежить».

«То така кобила», — жартували другі, — «що море перескочить, а хвоста не замочить. Ти її сховай, як

сотником станеш, то на ній дальше поїдеш. Може нею і пірнача доскочиш. Ге-ге!»

Чуйкевич відпустив козака, щоб пішов на який хутір і підлічив коня. Як видужає, казав приїздити до Ковалівки. Сам з рештою товариства поїхав дальше в напрямі Миргорода.

Колиб не те, що коні таки дуже втомилися, і не те, що не хотіли поночи трівожити пана ґенерального суддю, то можеб на північ і наспіли були до Ковалівки. А так рішили в Миргороді переночувати, добре погодувати коний, а завтра дальше в дорогу. І так Орлик, пращаючися з Чуйкевичем, казав йому «поспішати поволеньки», значиться, не заганяти коний і не знесилювати людий.

Заїхали до великої коршми, що її побудував Кочубей при полтавськім шляху і за добрі гроші наймав богатій шинкарці. Славилася вона не лиш добрими медами й наливками, не лиш коржиками усякими смаковитими і селедцями по панськи приправлюваними, а й двома донями на весь полк своєю вродою відомими. Липли до них не тільки козаки, всякої служби й ранґи, як мухи до меду, але й поважним старшинам біля тієї коршми то колесо ломалося, то згага їх нараз зачинала палити і хто тільки з чоловіків туди проїздив, то вже дуже важко, щоб хоч на годинку не поступив, хіба, що з жінкою їхав.

Перед коршмою розвертався широкий майдан, а на ньому повбивані були палі з ланцюшками та залізними обручками, щоб припинати коний. На вози було довге підсіння на здоровенних стовпах. Муровані стовпи підпирали також навіс коршми від майдану, так, що зпоміж двох стовпів все визирало одно вікно, а з вікна котрась із вродливих доньок шинкарки. На причілку

будинка торчав залізний, наперед нагнутий прут, а на ньому висіла здоровенна світиця, в котрій блимала лойова свічка і то тільки тоді, як знали, що на небі місяця не буде. З такими світицями, як спорі койці на кури, вешталися наймити коршмарки по стайні та попід нумерами, себ-то по гостинних кімнатах.

Хазяйка побачивши їздця з таким численним почотом вийшла по східцях аж на майдан.

«Добрий вечір!» — сказав Чуйкевич.

«Вітаю вашу милість та прошу почтити мої пороги».

«А безпечно в вас?»

«Навіть у Київі, в Лаврськім гостиннім домі не безпечнійше».

«А місце для моїх людий і коний знайдеться?»

«Для вашої милости місце мусить бути. Прошу розгоститися».

Козаки повели коний до заїзду, припинали до жолубів, витирали віхтями з соломи і питалися, чи є свіжі околоти для них, бо вони незвичні лихий зна по кім спати.

«Хлопці», — казав до них Чуйкевич, — «для вас буде заплачена вечеря і випити кождий з вас може, що захоче, але в міру. Уважати на скло і на дівчат. Одно і друге легко зіпсувати, а направити годі. Щоб мені на вас скарги не було, не забувайте, що ви гетьманські люди, самого гетьмана!»

Лишив їх і пішов у коршму, де за великим шинквасом урядувала сама хазяйка.

В коршмі було декілька людий, що раді були увійти в розмову з гостем, але його попросили до другої кімнати, обставленої широкими лавками, між котрими стояв величезний стіл. На лавках і на стінах над лав-

ками висіли старі гарні килими, при вікнах білі занавіси, над дверми гарно вишивані рушники, хитро повироблювані голубці зі шкарлущ звисали на шнурочках, зі соломи виплетена «благодать», в глечиках пахуче зілля, а між тим усім із усього найкращі дві коршмарські доні.

«Будь ласка, розгостіться!» казали.

«Спасибі. Перше скажіть мені, чи пан полковник дома?»

«Його милости пана полковника що лиш не видно з Київа. Вже розстайні коні на них чекають, але на стрічу їм її милість виїхала, — так і не поспішаються».

«Тоді, значиться, мені треба у вас заночувати».

«Будь ласка».

Чуйкевич пішов під нумер, котрий для нього відвели. Була це спора гаргара синькою розмальована, з зеркалом у золоченій рамі, з якоїсь панської палати добутим, і з ліжком, на котрім і Полуботкові булоб вигідно спати, великим, і «під облаками», себ-то під бальдахімом.

Обмився і пішов на вечерю.

Вечеря була добра, особливо риба, приладжена на шабас. Такої риби, як Жиди на Україні, мабуть ніхто й ніде на світі не робить. За нею можна не одно горе забути. «Риби, гриби, вепровина, потрібують завще вина», приговорювала шинкарка, наливаючи знатному гостеві чарку малмазії.

Він пив, бо вино було ніби з гетьманської пивниці. Гарні шинкарівни бавили його, примилюючися в міру, але витрівало. Хотіли довідатися, хто він, куди і пощо їде, та гість не говорив.

Дивлячися на їх незвичайну вроду, на гарний ріст і здоровий вигляд, не дивувався, що коршма ніколи

пусткою не стояла; це така принада, що на неї і найгрубша риба піде. Але він не хотів. Завтра мав бути в Кочубеїв. Не знав певно, та чомусь воно йому так здавалося, ніби й Мотря тепер у Ковалівці. Чомуж би і її батьки не забрали з собою до нового двора?

І перед очима козака явився ідеал української дівчини, гарної, привабливої, але химерної, такої, що як раз тобі в серце вдереться, то не позбудешся її ніколи.

«Не поможе і тóя, хіба що стану твóя».

Чуйкевич з Мотрею ще дітьми зналися. А потім він поїхав до шкіл, побував трохи в чужих краях, заглянув на Січ, і не сподівався, що вона за той час такою гарною стане. Як побачив її два роки тому в Батурині, то так задивився, що мало гетьманові не наступив на ногу. І було на що задивитися. Мабуть і на буйній Україні такий розкішний цвіт ще ніколи не цвів. Ріст, погляд великих очий, котрим краски не підбереш, бо все вони міняться і грають, як море, лиця, ніби грецька статуя засоромилася й спаленіла, а усмішка, Боже твоя сила, що за усмішка, дивна й нерозгадана, і тягне, і відтручує, і пестить, і глумиться над тобою, — чари, тай годі!

Пригадав собі Чуйкевич Мотрю, і гарні шинкарівни з дива не могли вийти, що знайшовся козак, неподатливий на їх принади.

Подякував за вечерю й за любе товариство і пішов до своєї спальні. Але спати не міг. Мотря...

Як із Київа виїздив, то і при гадці йому не була, а в Миргороді тільки й про неї гадає.

Не знати, як вона його привітає, ласкаво, чи гордо? «Ти мене, — мовляв, — люби, а я тебе ні. Будь довольний, що можеш любити».

Любов Хведорівна не те. Вона йому прихильна; ще

як дитиною був, то старі Кочубеї змовлялися з його батьками, що подружать своїх дітий.

Про ґенерального писаря і не думав. Відома річ, що куди голова, туди й хвіст, а хвостом був Кочубей.

З такими гадками вийшов Чуйкевич подивитися, до коний і до людий. Коний приміщено на підсінню. Козаки спали при дверях на свіжій соломі. Двох стояло на варті. Одним із них був сердюк. Чуйкевич прийшов до нього. «А не кортить тебе стріляти?» — спитав.

«Славити Бога, ні. Не приступає до мене».

«От, бачиш... Але як ти до кінних попав?»

«Просився, бо хочу своїх під Полтавою відвідати тай пустили. А їздець з мене добрий, хоч у сердюках служу».

«Гаразд».

* *
*

Над Миргородом світив місяць, вилискувалися, як зі срібла, криші дімків і стріхи хат. Від дерев і тинів клалися тіни. В тінях тих шепотіли закохані пари, і почувши, що хтось надходить, мовкли та притулювалися ще близче до тинів та до дерев.

Миргород, хоч полковий, та не дуже то пишний був город, ніби велике село. Тільки декілька кращих будинків пишалося та кілька церков. Світла, — що з деяких вікон, які не мали віконниць, а дороги, — як скрізь на Україні, тільки може ще ширші та зате з більшими, ніколи мабуть не просихаючими калюжами, мов озерцями.

Щоб не стрічати варт, Чуйкевич повернув у якусь бічну вулицю, на якій ізза воріт та зпоза високих брам сильно лаяли собаки.

Дійшов до якогось майдану, на котрім, на його диво, стояв табор. Шатра, біля шатер візки, декілька шкапенят лежало, зітхаючи, декілька собак на припоні дерлися, зазрівши чужого чоловіка, аж вили. Табор спав.

«Певно цигани», — погадав собі Чуйкевич.

В однім шатрі світилося і він пустився туди.

«Хто там?» — почувся старечий, носовий голос, такий, який буває у сліпців; голос «не від природи, а для моди».

«Свій», — відповів Чуйкевич.

«Такий свій, що чуже за своє приймає. Знаємо... Чесні люди сплять тепер, а не трівожать инших, що навіть власного кута не мають».

Чуйкевич хотів завертати, але з шатра вийшов дідуган, високий, як дзвінниця, тільки хромий на ногу.

Побачивши гарно вбраного козака, та ще не з простих, змінив голос.

«Ви може за радою до мене?» — спитав.

«За радою? Ні. Не спиться тай вийшов перейтися».

«Мабуть за суто повечеряли і шлунок спокою не дає, а може і щось друге».

Нараз покрутивши носом промовив: «Чую кров».

«І добре чуєте, діду».

«Ти гадаєш, рана на твойому тілі? Ні, не тую кров я чую, а другу, десь на переді».

«Ви ворожбит?»

«Нищий я. Отсе шатро, то весь мій маєток. В шатрі жінка і внук поводатор, тільки й челяди в мене. От чого доробився. А колись осілим козаком був. Пять разів будувався, і пять разів вороги мене палили, дітий повбивали. Я Палієвий... Прийшлося утікати. Зібрав біду на візок тай: ,Діду, діду, село горить! А

дід торби тай на друге...‘ Розумієте мене?... Богато говорити... Нас тут чимало таких. Одні на бандурах грають, другі співають канти, треті й так, за простибі, людям очі деруть. Я долю вгадую і мене шанують... Хочете?» — і взяв Чуйкевича за руку.

Чуйкевич ворожбитам не вірив, але всеж таки цікавий був, що цей скаже. І так не хотів спати. Чому не побалакати з чоловіком божим? Не казав «так», ані «ні».

Пішли у поле, бо табор був на краю місточка. Посідали на межі. Дід довго дивився на зорі тримаючи руку козака в своїй костистій долоні.

«Болить серденько та казати стидненько, правда?» — Почав. А по хвилині, ніби з погрозою говорив: «Не кажи нікому, не кажи, не треба! Ти не бідний, та вона богатійша, ти не послідний, та вона знатнійша, потерпи! Дібєшся свого та не легко... Богато, богато терпіння і тобі, і її, і усім добрим людям на Україні... Досвідчає нас Господь милосерний, ой досвідчає...»

Замовк і від зір перевів свої очі на руку козака.

«Алеж гарна вона, краща від своєї долі, ой краща! Куди там! Гарна, як лелія... На білу лелію крівавий дощ паде, на снігах пишнім квітці зимно...»

Почав ще щось казати та нараз урвав.

«І того досить... Не хочуть нині зорі зі мною розмовляти. Не вдоволив, а може з другим говорять... Ходім!».

Чуйкевич хотів платити. Не приняв. «Нема защо, нічого доброго я тобі не сказав і нічого певного. Може колись другим разом, як зайдеш до мене. Хто любить ревне, той жаліє певне. Їдь до неї, їдь!»

Розійшлися.

* *

*

З розбурханими гадками лягав Чуйкевич спати. Дідова ворожба бреніла в його ушах зловіщо... Кривавий дощ паде на білу лелію, на білих снігах пишній квітці зимно... що воно таке? Одно другого не тримається, а разом якесь таке сумне.

Але як збудився рано і побачив ясне сонце у вікнах та почув веселе іржання коний і жваву розмову своїх людий, як погадав собі, що нині лист гетьмана віддасть і може, може й Мотрю побачить, то й про дідову ворожбу забув. «Нехай іде з димом та з чадом на болота, на очерета, на сухий ліс, звідки його лихий приніс!»

Поснідавши та розплатившися з шинкаркою і розпращавшися з нею і з її гарними доньками, сів на коня.

Випровадили його аж на вулицю і показали коротшу дорогу.

«Їдьте з Богом у добрий час та з поворотом не минайте нас. Зробіть нам ласку».

«Спасибі! Оставайтеся здорові!»

«До другого разу, до другого разу!» — гукали козаки.

На скруті Чуйкевич озирнувся. Бачив, як під повисом коршми стояли гарні шинкарівні та сумно дивилися на полтавський шлях.

Козаки затягнули пісню. Передні починали:

«Ой пійду я, пійду не берегом, лугом,
Чи не зострінуся з несуженим другом».

А тоді з останніх рядів ніби відповідали їм:

«Здоров, здоров, луже, несужений друже!
Здорова, дівчино! Любилися дуже».

А перші знов:

«Ой та любилися чотири годочки,
А не бачилися чотири неділи».

А останні доповідали:

«А бачилися чотири неділи,
Як побачилися, разом заболіли».

Люди вибігали з хат на ворота. Дивилися на їх однакові свитки й шапки, на коний тої самої породи, тогож росту й масти й на таку саму збрую і казали: «то не нашого полку козаки, це мабуть гетьманські. Гарні які!»

Дівчата очі видивлювали за ними.

Коні, ніби розуміючи ті похвали, голови задирали в гору, то знов сіпали поводами й ніби кланялися.

А пісня гомоніла дальше:

«Ой викопай, мати, глибокую яму
Та поховай, мати, сю славную пару»

Починали передні ряди, а тоді всі разом кінчали:

«Тай положи, мати, поруч головами,
Щоб була розмова тихая між нами».

«Щоб була розмова тихая між нами», доповідали поля.

«Хлопці, чва-лом!» — крикнув Чуйкевич, даючи знак шаблею, як до атаки.

Широким шляхом покотилася курява, як довгий велитенський змий.

«Спішно їм!» — казали дядьки, накидаючи снопи на віз.

«Гетьманський хліб ситний, боки розпирає».

«Молоді тай герцюють».

«А може на війну?»

«Не викликуйте вовка з ліса...»

Курява гуляла по виднокрузі.

У НОВОМУ ДВОРІ.

Новий двір ґенерального судді Василя Кочубея в Ковалівці стояв серед спорого шмата землі між річками Грумою і Стехою.

Гаї, поля, луги, левади, сади, городи, пасіки й вітряки, чогож ще більше можеш ти забажати собі, душе українського пана? Як далеко оком кинеш, усе його, і земля, і люди, і навіть то небо, що зрошує поля дощами, і сонце, що, здається, тільки йому й світить.

Пан ґенеральний суддя любив будувати. Пять церков поставив, не такі, як Мазепині, але все таки гарні. А дворів кільки в нього, кільки млинів, винокурень, коршем, — великий богатир був! Навіть одним мілкого гроша не давав, усе дзвінкий, срібний. Черцям золото сипав.

Може він і не такий то вже богач був, як люди доповідали, а все таки великий богатир, дуже великий.

А його дружині Любові Хведоровні усього було за мало. Зранку до ночі турбувала мужа і всіх принаглювала до роботи, скорше, скорше! Ще більше їй

того добра треба, ще більше! Хоч би весь світ загорнути для себе.

Казали люди, що Кочубей тому́ все щось будує, щоб від жінки відірватися. Як вона надто вже розходиться, так він за шапку й до будівлі. «Як верну, то доповіш решту».

Славний двір поклав він у Ковалівці. Довгий і високий. Вікон богато, великі. Половина двора від головного вїзду під нависом. Навис на стовпах, різблених, грубих. Як дощ, можна тут і великому товариству сидіти, — на тій ґалереї. Входиться туди по камяних сходах, широких і вигідних.

На горищу, теж від головного вїзду, невисокі, та за те дуже широкі вікна. З них видно геть, геть далеко понад верхи дерев, аж на полтавський шлях. Їде ним хто, так ще він і за годину може що лиш до двора поспіє, а з горища вже видно, що їде.

Тут мала свої покої молодша Кочубеєва донька Мотря, славна із своєї краси на цілу Україну.

З другого боку двора були всілякі прибудівки. Одно крило для служби, а друге для гостий.

Можна було про Любов Хведорівну всіляко говорити, та одного ніхто їй відмовити не міг, а саме, — гостинности. Це була справжня українська гостинність. Гість в дім, Бог в дім, та ще коли гість любий. Гостити було чим. Ніхто такого гостя не питав, пощо він приїхав, і коли відїде, сидів, доки схотів.

За двором велике подвірря з усякими господарськими й канцелярськими будинками, а там церковця, а там вітряки, а за ними поля й луги, на яких гуляють табуни коний, випасаються стада товару й перекочуються білорунні отари овець.

Між Грумою і Стехою вирито глибокий рів і напу-

щено води. Двір Кочубея стоїть, як на острові. Та вода, то ніби один, більший перстень. А другий, — високі вали, на котрих уставлені гармати, а третій, найтіснійший, це густий, гостроверхий частокіл, з такого старого й твердого, довгі літа у воді моченого дуба, що його тепер ні сокира, ні огонь не береться. У брамах стоять варти.

Від головної брами до двора крутиться поміж корчі вузька доріжка, бо візду не вспіли ще по плянам зготовити.

Так само великий сад ще не влаштований. Що лиш витинають доріжки та копають ставки. На найбільшому сиплять остров. Богато тут роботи. Мотря цікавиться нею.

Як гарний день, вона не виходить з саду. Доглядає робіт. Дівчата співають, розказують усячину про відьом, опирів, козаків-невміраків, Мотря любить слухати. Вона не скора до розмови, але прихильна до дівчат, нікого не кривдить і її дуже люблять. За нею, як тінь, снується її няня. В городі няня, а в дворі тітка, це її два найвірнійші други. Та ще пажа має, хлопчика десятилітнього, гарного, як малювання.

Няня стара, літ понад сто. Ще її маму Любов Хведорівну на руках виносила. Вона всім тикає, ніби вона тут найважнійша особа. Всі її шанують, ніби бояться. Батьків та дідів нагадує. Ніби вона не жива людина, а дух старовини, що звязує теперішнє з давно-давно минулим.

Няні все вільно. Любов Хведорівна яка, а няня і її нераз правду в очі скаже і Любов Хведорівна змовчить. Няня вже добре й ходити не може, костуром підпирається, як патерицею черниця. Мотря її попід руки веде.

«А тих квіток, ти, Мотренько, не кажи викидати, не годиться, це дівина́. Де дівчина в хаті, там добре, як є дівина́ в городі».

«Пощо? Її тут стільки, що аж жовто. Не люблю я жовтого цвіту».

«Не люблю, не люблю, а дівину люби, — пригодиться. Кажу тобі, — так слухай.

Вам, молодим, лиш усякі менуети та контреданси в голові, а давні дівоцькі звичаї забуваєте. То не добре. Давно в нас тільки горлиці та козака гуляли, а жили, як Бог приказав, а як любилися, Боже ти мій! Отся дівина одна з квіток кохання. Пригни її, та камінцем приложи і погадай собі, щоб любий приїхав, а третього дня камінь відкинь, а девятого дивися, ось він і є... Мусить приїхати, мусить!»

«Я любого не маю», — казала, всміхаючися Мотря.

«Зелено-буйно, молодо-дурно. Невжеж ти знаєш, кого тобі Господь судив? Але когось він уже певно вибрав для тебе, кажу тобі, що вибрав, тільки ти ще не знаєш кого».

«Не знаю і на кого не гляну, то все мені здається, що не той».

«Вередлива ти, Мотренько-душко, перебірчива, а то гріх. Бог як сотворив тебе, то сотворив і для тебе, бо тебе ще не було, а він уже ріс. Хлопець воли гонить, а дівчина ще ся не вродить, а його догонить. Так ти вже свого догонила».

«Не знаю. Може».

«Але я знаю. Спрібуй. Приложи оттую, о, диви яка гарна, гнучка й висока, як ти; дівина́».

І Мотря, щоб не гнівити старої, приклякла біля квітки, нагнула її аж до землі та приложила камінцем. «Побачимо», — сказала, обтрушуючи землю зі своєї суто

золотом перетиканої плахти, і в цей мент побачила, як доріжкою від головної брами посувався кінний відділ зі своїм провідником на переді.

Зразу гадала, що це батько й мати вертають, але пригадала собі, що не чула дзвонів, а колиб вони їхали, то скрізь на дзвінницях грали би дзвони. Значиться — чужі.

«Не вгадали ви, няню», — казала сміючися Мотря, — «ми що лиш загадали собі, а він уже й є».

Стара грізно подивилася на свою панночку. «Ти знову грішиш. Ей, Мотре, Мотре, накличеш ти собі лиха на свою бідну голову, ой накличеш!»

* *
*

Нянин син, теж уже добре підтоптаний дідусь, що від довгих літ служив у Кочубеїв і що під його догляд відданий був новий двір у Ковалівці, побачивши надїзджаючих козаків, вийшов їм на зустріч.

«Здорові були, Серафиме!» — казав Чуйкевич, пізнавши старого. — «Що ви тут робите?»

«З ласки панів доглядаю їх нового двора».

«А пани дома?»

«Що не вернулись. Але ясна панночка є. Он — там у городі!» І старий показав на стежку, на котрій стояла Мотря. «Прошу йти до панночки, а козаків я вже приміщу гарно. В нас тут широко. І для цілого полку місце булоб».

Чуйкевич пустився в сад. Мотря з нянею розмовляла, ніби й не бачила його. Сапянцевим черевичком сливку з доріжки скочувала. Одною рукою підперлася, другою щось няні показувала.

Няня, кашляючи, відійшла.

«Богиня!» — майнуло Чуйкевичеві крізь голову.

Підійшовши на кілька кроків до неї, лівою рукою шаблю притримав, правою шапку зняв, до грудий притиснув і поклонився.

«Витайте, пане Чуйкевич!» — сказала Мотря і подала йому руку. Злегка підніс її до уст.

«Не пізнали мене? Миж давні знайомі, від дітий».

«А вжеж пізнала, коли по прізвищу назвала».

«Так то й пізнала, коли паном назвала. Я твій слуга».

Мотря поправила коралі на шиї і повела рукою по грубій косі, що вінком лежала на її круглій головці. Найкращий вінок, який можна на дівоцьку голову вложити.

«Ти до батька?» — спитала Мотря, зміняючи нараз свій голос.

«До пана ґенерального судді лист від гетьмана привожу, Мотре», — відповів козак.

«Від гетьмана?... Щож він, здоровий? Не жениться?»

«Славити Бога здоровий, а чи жениться, не знаю».

«Про якусь княгиню доповідають, Дольську, чи як їй пак».

«Чи одно говорять люди, от і про тебе, про Мотрю Кочубеївну, я чув, ніби то вона віддається».

«Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!» понеслось по Кочубеєвих садах. Чуйкевичеві здавалося, немов це ті великі темносині дзвінки роздзвонилися, що їх повно росло біля стежки.

«Чогож то ми так, ясна панночко, від щирого серця сміємося?» — спитався її.

«І як же не сміятися, почувши щось такого? Бо невжеж є такий дурень, щоб здорову голову клав під євангелиє?»

«Гадаю є, і то не один», — відповів, а подумавши хвилину та набравши відваги додав: «от нихже первий єсьм аз».

Обкинула його очима з ніг до голови: «Відважний!»

«Чомуб то ні?»

«А тому, що хто візьме мене, велику біду візьме».

«За годину щастя варт вік горювати».

«Всі ви таку пісоньку співаєте, поки нас на неї не піймаєте, а тоді переходите на иншу нуту».

«Мотре!» — почав козак, але вона перебила йому. «Не будемо перекидуватися словами, як діти мячем, ходімо краще в хату. Ти здорожений, Київ не в сусідстві, може й не обідав, а незабаром і вечеряти пора. Ходім!»

Казала, ніби приказувала, як яка цариця.

Чуйкевич ішов послушно за нею і не міг надивитися на її стать струнку, гармонійну, і на хід ритмічний, як найкращий танець.

«Це наше новосілля», — говорила заточуючи рукою великий круг. — «Завтра, по дневи, роздивишся краще. Гарно тут, гарно, а всеж таки скучно».

«Комуж тоді весело, як тобі скучно, Мотре? Тількі богацтва, так тебе всі милують, Господь ніби создав тебе для щастя і раювання».

«А мені скучно, Іване».

Чуйкевич відповів те, що мабуть усякому прийшлоб було на гадку: «Може ти за подружжям скучаєш?»

«Ха-ха-ха!» залунало, як перше. «Пальцем у небо ткнув, а може голодній кумі хліб на умі? Може це тобі наскучила гетьманська служба і рад би шаблю за

юпку проміняти? А мені, прямо скучно, тай годі. Наскучили отсі богацтва, похлібства, пустомельства, всі ви наскучили мені — розумієш? «Всі!» І притупнула ногою. «Який не привіється, все те саме править, як ножик складається, медом дише, — ох! Хоч би один щось иншого сказав, щось нового...»

«Сама ти винувата, Мотре».

«Я?»

«Як не ти, то Господь, що таку гарну тебе создав. Годі на тебе байдуже дивитися, дівчино. Прости, коли вразив».

В словах його почувався біль. Мотря глянула і злякалася: побілів, уста йому посиніли, ліва рука дріжала.

«Що тобі?» — спитала зі спочуттям.

«Нічого, Мотренько, нічого. Я ранений... Тільки не кажи нікому. А вже ґенеральному судді ніяк не треба того знати. Тільки тобі розкажу».

* * *

Повела його в двір, в гостинне крило. Тут було тихо. Відчинила одні двері, другі, треті. «Оттут буде тобі добре, спічни!»

За хвилину принесла ящик з ліками, вино і воду.

«Дай осмотрю рану. Не бійся — вмію я всякі болести лічити. Крім одної (тут усміхнулася лукаво). І не зімлію, я не з тих... Рана, як бачу, перевязана добре», — говорила, — «нічого боятися, це з упливу крови і з перевтоми... Розказуй, як що можеш».

Чуйкевич розказав, як з Москалями счіпився; коротко, просто, щоб не виставляти себе героєм.

Присіла біля нього на дзиґлику й очі її розпалювалися, сияла...

«Дощі сполочуть кров, земля трупів прийме, люди вернуть до своєї роботи», — повторив слова старого діда. «Така та наша Україна...»

«Така та наша Україна», — прошептала за ним.

Крізь вікно поміж їх лиця впав промінь заходячого сонця, як меч.

Примкнула очі і ніби засоромлена стиснула його за руку: «Прости, що я тебе так неввічливо, так дивно привітала. Не будь лихий на мене. Мені дійсно наскучили всі тоті білоручки, що підлабузнюються до мене, бісики пускають, не так до мене, як може до батькових маєтків. Бачу, що ти не з тих. Будьмо собі приятелями».

Чув, як серце її голосно билося в груди, ніби перепілка у жмені. Забув про рану, про свої пригоди, про весь світ.

«Нехай буде, як ти того хочеш, Мотре!» — сказав, не випускаючи її руки.

«І щоб нам доля не судила, приятелями оставаймо, як колись, за діточих літ. Подруж богато в світі, а приязні мало».

«Приязні мало...» — повторив сумно козак.

«Дивна я, дуже дивна і приятелеві мойому не бажаю, щоб женився зі мною. Біду собі візьме. Правда?»

«Не знаю, Мотре. Але, як що маю щиро казати, то все таки я поборовся би з тою бідою».

«Який бо ти! Остав! А то знов щось таке стане поміж нами, ніби хмара. А так гарно було. Так гарно, коли ти розказував... ‚Така та наша Україна...‘ Відпочивай. Скажу, щоб тобі тут подали вечерю. Тітці повім, що дуже здорожений, спати хоче. Ніхто від мене і слова не добуде. Мені кажи, все одно, що в горючу

піч папір кидай. Ще краще, бо в печі попіл останеться, а з мене й того ніхто не добуде. Батька мого не бійся. Він добрий, тільки бідний, хоч такий богач, а мати, — я навіть не знаю, чому моя мати така до тебе прихильна, все лиш ,Чуйкевич та Чуйкевич!' Аж мені остогид був цей Чуйкевич...»

Засміялася і вийшла.

* *
*

«Дійсно дивна дівчина», — погадав собі козак. — «Годі її збагнути. Як море манить і тягне до себе, незглубиме море... Коли доторкнулася рани, рана перестала боліти. За те серце болить... Приятелями будьмо... Та невжеж буває приязнь між хлопцем і дівчиною?... Кращеб був гетьман когось другого вислав до Ковалівки, не мене...»

«Краще так, як є!» — сказав собі рішучо і примкнув повіки.

Крізь вікно вливалися пахощі літної ночі. Бовваніли дерева непорушливі, як привиди, десь далеко на виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний, як млиновеє коло. В млині часу.

Потемніло небо, та тільки на часок. Бо незабаром вискочили на нього зорі, богато їх богато, і небо мов повеселішало, знову зробилося ясне, до спокійного моря подібне.

Але тіни з землі вже не уступали.

ЯК ЦЯ РАНА БОЛИТЬ.

Чуйкевич поклав лист гетьмана під подушку. Добре, що довіз його. А тепер, колиб ще доручити, тоді хай діється, що хоче, — він своє діло зробив.

Тільки та рана, та нещаслива рана, щоб вона не прикувала його до ліжка! Почалиб питати, звідки вона, з ким бився, коли й за що, і так по нитці може дійшли би й до клубка. Цього він боявся, навіть дуже, бо Кочубей видимо запопадає царської ласки і, хоч не радо, а все таки доніс би московському воєводі про сутичку гетьманського старшини з царськими ратниками, дарма, що ті ратники мордували й грабували спокійний народ.

Ціла надія на Мотрю. Вона обіцялася бути його заступницею перед своїм батьком, а за Мотрине слово можна й голову класти. У неї жіноча врода, але мужеська вдача. Це якась незвичайна дівчина. Як вона слухала його оповідання, аж горіла ціла, сияла, — руки її дріжали, затискалися, ніби шукали шаблюки. Це якась Амазонка.

І Чуйкевичеві прийшов на гадку старинний міт про хоробрих, бойких жінок. Амазонка... Чому не посад-

ниця Марта Борецька в своїх молодих літах?... Москва іде, Новгород боронить своєї волі. На його чолі гордо й невстрашено стоїть посадниця Марта. Вічевий дзвін упав і вона голову свою поклала за волю й славу рідного города-держави.

І замовк, на віки замовк голосний новгородський дзвін, Мартині кости розсипалися в землі, а Москва йде, Москва все йде... Ах, як ця рана палить!

Мотре, доторкнися до неї своєю дрібною долонею, може втишиться біль...!

Чуйкевич не міг спати. Йому то зимно було, то горячо, то весело на душі становилося і надійно, то знов сумно якось робилося і трівожно. Раз він почував себе сильним і спосібним до великих вчинків, то знов зневіра підкрадалася до його й нашіптувала що найчорніщі гадки. Тоді він вдивлявся у місячне сяєво, що вливалося крізь вікно в кімнату, і хотів побачити Мотрю. Бачив її, як жива стояла перед ним, — близька, але далека. «Крівавий дощ паде на білу лелію, на снігах квітці зимно», — гомоніли в душі зловіщі слова старого Паліївця... Що вони значать?... Може й ніщо, а всеж таки так сумно вражають... Така та наша Україна!... Велика й богата, як відданиця розкішна, що всіх манить до себе, кріваві свати йдуть, як до Острожської Гальки. Невжеж і її судилося такою нещасливою бути, як тая безталанная княжна з Острога? Тільки жий і красуйся, як ні одна країна на світі, пишайся степами й ланами, квітчайся садами й дібровами, селами, як у віночку, містами, як улії рійні, — так ні! Завидує нам нашого щастя доля, насилає ворогів лукавих, грабіжників безсоромних, руйнують і шматують живе твоє тіло, моя ти рідна, безталанна земле...

Так думав собі козак і в його душі образ Мотрі зливався з образом України, любов його ставала неподільна.

Місячне сяєво зникало. Крізь вікно видно було зорі. Вартівники перекликалися на валах. Нічний сторож обходив двір і калатав у паркан. Розмовляв з псами, котрих водив з собою.

Кивалися віти дерев. Часом упала спіла грушка в саді. Як становилося тихо, чути було притаєні смішки... Любі розмови.

Над раном Чуйкевич почув, що уступає жар. Його перестало морозити і рана не так дуже боліла, — заснув.

Збудився пізно. Видно, не казали його будити. Ніби крізь сон пригадував собі, що хтось легенько відчиняв двері і двоє гарних очий вітало понад ним.

Глянув у вікно; сонце стояло високо. Як же він довго спав і як твердо! Та мабуть цей сон і поміг йому, почував себе гарно, вірив, що видужає. Ще би то ні, коли такі лікарі його лічать, — молодість і Мотря...

Перед возівнею побачив кариту зі скіряною будою, з віконцем з заду і з великими золоченими ліхтарнями. Візники мили її, витирали, видно, готовили до дороги. Зі стаєнь провадили шестірню сивих, породистих коний. Коні іржали, ніби тішилися, що поїдуть трохи в світ.

Чуйкевич догадався, що це повіз для ґенерального судді і його дружини. Виїде їм на зустріч і вони пересядуть до нього.

Під вечір певно надтягнуть до Ковалівки. Кивнув на свого чуру, що також стояв коло того повозу, бо

ніщо так не цікавить молодих хлопців, як коні, вози і зброя.

Чура, побачивши у вікні свого пана, побіг мерщій до нього. Приніс подорожнє пуздро, приладив воду і вбрання.

Чуйкевич одягався і балакав з чурою. Питався, що роблять його люди. Нічого, славити Бога здорові, тільки двох побилося в ночи з тутешніми козаками. Пустили собі трохи крови, але то ніщо, присхне; козакові як не доберешся до кости, то він і не почує. Такий народ.

«А язик за зубами тримають?» — питався Чуйкевич.

«Щеб то ні. А о чиюж тут шкуру йде, як не о їх. Ми такому, що одно слово писнув би, голову скрутилиб», — загрозив чура.

«Ну, то й гарно, а тепер іди і скажи нашим хлопцям, щоб вони зібралися в тім от ліску на право і щоб чекали мене. Я зараз до них вийду».

Чура побіг, а за хвилину пішов туди й Чуйкевич.

«Здорові були, панове товариші!» — привітав їх.

«Здоровля желаємо вашій милости!» відгукнули йому.

«А виж чого так криєтеся позад других, ніби шукаєте холодку в спеку» — питався двох, що стояли позаду. «Ходіть, хай подивлюся на вас».

Виступили на перед.

«Ого, як бачу, ви вже й тут не дармували. Як когути, де не стрінуться, там і деруться. А я вам говорив і наказував, щоби ви чемно себе тримали та гетьманському козацтву сорому не робили».

«Ми, ваша милосте, їй Богу, сорому не зробили, ми нашим супротивникам такого прочухана завдали, що вони до суду-віку тямитимуть гетьманців».

«Говори до них!» — сказав безрадно Чуйкевич. «Вас би так в дибки, то ви на другий раз краще слухалиб, що?»

Козаки переступали з ноги на ногу. По мові свого старшини бачили, що нині нема що боятися кари.

«За кару», — казав Чуйкевич, — «за кару я вас на три дни... пускаю домів. Ви з тутешніх сторін. Ідіть та розважте своїх батьків, сестер і кого там ще хто хоче».

«Щире дякуємо вашій милости!» — гукнули врадовані козаки.

«Тільки ніяких бешкетів не робити мені ні дома, ні в дорозі. Уважайте, щоби котрий коня не пропив, бо це не його. А вам, — звернувся до тих двох, — хай мамуня добре голову змиє, а батько чуба натре, що таких собі вітрогонів виховали. Завтра перший день, позавтра другий, там третій, а четвертого вранці, щоб ви мені тут усі були, як один, — зрозуміли?»

«Щире дякуємо вашій милости, нам, як той казав, досить пів копи слів і палкою в лоб, щоб зрозуміти».

«Так тоді гаразд, рушайте!»

За хвилину з Кочубеєвого двора на всі сторони світа летіли гетьманські козаки і вже мабуть не було такої сили, котраб їх назад завернула.

Дворові дівчата з жалем дивилися за ними і зітхали. Деяка втирала хустиною очі.

Чуйкевич лишився тільки з чурою. Цей був зпід Батурина і в тутешніх сторонах нікого не мав.

«А тобі не скучно, що не пішов?» — питався його Чуйкевич.

«Мені з вашою милостею ніколи не скучно».

Чуйкевич погладив його по голові. «Видно, що на гетьманському дворі служиш».

«По чім?»

«А потім, що влесливо вмієш говорити».

Чура засоромився. «Вашу милість просили на снідання».

Чуйкевич, що лиш тепер пригадав собі, що він ще не снідав і побіг до двора.

КОЧУБЕЇ.

По сніданню та по добрім обіді, котрий їли в трійку, себ-то: Чуйкевич, Марія Хведорівна і няня, бо Мотря і до обіду зі свого горища не зійшла, Чуйкевич пішов до себе.

Положився, бо все ще чув біль і утому.

А боліла його не тільки рана. Ще більшого болю завдавала йому Мотря, котра не вийшла до нього. Так гарно вчора розійшлися, обіцяла показати йому своє новосілля, а нині навіть не спиталася, чи не хорий він гірше.

Дійсно якась незбагнута душа.

Вже дитиною була така химерна. Бувало бавиться, грається з ним, нараз надує уста, здвигне раменами і йде.

«Ти куди?»

«Не знаю. Наскучило мені».

Видно, що й тепер так. Тільки діточі химери не такі болючі, як дівоцькі. Тоді, як ідеш, — то йди собі! Чи мало для хлопця забав? От яка-будь гилячка і вже кінь готовий, та ще який! Баский та гострий, як у якого сотника. А скільки пташачих гнізд у садку, скільки риби в річці, — що там дівчина?

Тепер не те. Тепер отся обида глибоко запала в козацьке серце, так глибоко, що здається тільки разом із серцем можна знищити її, а забути ніяк. Обидить тебе ворог, або навіть приятель вірний, так можеш порахуватися з ним, від чогож у козака шабля? А рахуйся ти з Мотрею! Найкраще покинути всяку гадку про неї.

Та це так лиш кажеться. Не годен. Усміхнеться до тебе, як не на яві, то у спогаді і за тим усміхом забудеш про все, простиш, хоч би тобі не знати яку кривду зробила.

Чуйкевич накрив очі долонями і думав. Козацька вдача, козацьке завзяття. Хіба він хто? Який-будь сірачок, що в ласку панську попав і між старшин ускочив, і тепер щасливий, як його зневажають? Він гарних батьків син, як не богацтвами, так родом і заслугами козацькими Мотриної руки гідний. Чогож вона тоді насміхається над ним? Не хоче його, так хай скаже, а то приязнею якоюсь вивихається, очі замилити гадає. Він не з тих. Передасть лист Кочубеєві, попрощається і на тих три дні поїде де Миргорода, до Апостола, а від нього може й до своїх скочить. Дівчині найгірше зрадитися, що ти за нею гинеш. Тоді вона тобою помітати стане. А так, або полковник, або покойник, побачимо...

Глянув у вікно. Така гарна днина. Сонце починає хилитися в долину. Багровіють ліси, золотяться луги, річка рожевіє, ніби соромиться чогось. У таке пополудне як гарно з любою людиною піти подивитися в поле до женців, або поїхати до сусідів на хутір який самотний затишний... Мрії!...

Його гадки перебив гамір дзвонів.

Зразу дзвонили десь далеко, в сусідських селах, а тоді чимраз близче, аж і в тій церкві, що Кочубей недавно за свої гроші збудував, усі дзвони відізвалися.

Ґенеральний суддя до своїх маєтків з Київа від гетьмана і від самого царя вертає.

Кочубей, як сам їхав, то звичайно так, щоб люди не знали, бо перед церквами треба було вилізати з карити та підходити до ікон, з якими священики виходили йому на стрічу. А він був чоловік огрядний і вигідний. У кариті сідження розкладалося, так, що можна було полежати собі. Доводилося і вснути в дорозі, особливо, як з доброї гостини вертав. (Не даром же кариту й колискою звали.) Але коли з жінкою їхав, то друга річ.

Любов Хведорівна любила почести. Вона так гордо вилазила з повозу і підступала під благословення благочестивого та ще й у церкву заходила, щоб послухати молебня й дати на боже.

Це вона й тепер скрізь у своїх маєтках робила і тому, що лиш по заході сонця гукнули свіжо уставлені на валах моздірі і карита ґенерального судді, та сама, котру нині рано бачив Чуйкевич на подвіррю, підкотилася під високі, густо цвяховані і дашком прикриті ворота.

Гайдуки зіскочили з лавочки за каритою, приставили стільчик до дверий і Любов Хведорівна, припіднявши сіре подорожне вбрання, вважно зіскочила на поріг. За нею виліз її муж, подав їй руку і крутою, не улаштованою ще стежечкою йшли вони до двора, що стояв трохи вище, на горбочку. Карита завернула кругом на подвірря.

Біля воріт чекала Марія Хведорівна, розцілувалася з сестрою і з шваґром, а тоді підступив до них Чуйкевич.

«Го-го-го!» — гукнув Кочубей. — «Кого я бачу, що за гість!» Чуйкевич обняв його за ноги, а Кочубей пригорнув козака до себе і тримав його довгу хвилину біля груди, зазначуючи таким чином свою прихильність до нього.

«Та пусти, бо задавиш хлопця!» — озвалася Кочубеїха. «Дай, хай і я з ним привітаюся».

Чуйкевич підступив до її руки, а вона поцілувала його в чоло.

«Щож тебе пригнало до нас, брате?» — питався Чуйкевича Кочубей. «Недавно бачилися в Київі, а нині ти до Ковалівки причвалав, скорше від мене. Яким же ти до нас отсе случаєм?»

«Від гетьмана лист для вашої милости привожу. Звольте приняти, ось він».

«Го-го-го! Лист від ясновельможного, а я гадав, що ти з власної доброї волі до нас! Чогож бо то пан гетьман хоче? Побачимо».

Тримаючи лист поспішав у двір. Біля нього йшла Любов Хведорівна, прискорюючи ходи, бо таки добре цікава була, що гетьман пише.

Перед двором чекала Мотря.

Кочубеїха глянула на неї і сказала одно тільки слово: «Вийшла?»

Мотря привіталася з мамою і батьком.

Батько ніби і про лист гетьманський забув, повертав донькою, як хлопець дівчиною в танці, і з видимим задоволенням приговорював: «От яка! Бач яка!»

«Ходиж-бо вже!» — наглила Кочубеїха.

Увійшли в двір...

Мотря лишилася на ґанку. Чуйкевич підступив до неї.

«Гарний нині день», — почав, щоб щось сказати.

«Егеж, гарний, і не лиш день, а й вечір. А може в тебе ще день?»

«Як дивлюся на тебе, Мотре, то ніби день, ніби сонце світить».

«Компліменти. Підпускай Москаля, підпускай!»

«Мотре, чого ти лиха на мене?»

«Я лиха?»

«Як не лиха, то байдужа?»

«А хібаж це гріх?»

«Не гріх, але ти вчора сказала, щоби ми собі приятелями були, а раз приятелі, так і не байдужі».

«Або байдужі, або ні, як коли. Не люблю я облуди».

«Або я облудник?»

«Ні!»

«Так чомуж ти мене не любиш?»

«Я? Тебе? Не люблю?»

«Так, значиться, любиш?»

«Хочеш знати правду?»

«Хочу...»

«Ані люблю, ані не люблю, сама не знаю що. Близчий ти мені від других і тільки».

«Спасибі і за це», — сказав козак, стискаючи дівчині руку.

«А де ви молодята?» — гукав з покоїв Кочубей. «Ходіть тут, хай надивимося на вас. Які самолюби».

Пішли.

Кочубеї вже прочитали гетьманський лист. Кочубеїха сиділа запишена на канапі і дивилася на свої руки. Це вона звичайно робила, як не хотіла щиро говорити.

Кочубей ходив, ніби підбігаючи від дверий до дверий.

«Засидівся я у тій кариті», — казав, — «тепер ходжу, як не своїми ногами. Але ти не дивися на мене, що я ходжу, сідай».

Чуйкевич стояв, бо не годиться сідати, поки старші не сядуть.

«Пише мені ясновельможний, що за десять днів, себ-то, від нині через шість, відвідає нас у Ковалівці. Щож, велика честь...»

«Ще й яка!» — підхопила Кочубеїха.

«Будемо гостеві раді», — говорив дальше Кочубей.

«А вжеж, що будемо», — доповіла Кочубеїха.

«Вгостимо його на славу».

«Егеж, на славу».

«Так тоді», — почав Чуйкевич, підступаючи до Кочубея, — «позвольте ваша милосте, попращати вас».

Мотря глянула на Чуйкевича, а потім по черзі на батька й маму.

«А тож то як?» — питався Кочубей.

«Поїду на три дні в Миргород. За той час мої люди і самі спічнуть, і коні вивчасуються, і вернемо в Київ».

«Так ти гадаєш?» — казав стаючи перед ним Кочубей, — «то ти ще не знаєш світові ладу. На гетьманський лист Кочубей пішле відповідь своїми власними людьми, а ти з козаками залишишся у мене до приїзду гетьмана. Це я йому й напишу».

Чуйкевич хотів випрошуватися, казав, що боїться, щоб гетьман не гнівався на нього, але Кочубей стояв кріпко на тім, що він хазяїн у своїй хаті і що хазяйських прав навіть гетьманові не поступить.

«Забув ти, козаче, що з ґенеральним суддею не слід заходити в процес, го-го-го!»

Кочубей був видимо в добрім настрою. Він любив гостий, а гетьман не тільки гість, але й честь. Не можна сказати, щоб він не любив Івана Степановича, як чоловіка. Його годі було не любити. До того вони не одну кришку хліба з собою ділили, не одну дощеву годину під тим самим окапом перестояли і колиб добрі люди не пхали пальців поміж них, вони оставалисяб щирими приятелями, забуваючи про ті дрібні порахунки, які між ними бували. Та ще одна гадка всміхалася Кочубеєві, а саме, що його дружина, Любов Хведорівна, чимало матиме всілякого діла, щоби гідно привітати гостий і оставить свого мужа в спокою, — а це щось також варте!

«От і піймали козака!» — казала Кочубеїха, показуючи на Чуйкевича. «Алеж бо й засоромився бідолаха, що хоч з гетьманом хліб-сіль їсть, а з Кочубеєм справу програв. Не журися, якось воно буде, гетьмана уговкаємо, це я вже на себе беру. А може ти боїшся, щоб люди не сказали, що ми тебе до Мотрі ловимо?»

Мотря здвигнула раменами.

«Донька ваших милостей», — відповів Чуйкевич, — «не з таких, щоб до неї треба ловити».

«І я так гадаю», — додав від себе Кочубей. «Значиться, ти остаєшся в нас і поможеш мені приладити усе як слід до гостини такого «зацного» і достойного гостя. Роботи чимало, а мого сина ще нема. Він що лиш за які два три дні надтягне. Поїхав відбирати жнива на хуторі. Богато всілякого клопоту з арендарами та намісниками маю».

«Малий маєток, клопіт малий, а великий, так і клопіт великий», — потвердив Чуйкевич.

«Про наші маєтки», — казала Кочубеїха, — «люди казки розказують, а вони то й не такі вже великі, як вони собі гадають. У гетьмана куди більше гроша».

«На те він і гетьман», — перебив її муж. «Більший пан, кращий крам».

«Я в гетьманських економах не служив», — казав Чуйкевич, — «але знаю, що гетьман щедрою рукою роздає свої гроші на церкви, на школи, на приюти та на всякі Богу вгодні, а людям корисні діла».

«Честь йому за це», — похвалив Кочубей, — «а ти, козаче, гаразд робиш, що за гетьмана заступаєшся. На чиїм возі їдеш, того пісню співай».

«Це не гетьманський віз, а наш спільний, народній».

«Часто я це від вас молодих чую, від Орлика, Войнаровського й других, а мені воно бачиться, що всякий брат сам собі рад, от як воно. Всі ми люди грішні, — го-го-го! Але мова мовиться, а тіло зголодніло. Чомусь то нас на вечерю не кличуть, — жінко».

Кочубеїха вийшла в пекарню. Чути було, як шуміла шовками та саєтами, переходячи цілу низку покоїв. А покоїв тих було богато й не яких-будь. То не була вже давного типу козацька домівка, зі сволоками тесаними, з лавками дубовими й вікнами малими, а новомодний двір, у якому й князеві не сором булоб жити. Салі просторі, вікна великі, стіни або гарно розмальовані, або всякими паволоками криті, зеркала венецькі і німецькі, свічники бронзові та хрусталеві, печі кафлеві, або фарфорові з гарними насадами, з усякими квітками та аморами. Будували цей двір майстри, гетьманом з чужих країв спроваджені, й робітники, що при них

штуки будування та оздоблювання вивчилися, і треба сказати, збудували гарно. Кочубей був гордий своїм новим двором і все щось нового вигадував, щоб його ще розкішнійше прибрати. Богато дечого було ще невикінченого, скрізь чулося той дух, яким заносить від нових домівок.

«Це бачиш», — звернувся до Чуйкевича, — «гніздо для моєї Мотрі. Хто візьме її, візьме і цей двір з нею».

Мотря встала й вийшла.

«Обидилася... Химерна вона дуже, але попаде на когось, хто уговкає її. Нема такого коня, щоб на нього не сів добрий козак, треба тільки знати як».

«Донька вашої милости панночка умна й характерна, і як попадеться чоловік любий її серцю, то вони заживуть у вашій Ковалівці, як у Раю».

Кочубей глянув на Чуйкевича зпід своїх навислих бровів, ніби зизом, і спитав: «Так ти гадаєш?»

«Я певний того...» — повторив Чуйкевич.

«Сідай», — сказав нараз Кочубей, — «побалакаємо».

Чуйкевич сів неглибоко в фотель, лиш на краю, а руки поклав на колінах, злегка нагнувся в сторону ґенерального судді і слухав. Кочубей говорив: «Не перший раз бачимося нині. Ти ще хлопцем був, а Мотря дитиною, як ми, себ-то я і Любов Хведорівна, з твоїми батьками вас у своїх думках обручили. Бачить моє батьківське серце, що Мотря тобі не байдужа, тому то й хочу тобі сказати, що ми не від того, щоб додержати нашого слова... Щож ти на те? Мені треба знати, бо певно й до тебе доходили слухи, що ізза Мотрі в моїй хаті чимало турбот. Гадаю, чи не пора її віддавати, стане жінкою і відміниться. Щож?»

Чуйкевич встав і обняв Кочубея за коліна. «Пане мій і добродію! Нічого кращого й ціннійшого не могли

ви мені сказати. Я козак, про кохання не вмію гарно говорити, й не такі тепер часи. Стоїмо під прапором Марса, а не Купідона. А всеж таки прохаю прийняти до вашого відома, що я почував би себе найщасливійшим чоловіком на цілій нашій великій Україні, колиб Господь звязав мої руки з ручками вашої доньки».

«Ну, то й гаразд!» — гукнув Кочубей, встаючи з фотелю, і вже хотів плескати в долоні, щоб покликати слуг та казати принести що найстаршого масляча з пивниці, але Чуйкевич вхопив його за руки.

«Ради Бога, пане ґенеральний суддє, цитьте! Послухайте моїх слів до кінця і не полоште мойого щастя!»

«Щож такого?»

«Як я це вспів дотепер завважити, панночка Мотря дівчина такої вдачі, що до неї треба здалеку заходити».

«Що значить здалеку? Лучається надійний чоловік, батьки благословлять і діло скінчене, — плетім вінок. Барвінку й рути чимало росте в моїх городах, а позолоти не підемо купувати, бо й правдивого золота досить знайдеться в Кочубеєвих скринях».

«Все воно правда, але ще більша правда, що силуваним коханням до щастя не дійдеш. Мотря добровільно мусить дати свою згоду, инакше нічого з того не вийде, я вже це знаю. І тому прошу вашої милости не поспішатися. Краще вважно та певно, ніж нагло та в пропасть».

Кочубей поправив свій злототканий, цвітистий пояс, що заєдно підсувався йому в гору, ніби хотів сховатися під паха, і погладив вус.

«Може ти й добре говориш, козаче. Мотря дівчина крутої вдачі. Бог один знає, як її доля лежить мені

на серцю, а так мені якось здається, що за тобою вона буде щаслива. Тому то може й не дуже політично почав я перший говорити, не дожидаючи, щоб ти заговорив до мене».

«За це я вам дякую, як батькові рідному», — сказав низько кланяючися Чуйкевич.

«Подякуєш, як поблагословимо під вінок, а тепер скинь пиху з серця і підпускай Москаля, га щож, підпускай Москаля, — го-го-го!»

«Вашої доньки, пане ґенеральний суддє, ні гарними, ні влесливими словами не візьмеш, вона сама в собі мусить рішитися, щоби сказати так, або ні. І я одного з тих слів буду терпіливо дожидатися», — кажучи це, ще раз обхопив Кочубея за коліна, а цей пригорнув його до себе й поцілував, як будучого зятя, аж луск пішов по новій і не дуже ще обставленій салі.

«А тепер», — казав, — «підемо на вечерю, бо мені вже Серби в кишках грають, а чую, як у столовій тарілками дзвонять; ходім!»

* *
*

«Що ви там такого цікавого розговорювали?» — питала Любов Хведорівна свого мужа, як цей увійшов у столову і, ніби сніп, повалився у свій високий фотель за столом.

«Про Київ балакали», — відповів, не загикнувшися, — «про гетьманський двір», — і скоса глянув на Мотрю. Мотря наливала вишнівку в чарки з дорогого чеського скла і на срібнім підносі несла до стола, вважаючи, щоб не розілляти, бо наповнила по щирости.

«Позвольте, тату, піднести вам чарку», — сказала, наближаючись до Кочубея.

«В першу чергу піднеси нашому дорогому гостеві, бо так звичай велить. Перше гість, а тоді домашні», — відповів Кочубей.

Мотря паленіючи підійшла до Чуйкевича. Козак поклонився їй у пояс, але не брав за чарку. Хвилину стояли так безмовно проти себе, обоє гарні і — збентежені.

Батьки дивилися на них з видимим вдоволенням. Кочубеїха лівою рукою утирала уста.

«Чогож ти стоїш, Мотре?» — сказала. — «Хіба не бачиш, Чуйкевич жде, щоб ти по старому козацькому звичаєві пригубилася до чарки. Пригубися!»

Мотря піднесла чарку до уст, що розхилялися злегка, як платки розцвитаючої рожі. Чуйкевич задивився на неї, як на образ. Чула його влюблені очі, рука задріжала і чарка покотилася по новій лискучій долівці і смачний напиток червоним струмком поплив до порога.

Чуйкевич присів, щоб позбірати скло, але надбіг Мотрин чура і зробив лад, а Кочубей озвався: «Де чарки бються, там сльози не ллються, про мене побийте, хоч би й усі, щоб ви тільки горя не знали. Пригубися, Мотре, вдруге».

«Ви, мущини, тільки й знаєте, що посуду бити», — говорила Кочубеїха до мужа. — «Вам вона буцім-то й непотрібна, а не знаю, з чого їлиб та пилиб, як тарілок та чарок не було би. Хіба з корит та з коряків, як на Січі».

«Коли потовчемо скляні та фарфорові, то обзаведусь срібними й золотими, Кочубея на це стати», — відповів Василь Леонтієвич, випиваючи три чарки, одну по другій. «В Тройці Бог пребиваєт», — почав приговорювати, але жінка припинила його:

«Знаємо, знаємо, чотири сторони світа, пять пальців і так дальше аж до двацять, та на нині і трьох досить, ти й так на печінку недужий, краще їдж!»

«Чуєш, козаче, як тії люті жінки знущаються над нами», — повернувся Кочубей до Чуйкевича. — «Уважай, щоб не попав у таку неволю».

«Своєї долі і конем не обїдеш», — відповів козак, кидаючи оком на Мотрю.

Мотря сиділа безмовно, ніби тільки тілом була між ними, а душею иншими світами блукала. Тітка і няня з жалем споглядали на неї, а мати, мов на ворога дивилася. «Ти, Мотре, дальше й говорити забудеш», — казала.

«Коли старші говорять, то молодшим слухати годиться», — відповіла Мотря.

«Добре, дочко, кажеш», — замітив Кочубей, — «молодим слухати годиться. Слухай і — будь послушна, — го-го-го!».

«Та чого ти так голосно смієшся, як у коршмі!» — спитала його жінка, — «побудував палату, як який князь, а сміється, як на підпивку чабан».

Кочубей замісць відповісти жінці повернувся знову до Чуйкевича. «Чув? Уважай же, щоб не попав у жіночу неволю, бо вона гірша від вавилонської, з неї тебе ніхто не виведе. Бо то, бачиш, брате, так: Дере коза лозу, а вовк козу, а...»

«Та до чого ти це балакаєш?» перебила йому жінка.

«Дай докінчити, тоді й побачиш до чого».

«Та як же таку дурницю при чужім козаку говорити, він певно вже це і без тебе чув».

«Ні, ваша милосте, про козу і лозу, я ще не чув», — заперечив Чуйкевич.

«О, бачиш», — втішився Кочубей, — «він ще не чув, так слухай тоді. Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юриста дідьків триста, а нашого брата, дере жінка кирпата, жіночка люба дере за чуба... го-го-го!... Бачиш, до чого я казав?»

Любов Хведорівна повернулася лицем у другий бік.

«Коли ти щось мудрійшого скажеш?»

«Щож такого?»

«Хоч би про Київ, про царя».

«Щож тобі про царя говорити? Він великий чоловік, дійсно великий, гадаю, переступив би через тебе, як я через поріг».

Кочубеїха махнула рукою: «Ет!»

«Не ет, не ет, колиб ти побачила його, то може й зі мною инакше балакалаб, набрала би страху перед мущинами. Він таки, їй Богу, страшний».

«Коли страшний», — озвалася Марія Хведорівна, — то пощо про нього під ніч говорити, ще присниться».

«Про антихриста», — зашипіла няня, — «ні в днину, під вечір не слід у християнській хаті говорити, — хайся преч каже!»

Всі змовкли. Кочубей споважнів. Не хотів дразнити няні, щоб не стукала костуром та не грозила гнівом предків, що вона звичайно робила, коли їй не вгодили.

Пили чай.

Нараз хтось грюхнув у ворота. Раз і другий. Роздалися крики вартових, залунали гасла і свисти. Мотря вибігла на ґанок. «Хто там такий?»

«Московські ратники», — відповів козак, що біг із вартівні до Кочубея спитатися, чи має їх впустити.

«Тату!» — сказала Мотря вертаючи в столову, — «московські ратники грюхають у браму... Не кажи їх пускати. До чого воно подібне, ратники добуваються до двора ґенерального судді, як до коршми. Цеж зневага. Не впускай!»

Чуйкевич глянув на Мотрю і здивувався. Це не була та сама людина. Більша, сильнійша, грізна і ще якась краща. Брови майже сходилися над рівним, грецьким носом, ніздря роздувалися, груди підносилися високо, аж дзвонило намисто.

Кочубей встав. «Ні, не впустити не можна, бо не знати, з яким ділом приходять. Але кажи», — звернувся до вартового, — «щоби впустили двох, инші хай підіждуть. Ті два скажуть, чого їм треба».

Кочубеїха, не дожидаючи кінця, побігла на вартівню, няня, стукаючи своїм костуром і кидаючи по по дорозі якісь не дуже то влесливі слова, пустилася до себе, Марія Хведорівна помагала їй проходити великі покої.

Осталася Мотря і Чуйкевич. Хвилину дивилися на себе. Чуйкевичеві здавалося, що по обличчю Мотрі гонять за собою гнів і турбота.

Приступив до неї близче і шепнув: «Не турбуйся мною, Мотре; мій кінь і мій чура стоять на готові, як треба, дмухнем, що нас і сам чорт не дожене».

«І я з вами...» додала Мотря.

«Мотре!» — мало не крикнув козак.

«Тихо, це лиш, щоб тобі показати дорогу. Та як би воно й не було, тобі треба пройтися. Мій чура покличе тебе, як небезпеки не буде, а як ні, — то я вже знаю, що зроблю».

Вивела його в город і показала круту стежечку понад копаний став у байрак. Вертаючи шепнула щось

вірному чурі на ухо. Хлопчик відповів одно слово «так». Він за свою паню пішов би був і в пекло. Притаївся за углом. Мотря ждала на батька на ґанку.

Не вертав може з годину. «Мабуть щось недобре», — гадала собі. І в голові в неї являлися всілякі гадки, як і що зробити. Обдумувала все до найменших подробиць. Чуйкевич живим не попадеться в їх руки, хоч і ранений, це знала.

«Щож то за такі нічні гості, тату?» — питалася, побачивши суддю, що сопів, вертаючи із вартівні.

«Настрашили бісові Москалі. Своїх людий шукають, що пропали десь, бояться, чи на Січ не втекли».

«І щож ти зробив?»

«Що я мав робити. Казав, що в мене ніяких ратників не було й нема, дав їм харчів на дорогу і боклажок горівки і на тім край».

«Богато їх?»

«Шістьох».

«Будуть трівожити людий і грабувати».

«В моїх маєтках ні, бо я післав з ними 12 своїх людий, щоб провели їх аж на Полтавський шлях. А там хай другі про свою шкуру дбають».

Мотря плеснула в долоні.

«Ти на кого?»

«Зимно мені. Хочу, щоб подали хустку».

«Краще ходім у хату».

«Ходім».

А чура, почувши знак, побіг до копаного ставка.

Кочубей сів у свій фотель, набив люльку і кресав огонь.

«Тату!»

«Що, доню?»

«Чи довго воно ще буде?»

«Що таке?»

«А те, щоб ми терпіли таку зневагу. Наш край, ніби дім заїздний, хто хоче, той і з дороги звертає. А миж якась ніби то окрема держава».

Кочубей покивав головою, аж тінь на стіні захиталася.

«Що ти такими речами журишся, Мотре! Це мене дуже дивує. То не жіноче діло. Лишіть такі турботи нам, мущинам. Тобіб краще про гідного мужа подбати».

«Тату», — почала Мотря, а голос її дріжав, як натягнена струна. — «Коли мені це мати говорить, то не дивуюся, бо мати мене не любить. Але ви, тату, ви хочете мого щастя, а не хочете мене зрозуміти. У мене честь дорожша від усіх ваших маєтків. Я не турбуюся собою, моя турбота Україна. Хочу бачити її не приниженою і не опльованою, а вольною і славною. Ви ґенеральний суддя, по гетьмані перший у нас чоловік, і тому я вас спитала, а ви збуваєте мене чим-будь, як дитину. Хотіли мати панночку-хуторянку, то не було мене вчити, не було давати книжок у чужій мові в руки, тепер мені вже замало голка й нитка, за мало навіть барвінковий вінок, я більшого бажаю».

«Моєї турботи бажаєш ти, дочко», — відповів коротко Кочубей і прежня веселість десь нараз зникла з його обличчя.

«Спокою вашого хочу, тату. За життя спокою, а по смерти доброї слави для Василя Кочубея, більш нічого».

«Це богато, це дуже богато, Мотре», — відповів і похилив голову, ніби під великим тягарем того бажання.

«Нам треба коритися, дочко», — почав по хвилині, — «бо так, видно, сам Господь хоче. Такого нам пана післав, що перед ним тільки корися».

«Ви про царя, тату?»

«А вжеж, що не про когось другого».

«На Україні паном гетьман, а не цар», — сказала Мотря і блиснула очима.

«Так воно тобі здається, дитино, тобі й твоїй тітці, Марії Хведоровні, може й Чуйкевичеві, та Орликові та ще кому, бо всі ви дивитеся на світ позиченими очима. Але ми, що знаємо, до чого воно йде, ми другої гадки. Покірне теля дві корові ссе, отщо я тобі скажу, дитино!»

Мотря здрігнулася ціла.

Батько глянув і в очах доньки побачив щось найгіршого, що батько побачити може, — погорду!

Ще низше похилив голову над стіл.

— —

Вісім свічок горіло в бронзовім свічнику. Веселкові краски мерехтіли в хрусталевих оздобах на вісьмох раменах світила. Білівся, як сніг, адамашковий обрус на столі, а стіл аж угинався під тягарем дорогої посуди. Зі стін дивилися портрети батьків. А той, що все те надбав, сидів, як нищий і горем прибитий.

Мотрі жаль зробилося батька.

Припала до його руки. «Доброї ночі, батеньку!»

Підняв на неї очі, ніби здивований її голосом, мягким і повним жалю.

Поцілував її в чоло. «У тебе жар?»

«Ні, тату. Москалі збентежили мене».

«Поки я живий, нічого тобі не станеться. Досить у мене сили, щоб захистити рідне гніздо».

Гладив її косу рукою, і Мотря чула, як тая рука дріжала.

РАНКОМ У КОВАЛІВЦІ.

Чуйкевич лишився в Ковалівці. Годі було противитися ґенеральному судді та ще по вчорашній розмові.

Несподіваний приїзд царських ратників скріпив його в переконанню, що краще негоду пересидіти під кришею, ніж у чистому полі. Діждемося пори, виліземо з нори, — казав собі, а тепер краще не лізти людям в очі. Може не всі ті московські харцизи й вигинули тоді, може котрий і гуляє ще, шукаючи слідів Чуйкевича, пощо питати собі біди, а тим паче, що й рана ще не зовсім загоїлася і колиб так що до чого, то й годі було би битися, як треба, — по козацьки.

Про себе він може не так то дуже і дбав, а більше про своїх людий. Відповідав за них перед гетьманом і перед своєю совістю. Повертаються з відпустки і буде їх мати під рукою. Розпитає, де бували, що чували, і побачить, чи безпечно їм оставатися в Кочубея, дожидаючи приїзду гетьмана, чи може краще придумати щось иншого... Жди біди від води, а горя від моря... Отся турбота була разом і розрадою для нього. Забував про своє власне горе, — про Мотрю. Забував, хоч на хвилину, бо зовсім забути не міг, тим паче, що жили

під одною кришею і що кождої хвилини міг побачити її, або почути її голос, котрий між тисячами людий пізнав би, пізнав би мабуть і на другому світі, бо в нікого другого такого голосу не було, ніби найкращий спів. Чомуж вона тим голосом не хоче йому правди сказати, чому раз ніби кличе до себе, то знов відтручує геть далеко? Ніяк не збагнеш її.

З такими гадками заснув після вчорашньої трівоги, з такими й збудився в погідний, гарний ранок. Убрався скоро, бо гадав, що покличуть на снідання. Але снідання прислали йому до його покоїв.

Пив і бездушно глядів у вікно.

На великім бічнім подвіррю біля приватної канцелярії пана ґенерального судді було чимало людий. Мабуть довідалися, що Кочубей приїхав і понаходило їх сила, селян, міщан, духовних, усяких прохачів, бо Кочубей був щедрої руки пан. Якийсь монах, босий і обдертий (мабуть з далеких сторін прийшов), розказував щось людям, тряс цапячою борідкою і правою рукою махав, ніби мухи ловив.

«Лютерську віру ширить», — говорив, — «черців богоугодних і черниць побожних зі скитів і монастирів проганяє, відставних салдатів каже в черці постригати».

«Про Господа Бога, видно, не дбає», — доповів хтось із гурту.

«Не дбає! Та він проти Бога стає!» — докинув другий.

«Зубожіли люди духовні», — проповідав дальше чернець, — «вина не мають за що купити, на борщі службу Божу правлять».

«А деж хто видів, щоби борщ перемінився у кров!» — кликав якийсь дядько з розпукою.

«В чаші замість просфори мухи і всякі насікомі», — кричав, підвисшаючи голос монах.

«Тихше, ще вчують!» — сіпнув його хтось за рясу.

Монах замовк, але за хвилину почав знов трясти головою і ніби то шепотом розповідати: «Ті з попів, що під його дудку танцюють, ситі й одягнені гарно, а ті, що старої віри тримаються, в голоді і холоді Господеві служать, собак по вулицях дражнять, дітям на поруганіє видають себе, — як ось я».

«Антихрист...» промовив хтось і цілий гурт замовк.

Чуйкевичеві було ясно, що про царя мова. Він дивувався, як воно можливе, щоби цар мав таких ворогів у народі і не боявся. Один чоловік усіх за карок держить і давить... Бо сильний.

Черця покликали в канцелярію, люди без нього балакали з собою.

* *
*

«Тепер вже і сонце по давньому не світить».

«Добре кажете, бувало в літку, то з мене піт, як струмки на весну, ллявся, а тепер я жари ніби й не чую», — казав якийсь старенький дядько.

«Кажуть, як він нову столицю збудує, то й сонце поверне туди, в нього буде тепло, а в нас студінь».

«Гадаєте? — З чортом можна все зробити. Бог хіба на добре поможе, а чорт до всього готовий, тільки душу йому запиши».

«Тихше!» — і розмова знову притихла. Чекали на чергу, монах довго сидів. Годі мовчки стояти. Якась жінка почала.

«А вже найгірше, то тії постої. Крадуть, як круки, під землю сховай, а Москаль добуде».

«А походи? Гонить нами тай гонить. Ще трохи,

а самі жінки й діти останутьcя, самі каліки. Винищити хоче народ християнський, отщо!»

«Кажуть, що й жінок буде в нас набирати, бо там їм мало, тай дуже то зимні».

«А що гадаєте, і жінок забере, а нам нашле якихсь чортиць з хвостами, тю!»

«Що то, то вже ні, бо гетьман жінок любить, — не дасть», — перечив усміхаючися якийсь дячок з червоним носом, мабуть бурсак, що за богато пив і з бурси прогнали.

«А хібаж *він* і гетьман то не одно? В одного пана служать, в того, що коротше копито...»

«Чули ви, батьку, що дзвонять, та не знаєте де. Гетьман служить, а тамтой ні, бо він сам... чорт».

«Тс-с-с...»

* *
*

Чуйкевичеві зимний піт виступив на чоло. Хотілося йти і кричати: люди, гетьман не винуватий, він вам добра бажає, вірте йому!

Але якеж це добро може бути, — гадав собі, — коли народ у такій темряві блудить, сам не знає, куди йде. Хто його сильнійше зашморгне, той і потягне. А пусти їх, то в болото залізуть, як за татарських часів.

* *
*

На подвірря заїхав візок, двокінний, не дуже то панський, оттак хуторянський. З нього вилізла жінка, в шовковім подорожнім плащи. Хусточкою обтріпала з черевиків порох і пустилася у покої.

По дорозі питала когось, чи її милість дома та чи пускає на розмову. Чуйкевичеві здавалося, що чув

десь цей голос. Глянув у вікно і пізнав. Це була та шинкарка з коршми на полтавському шляху, в котрої він тамтої ночі ночував. І вона тут? Не за ласкою прийшлаж, бо богата. Мабуть за ділом.

Так воно й було.

Побачивши мабуть дуже то й бажану гостю, хазяйка вийшла в город. Посідали собі на новій лавці під липою і балакали. З притишеної розмови догадався Чуйкевич, що шинкарка привезла її милости, дружині ґенерального судді, всіляких новин, яких зачула від ріжних гостий в коршмі.

«Знаю допевно, що цар хотів почіпити мужові вашої милости Андрея, та Іван Степанович не згодився. Хай я його», — казав, — «один маю на всю Україну», — говорила шинкарка.

Чуйкевич зачув і своє імя. Йому зробилося соромно, не годиться військовому канцеляристові підслухувати. Взяв шапку й зійшов на долину.

В покоях було пусто. Навіть служба їх не пильнувала. Чуйкевич ходив по них, як по лябіринті.

В однім стрінув Мотрю. Вишивала.

«Ти казав», — почала, не підводячи очий, — «ніби то я дуже щаслива, бо богатого батька донька. Бачиш, яке моє щастя. Батько в канцелярії, мати з шинкаркою, як з рівною собі, під липою гуторить. Я сама. Щоби хоч з Батурина мої дівчата поприїздили, заспівалиб. А так, — скучно. Я ніби птаха в золоченій клітці, а мені хочеться щось робити, не таке о, — тут показала на своє вишивання, — а щось путнє, якесь діло гідне людини, а не раби».

Чуйкевич не знав, що відповісти. Мотря, помовчавши хвилину, казала дальше. «Отта, о, коршмарка, то злий дух. Вона мамі всячину нашіптує до уха, щоб

приподобитися. Дещо вона знає, бо має гарних доньок, тиж бачив».

«Гарні».

«Ще й які! За ними пропадають наші панове, а вони від них і гроші і всілякі тайни добувають. Так, так, гарної жінки бережися, козаче, бережися! Шинкарка отта маму (та я це тільки тобі кажу), проти гетьмана бунтує. Чому й пощо? — не знаю, видно, комусь того треба. А я собі гадаю, що раз він наш гетьман, так треба йому вірним бути. А твоя гадка яка?»

«Аж до смерти; — на те я козак, щоб не зрадити свого отамана».

«Люблю тебе за те».

«Тільки за те?»

«Я хотіла сказати — хвалю».

«Мило мені почути похвалу з твоїх уст, Мотре».

«Справді?»

«Я не пустомел, на вітер не говорю».

«Я також не люблю пустих розмов, а вже з тими любоньками та квітоньками, то хай до мене ніхто не приступає, бо, їй Богу, хоч я ґенерального судді найулюбленійша донька, а зуби вибю».

«Знаєш, Мотре, що?» — сказав нараз Чуйкевич. — «Як бачу, є дещо спільного між нами».

«Що таке?»

«А то, бачиш, ти не любиш говорити на вітер і я не люблю, ти кажеш, що треба гетьманові вірним бути, і я це кажу».

«Твоя правда. І тому мабуть ти мені цікавійший від других».

«Тільки цікавійший?»

«Невжеж це мало?»

Піднесла очі і глянула на нього. Перед Чуйкеви-

чем, ніби хтось небо відчинив і ніби якась надземська сила тягнула його туди. Та на воротях раю стояв ангел з огненним мечем. Мотря знов очі спустила в долину.

«Гей-гей!» — казала, — «якіж бо ви хлопці дурні, які дурні! Яка-будь юбка і серце загориться, як губка. Колиб я хлопцем була, то за мною гинулиб дівчата».

«Певно».

«А вжеж, що певно, бо я їх бралаб не плачем, а мечем, я би їх як пожежа палила, як гураґан мела́!»

Кинула роботу геть, стала і затискаючи долоні говорила: «Ах яка розкіш бути сильною, великою, грізною, яка розкіш! Як я такої розкоші бажаю. Иншої ні, лиш такої! На дикого, невїзджeного коня сісти, щоб почув твою силу, і гнати, гнати на осліп, тратуючи все, що марне та кволе, що сонця боїться, перед вітром гнеться, — хай пропадає! Гнати, щоб позабути все й побачити щось нового, великого, може й страшного, жахливого, але иншого, як — це!» — сіла й рукою повела кругом себе.

Чуйкевичеві огонь поплив по жилах.

«Мотре, яка ти гарна, Мотре!» Підступив до неї. Горів. «Мотре, — казав, — говори дальше, або ні, краще мовчи. З ума зійду! Мотре, ти мусиш бути моєю. Чуєш? Мусиш!»...

«Я мусу не знаю».

«Але будеш, кажу тобі, будеш моєю! Будеш!» — говорив, простягаючи руки, ніби хотів її пірвати й понести геть.

Але нараз руки опали йому безсильно і голова похилилася вділ. Повернувся і вийшов.

Дивилася за ним, поки не зачинив за собою дверий.

«Ха-ха-ха-ха!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

КОЧУБЕЄВА СВЯТИНЯ.

Між приватною канцелярією і спальнею ґенерального судді була невеличка кімнатка, котру він казав улаштувати й прибрати під свій смак, щоб було не по панськи, а по козацьки.

Ні занавіски при дверах та при вікнах не теліпалися, ні турецькі дивани козацьким чоботам не заваджали, ні мягкі фотелі по кутках не позіхали, стояли попід стінами кріпкі дубові лавки, на середині круглий стіл і крісла з поручами й високими спинками, на котрих і медведі моглиб сідати, не провалилисяб. На стінах висіли стрільби й пістолі всіляких родів і фасонів, дротяні мисюрки й лискучі панцирі та шоломи сріблом а навіть і золотом гарно порозписувані, на котрих і гострі мечі теж досить густо й різко своїм нестертим письмом пописали.

Ґенеральний суддя любив дивитися на цю оружну збірку і згадувати, де і коли котру з тих штук він на собі мав та якої долі, яких воєнних пригод тоді зажив.

Були це ніби живі свідки його молодих літ, ніби лицарський діярій, писаний не ним, а рукою неспокійного козацького життя.

На полицях стояли всілякі збанки, чарки, кубки, пугарі, ковші та ріжки, котрі знов нагадували йому всі ті веселі пири та бенкети, проведені з вірними товаришами після воєнних походів.

Дивлячись на них, ґенеральний суддя усміхався і обтирав свої товсті губи, ніби пригадував собі колишній смак. «Господи, скільки то всіляких наставок, наливок, варенух, запіканок та спотикачів не перелилось крізь таке, здавалосяб, вузке горло! Чималий ставок можна би тою водицею сповнити!»

Отсю кімнатку Кочубей називав своєю святинею. Він любив тут відпочивати. Туди подавали йому звичайно і снідання, щоб не потрібував скоро вбиратися, бо жінка не любила, як він до спільного стола приходив без ковніра, гарно золотою спинкою защібнутого, і без пояса, пристойно завязаного. А всякому чоловікові відомо, яка то морока з одним поясом. Таж то він довгий-довгий, як циганська фанда. Чура пришпилить тобі до черева, а ти крутися й крутися, як веретено, як яка фрига, заки до тороків не докрутишся. А тоді гарно його на переді застібни, щоб кінці не були ні за довгі, ні за короткі, а в саму міру і щоб, коли на веселий бік вбираєш, жалібне лице не показувалося.

Кочубеєві вже не до того. Він і огрядний собі понадміру, і вигідний трохи. Старість вигоди потрібує.

А в «святині» вигідно. Тут він, як у себе в дома, а в инших покоях хазяйкою дружина.

Колись у старосвітчину всі козацькі та старшинські мешкання здебільшого скидалися на Кочубеєву «святиню». Що лиш за Мазепи українські пани стали будувати собі розкішнійші двори, бо відома річ, що від голови риба смердить.

Це одно, а друге, що треба себе було й перед московськими воєводами та другими царськими людьми гідно показати, щоб знали, що не з ким-будь діло мають, а до того, ніде правди діти, таки і спаніли вже трохи наші люди.

«Добре дуріти, коли приступає», — казав про них сіремяжний народ.

Сидить ото пан ґенеральний суддя у своїй святині ранним ранком, поснідавши смачно та вміру, й приглядається до отих малюнків, що їх київські та львівські малярі що лиш тамтого тижня скінчили малювати, ще навіть фарба добре не висохла, ще блищиться.

Попід стелею крутилася виноградова галузка з вусиками. Денеде жовті, аж золоті, й сині, аж чорні китяги геть у діл позвисали. Вони то й ніби ділять цей фриз на декілька піль, у яких видно всілякі веселі й дотепні сценки.

На одній старинний божок Бакх у вишиваній сорочці та з люлькою в зубах сидить на товстопузій бочці та людий горілкою вгощає. Над ним написано: «Чоловік не свиня, більш відра не випє».

На другому полі змальований здоровий козак, що здавалосяб і вола, як кулаком по голові гепне, то вбє, у повній збруї та ще на такому коні, як смок, і того козака москаль у лаптях на аркані веде. А підписано: «Здоровий медвідь, так кільце в носі!»

А на третьому полі — жіночка-молодичка, повновида, круглоличка, хоч води до неї напийся, така миленька, така солоденька, ніби що лиш з церкви після святого причастя вернула, тягне свого сутоловатого подруга за вус та ще й лівою рукою у потилицю штовхає, щоби з шинку додому поспішався. А тут

знову надпис: «Жінка поти люба, поки не візьме за чуба».

Так кругом «святині», попід стелею, картинка за картинкою, тільки сиди, чарку наливай, дивися і смійся, усе ніби жиє, ніби до тебе підморгує та приговорює...

«Ця третя картинка ніби про мене мальована», — гадає собі Кочубей, — «тільки инші особи клятий маляр поставив, ґенерального судді на решето у його власній хаті брати не посмів, хрін його дядькові у вибиті зуби, тай кришка. Алеж бо й добре вдав; варта тих сорок червінців, що з Ковалівки вивіз і половину в моїй коршмі на полтавськім шляху з гарними шинкарівними лишив, три дні і три ночі роздобарюючи, тітці його ковінька!...

Але чого я отсе на ті визерунки, як теля на нові ворота, гляджу? А тут за декілька днів і гетьман приїде. Требаж його по людському привітати, хай знає, як Кочубей вгощає. Кажуть ‚слава на воротах не висить'. Отже брехня! Як тебе бачать, так тебе й малюють, пана по холявах пізнати. Нехай Любов Хведорівна хоч зі злости і відхворіє, а я так Івана Степановича вгощу, що краще навіть сам він не зможе».

«Гей, є там хто?» плеснув у долоні і на порозі появився чура.

«Покликати мені кухаря Семена, нехай мерщій іде».

Кухар Семен, весь у білому і в білій шапці, ніби мазепинці, на підголеному лобі появився, кланяючися низько. У його в руці була здорова вареха, котрою він своїх кухтиків на куховарське діло пильно наставляв.

«А як там у нас із припасами?»

«Хватить, ваша милосте».

«Гетьмана маємо вгощати».

«Хотьби і самого царя, — вдоволю».

«Мясива маємо досить, воно в нас своє, але коріння всякого, імбірів, ванілій та тих усяких других бакалій, від котрих чоловіка тільки непотрібно під грудьми спирає, є в нас доволі? Ти уважай, бо Ковалівка не Київ, ані навіть не Батурин, як бракне, не купиш і на позики не підеш. Сядеш, як у бабинім патинку. Не осороми мене».

«Хай ваша милість не турбуються, усього хватить. Про воловину, телятину, вепровину й баранину навіть не згадую, але й гусок, індійок, пантарок та фазанок маємо, хоч би й цілий полк нагодувати, а що ‚тикається' солодкого, то я і про це подбав. Риба теж є, тільки дичини требаб нам побільше».

«Ось, бач, а я й забув. Від чогож у мене такі славні ліси? Натовчемо. А ти не забудь, що з гетьманом приїде людий може сто, панів, козаків і прислуги, а може набереться і двісті, і посидять вони не день, а може й тиждень цілий, — чи не післатиб нам тоді до моїх других маєтків по кухарів? Не бійся, я тебе на той час понад ними поставлю, всі вони на той час будуть під твоїм реґіментом, чи там пак під твоєю варехою».

Кухар згодився, щоб покликати ще декілька душ йому під руку, а Кочубей велів позвати сюди пивовара з пробками нової варки власного пива. Пивовар явився, несучи два цинові збанки, білим полотном позатульовані.

«Сідай», — сказав ґенеральний суддя, — «і наливай склянки. Заки таких гостий гостити, треба перше самому вуса замочити, щоб не сміялися після, що в Кочубея навіть доброго пива немає».

Пивовар, з Німців, що на Україні вже не один бровар збудував, присів на дзиглику і нетерпіливо дивився в лице Кочубея, котрий звільна тягнув продукт з українського хмелю і ячменю, мляскаючи голосно язиком.

«Нічого, можна пити. А богато ти його зварив?»

«Хватить, ваша милосте, хватить».

«Уважай, бо досить козацька матня глибока, але шлунок ще бездоннійший. Ось глянь, що там написано: ‚Чоловік не свиня, більш відра не випє'. Достосуйся до того. До гетьманського стола приготуй декілька бочівок із тої верстви, що найліпша в кадці. Ти вже це розумієш, краще від мене. Вчити тебе не треба. Іди, а поклич мені столового».

Так по черзі пересувалися крізь Кочубеєву «святиню» всі достойники його гостерадісного двора.

З ними він дуже вважно, основно й усесторонно обговорював, кожду дрібничку, щоб, хрань Боже, не осоромити себе перед Киянами, бо вони там при дворі добре вигострили собі язики.

Як відійшов останній, стаєнний, Кочубей встав і перехрестився: «Господи, чи мав ти коли гетьмана в гостях?!»

ДІЯНА.

Ґенеральний суддя їхав на лови у колясі.

Воно може й дивно комусь здається, але пощож такій шановній особі герцювати, як молодому козарлюці на баському коні?

Колись і Кочубей любив ту панську забаву, нині вона хіба нагадує йому колишні молоді літа.

Їде, щоб допильнувати діла і щоб можна було похвалитися, що, мовляв, сам Кочубей натовк звірину для гетьманського стола.

І Чуйкевича просив, щоб сідав біля нього. Будуть дорогою балакати зі собою. Добре балакається у лісі під шум дерев, як легкий вітрець повіває і холодить твоє спочене чоло.

Але козак соромився сідати в колясу. Він їхав поруч на своїм улюбленім кони і перекидався словами з паном ґенеральним суддею, бо про розмову на тій лісовій дорозі годі було й гадати.

«Боже ти мій!» — кричав суддя, підскакуючи на подушках за кождим разом, як колеса перевалювалися через грубе коріння, що ніби велитенські гадюки повилазило з нор на дорогу і вигрівалося до сонця. —

«Боже ти мій! як я колись любив лови! А нині? Колиб не гетьманська гостина, найраднійше сидів би в хаті».

«На кождий вік буває свій лік», — відповів Чуйкевич.

«А на мій вік найкращий лік відпочинок. Так відпочивати не дають».

(Не дає Любов Хведорівна, погадав собі Чуйкевич.)

«Великого труду стоїть отсей мій судейський чин. І законів не хочеш покривдити і з совістею в згоді чоловік жити рад би».

«Incidit in Scillam, qui vult vitare Charibdim», — замітив Чуйкевич, бо наші любили пописуватися литиною.

«Між молотом і ковалом лежиш», — нарікав Кочубей, — «рад би вискочити з тієї кузні, та годі. Не козацьке діло уступати з поля бою. Треба тягнути лямку, поки не викопають ямку».

Нараз коляса так високо підскочила, що пан ґенеральний суддя мало не вилетів з неї і мало йому соболева шапка з голови не злетіла.

«Гов!» — гукнув на візника, — «кости мені розтрясеш, стій! Я злажу».

Спинився віз, спинив свого коня Чуйкевич і Кочубей, піддержуваний чурою, виліз з коляси.

«Гу!» — сказав, обтираючи хустиною лице. «Не привик ліс до панських коліс, нічого не порадиш! Треба нам трохи відпочити. Розстели, хлопче, килим на мураву, щоби ми наших шараварів не зазеленили, та подай чарку і пляшку, випємо за здоровля зеленої діброви, а стрільці хай собі стріляють. В ночи, по ловах, збереться звірина на раду і скаже: добрий стрілець наш пан, ґенеральний суддя, не одному заяцеві життя дарував, — го-го-го!»

Він сміявся, аж гомоніла діброва; рад був, що не трясла ним коляса і що Любов Хведорівна лишилася далеко. При ній він ніби спутаним почував себе. Жадного слова не пустила мимо. Все мала щось замітить і, правду сказати, замітки її були справедливі. З головою жінка! З дурною жінкою біда, алеж і з мудрою важко, — роби що хоч!

«Мені з жінков не возиться!» — затягнув Кочубей, пропиваючи до Чуйкевича. — «А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться... Погано, що про чарку забули в пісні, а була вона в нас, коли ще про люльку й не чували».

«Чи не краще, колиб її не було», — замітив Чуйкевич.

«Не кажи того. Без чарки иноді було би скучно нашому братові і дома і в дорозі. Дай Боже здоровля тому, що її придумав. Мудра штука, о подиви, як усміхається до нас».

На чарці мерехтіло сонце і вона справді ніби всміхалася.

«Чоловік на одній нозі не ходить, а на двох. Випємо і по другій».

Випили.

«Випий три та вуса протри».

Випили і по третій та закусили, що Бог післав. Кочубей перестав нарікати на свою старість та на велику працю. Переходив на політичі теми.

«Як ти гадаєш, козаче, чого гетьман до мене їде? У нього тепер богато всякого діла. Одна фортеца — який клопіт! А війна! Всіляко люди про нашого гетьмана говорять і я, хоч знаю його ще з тих часів, коли ми з ним у двійку у Самойловича служили, хоч знаю

його пів копи літ, то ніяк не розберу, що в його душі сидить. Крутий чоловік твій гетьман, брате Іване!»

Кочубей хотів довідатися щось про Мазепу від Чуйкевича, але цей мовчав.

«Якось ти нині, як бачу, не дуже то скорий до розмови», — замітив ґенеральний суддя. — «Так тоді, щоб не тратити дорогого часу, випємо по четвертій, бо маємо чотири пори року і чотири сторони світа і чотири угли в хаті».

Випили й четверту.

«По чарці по чарці та впять по пять», — промовив Кочубей, але Чуйкевич приймаючи чарку з його рук просив, щоб це була остання, бо йому вже куриться з чуба.

«Який же ти козак, та ще військовий канцелярист біля самого гетьмана? Один сором тай годі! Зводиться козацький рід, марніє. Але щож? на милування нема силування. Не хочеш, так і силувати не стану, але й сам пити не буду, бо я не піяк».

Сказавши це він встав, велів собі подати мисливський ріг і заграв.

Чуйкевич не сподівався, що ґенеральний суддя такий мистець грати на мисливському розі. Було це уміння з давних часів, коли ще Україну покривали велитенські ліси, котрих не випалювали, щоб добути з них потаж та бочками за марні гроші вивезти його за границю.

Гарно грав ґенеральний суддя. З турового крученого рога добував він такі звуки, яких із ніякого другого струменту не почути. Від них оживала діброва, ніби нагадувала собі давні часи, ніби вона зі своїм паном вела сердечну розмову, тішилася, що він завітав

до неї, і просила, щоб пощадив її, та не приносив її гарних дерев у жертву гострій сокирі.

Розставивши широко ноги, піднявши голову в гору, ґенеральний суддя втягав у свої широкі груди як мога більше воздуху, а тоді пускав його в ріг, а ріг посилав далеко понад верхіввя дубів, котрі передавали тую музику один другому аж по сині стіни видноокруга. Звідтам вертала подвійна, ба й потрійна луна, так, що весь лісовий простір наповнився голосними звуками.

Кочубеєві стали відповідати другі мисливські роги, та не такі вже могучі й голосні, як його. Почулися й инші звуки.

Між стрільцями були такі, що вміли сурмити в дула. Прикладав стрільбу до рота і свистав, та ще як! Ніби десь далеко вовки вили, ніби старинний бог Див гукав з верхів світового древа.

Чуйкевич заслухався в тую лісову музику, перед ним ожила природа, задріжали таємним життям безчисленні листки на деревах, затанцювали мавки й лісовики, здавалося, ось-ось залають собаки й появиться з луком через плече та з місяцем у чорному волоссю антична богиня Діяна. Він переносився думками в давно померші часи, в країну повну фантастичного чару, якого в дійсности немає, а за яким тужить иноді молода душа, почуваючи в собі пориви поетичні.

Нераз їдучи конем крізь луги, вповиті серпанками вечірної мряки, він пускав поводи рівно коневі, як і думкам своїм, уявляючи собі, немов то він їде в якусь казкову країну, до якогось завороженого двора, на котрого тесанім порозі стоїть дивної краси царівна і дожидає його.

І диво! Звичайно тая царівна скидалася чогось то

на Кочубеєву Мотрю. Мала такі самі темні — рівні брови над задуманими очима, такеж біле, кругле чоло і таку нерозгадану усмішку на устах, спосібну довести молодого козака до найвисшого захоплення і до найчорнійшої розпуки... Мотря!...

Його думки перервали стрільці, що на звук Кочубеєвого рогу з усіх сторін збігалися до нього.

Перед деякими несли чурі на носилках прибраних зеленим гіллям побиту грубу звірину, бо дрібну вони несли сами на тороках біля поясів, нагадуючи давних, первісних людий, що з пралісів вертали зі здобичею до своїх печер.

Натовчено чимало. Кругом Кочубея розложено лісових небіщиків на зеленій мураві, закрашуючи її на червоно.

«Го-го-го!» — гукав весело Кочубей. «Бачу, не дармувало моє ловецьке товариство. Не вернемо з порожними руками. За роботу належиться вам, як не що краще, так хоч чарка доброї горілки».

Добуто з бездонної старосвітської коляси спору барилку і помандрували чарки по мисливських руках. Кождий, не лиш випивав та втирав вуса, котрі й собі хотіли горілки, але й приговорював до чарки, бо хто не вмів чогось дотепного сказати, вважався недотепою, невторопою і чоловіком мало в світі бувалим.

Були це здебільшого люди з Кочубеєвих маєтків, його лісники, гайові та економи й адміністратори, бо гостий не прошено, тому, що звірина мала йти на Кочубеєвий стіл для гетьманської гостини.

Чуйкевич випив ще чарку-дві, щоб Кочубеєві люди не казали, що гетьманський прибічник гордує ними, але побачивши, що чарки починають чим раз то скорше кружляти і що тому кружлянню й кінця не видно, ви-

сунувся непомітно з мисливського круга, взяв за поводи свого коня і побрив на узлісся.

Перед ним розстелилася широка лощина, покрита високою травою, за якою починалися комиші, крізь котрі вилискувалося, як зеркало срібне, велике, лісове озеро. Крізь нього перепливала річка, мабуть одна з тих, над якими лежала Кочубеєва Ковалівка. Чуйкевич присів під деревом, тримав коня за поводи, і дивився.

Він довший час перебував при гетьмані, мав повну голову двірського шуму, всіляких чуток, поговорів і сплетень, всіляких інтриґ та коверз, без котрих жаден двір не обійдеться, і йому любо було хоч на хвилину забути про них та побути сам на сам з природою, котра ніби мати блудного сина, пригортає чоловіка до свого буйного лона, за кождим разом, як він наблизиться до неї. Задивився в синяву небес, в тихе срібло спокійного озера, слідив неспокійний лет птахів, збентежених гуками рушниць і ревом смертельно влучених звірів, і гадав собі, що такий жах, така смертельна трівога обгортає також людий, коли над їх спокійними житлами появиться з червоним смолоскипом грізна богиня війни. І було йому жаль тих птиць, тої звірини, котрій люди не дають спокою, і тих людий, котрих турбує війна.

Чому воно так якось діється на світі, чому життя це один бій, одна безнастанна трівога, і коли тому всьому прийде кінець, коли воцариться царство божеє на землі?

І пригадав собі Чуйкевич свою недавну сутичку з Москалями, в котрій кількох їх життям за грабіж заплатило. Пригадав собі, з яким завзяттям кидався він тоді в бій, забуваючи про небезпеку, котра грозила йому і його людям, не тільки в самім бою, але й опісля, і яка

їм ще й до тепер грозить. Питав себе, що його спонукувало тоді до цеї завзятої боротьби, чи почуття справедливости, потреба оборони своїх перед чужинцями, чи прямо вроджена хіть битися та проливати кров, котру звичайно називаємо хоробрим лицарським завзяттям. Не вмів відповісти на це питання, але чув, що воно йому немиле, що десь там, на споді його душі, осталося щось гіркого, як на дні чарки осад по кріпкім вині.

Може між тими забитими були сини-одинаки своїх материй вдовиць, що даром будуть дожидати їх повороту й не діждуться. Може котрий лишив дівчину, яка його щиро й вірно любила. Вона ввік тужитиме за ним, проклинаючи той меч і тую руку, що змарнувала її щастя. Сумно. Ще й як, — та нічого не порадиш, бо такі часи. Годіж бути нам стадом лагідних овечок, котрих вовки безкарно роздирають.

На вовка треба вовком ставати, обороняючи рідного стада. Щоб лиш оборонити, бо як ось на ґенеральному судді видно, не всі до оборони скорі й готові. Спаніли і збабіли. Привикли до маєтків і до вигід, до доброї їжі і до кріпкого питва. Проїдять вони і пропють Україну. Колиж ти діло робитимеш, як за обідом двітри годині сидиш. Як не походи, то бенкети, а діло коли? Вони гадають жертвою загалу купити собі спокій і добро. Та який це спокій і яке добро куплене кривдою? Чуйкевич ні одного, ні другого не хоче. Як треба буде, то він і життя своє віддасть, обороняючи рідної країни. Бо пощо йому життя? Щасливим не буде, бо невжеж може він уявити собі щастя без Мотрі? А з нею?...

Діброва ніби розуміючи його гадки стала голоснійше шуміти, хитаючи зеленим віттям над його зажу-

реною головою, шои казала: Не ти перший, не ти й останній, як довго памятаю цю землю, все вона покривджена і коли тая кривда скінчиться, Бог святий знає.

* *
*

Чуйкевич пустив коня, простягнувся на мураву й очами й думками потонув у спокійнім небі. Разом з білою хмаркою летів усе висше й висше, разом з птахою під облаками буяв.

Нараз його кінь насторошив уха, повернувся в ліво, витягнув гнучку, лебедину шию й заіржав. Чуйкевич, з привички, зірвався і вхопив коня за поводи, щоб не сполошився й не полетів. Приложив руку до чола, ніби дашок над очами зробив і дивився. Недовго. «Діяна!» крикнув і скочив на коня. «Діяна!»

Долиною, як вітер, летів чорний розгуканий кінь і на хребті ніс — Мотрю. Вітер розвіяв її волосся, широкі рукави лопотіли, як крила, очі, як дві зорі горіли.

Летіла на свою загибіль. Перед нею річка, ліворуч озеро, а праворуч ліс. Розгуканий кінь не заверне в бігу, його не спинить беріг, стрибне і поломить.

Не надумуючись довго Чуйкевич потис острогами свого і пустився Мотрі на зустріч.

Ніби дві хмари летіли на себе, біла й чорна. З кождою хвилиною віддаль між ними маліла, — ще мент і зударяться з собою.

Та якраз в цей мент Чуйкевич лівою рукою кріпко стягнув поводи, а правою так вправно вхопив Мотриного коня за сталеве вудило, що він аж присів на задних ногах а передними повис у воздухах. Прібував вирватися з кріпких рук козака. Але Чуйкевич шарпнув вудилом раз, другий, третій, і кінь став, як уко-

паний. Тупцював тільки на місці, та викидав з писка цілі клуби білої піни.

«Пусти!» — крикнула нараз Мотря, а в очах її появився такий безтямний вираз, якого в них Чуйкевич ще ніколи не бачив.

«Пусти, кажу тобі, а то...» і підняла руку.

Чуйкевич повернув своїм конем, так, що стояли око в око.

Хвилину дивилися на себе, як вороги на полі бою, а тоді він вхопив її руку в свою кріпку, як з заліза долоню, і мягким голосом промовив:

«Мотре! отямся, що тобі, Мотре?»

«Колиб я мала збрую...»

Скорим рухом витягнув шаблю з піхви і подав їй: «Будь ласка!» — сказав і чекав, що вона зробить.

Хвилину дивилася ще на нього, а тоді спустила очі до долу:

«Ти хочеш мене побідити і розоружити...?»

«Хто тобі це сказав, Мотре? Мені й не снилося, клянуся тобі своїм і твоїм щастям».

«Не вірю!»

«Вір, або не вір, але я говорю правду».

«Ха-ха-ха!»

«Що тобі, Мотре? Схаменися. Як можна сідати на такого коня. Що скажуть батько й мати?»

«Що схочуть».

«Цеж смерть!»

«Я її не боюся...»

«Цеж божевілля...»

«Ти не знав? — я божевільна...»

«Ні, ти лиш своєвільна, Мотре, своєвільна».

«Я навіжена. Тікай від мене, бо горе тобі й мені. Чуєш?»

«Ні!»

«Пусти коня, пусти бо!»

«Раз сказав, що не пущу, так і не пущу! За кого ти мене маєш, Мотре, за свого чуру? Невжеж я не знаю, що роблю? Вернеш зі мною, самої тебе не пущу, хоч убий мене. Шабля гостра, — будь ласка...»

Не відповіла нічого, лиш закусила уста, а по грудях, що хвилювали скоро й високо, знати було, як у її душі кипіло.

«Бачиш, Мотре, ти правди не чуєш за собою. Бо колиб чула, не відкидалаб шаблі, вонаж гостра, як бритва, а я безборонний».

«В тім то й біда, що ти безборонний, другої шаблі не маєш».

«Двобій? Ні, Мотре, ще такого в нас не бувало, щоби козак з дівчиною рубався. Инших ворогів наші шаблі чекають».

«Ти мій найгірший ворог».

«Я?»

«Ти, ти, ти! Чого ти снуєшся за мною, як тінь? Чому не даєш мені спокою?»

«Несправедлива ти, Мотре, супроти мене!»

«Я зла...»

«Ні, не зла, ти себе не знаєш, а супроти мене ти тому несправедлива, бо я не з доброї волі до Ковалівки приїхав, а гетьман мене післав. Ти це знаєш. І в твойому дворі я не бентежив тебе, не шукав зустрічі з тобою, хоч і як рад був стрінуться. Це ти, Мотре, турбуючися моєю раною, подала мені надію, що я не байдужий тобі. А твоя турбота про мене й про моїх людий, тоді, як царські люди налетіли на ваш двір?»

«Це була моя повинність і більше ніщо».

«Хай буде, що ніщо, але я чоловік, а людська річ, потапаючи хапатися хочби й бритви».

«Добре кажеш, я бритва, я гостра бритва, — лиши мене!»

«Не моя річ лишити, або покинути».

«Кажу тобі!»

«Мало приказу твого. Тут рішає судьба. Суджене не розгуджене, а судженої мені навіть таким конем, як отсей твій, не обїхати».

«А я таки обїду».

«Кого?»

«Судженого...»

«Можливо. Покищо твій кінь у моїх руках і глянь, який він спокійний, ніби свого пана почув».

«Ненавиджу тебе».

«Неправда. Це ти лиш так говориш».

«Знаю».

«Коли знаєш, — так ненавидь. Від ненависти до любови недалеко. Я тільки байдужности боюся, бо вона як пустиня».

«Як пустиня, кажеш?» — повторила Мотря. — «Так тоді знай, що ти байдужний для мене, — поміж нами пустиня».

«Ти сама в це не віриш, Мотре... (не переч мені, дай, хай скажу, що мені на гадку прийшло). Ти тому така лиха на мене, бо боїшся, щоб не полюбила мене, ось що!»

Мотря розсміялася своїм нерозгаданим сміхом.

«Висмійся, Мотре, висмійся, може лекше на серці стане. Мене ти тим сміхом не відстрашиш, і не відстрашиш нічим. Судженого і конем не обїдеш, ще раз кажу тобі».

В лісі наново стали лунати стріли. Видно, ґенеральний суддя угостив своїх стрільців і лови відбувалися дальше, тільки може ще з більшим, ніж до тепер, завзяттям.

«Мотре», — почав по хвилині Чуйкевич. — «Нам тут годі довше стояти, бо куля розуму не має, а стрільці, випивши не одну зайву чарку, можуть легко замісць у звірину попасти в нас».

«Хай попадуть!»

«Спасибі тобі за таку ласку. Не хочу я гинути за якогось там зайця, або цапа», — сказав, усміхаючися, Чуйкевич.

Його спокійний голос і його добра усмішка вплинули таки на Мотрю. Вона успокоїлася трохи.

«Кудиж ти гадаєш їхати?»

«Сам нікуди, тільки разом з тобою. Я тут тебе на тому невїзджeному коні не лишу».

«Чура?»

«Гадаєш обидою позбутися мене. Знаю цей підступ. Ти його певно жалуєш в душі. Який я чура? Хіба так виглядає чура, Мотре?»

«Як не чура, так післанець гетьманський».

«Це для мене честь, а не обида. Гетьманові служу, народові службу чиню. А народ, то ми».

«Чого ти хочеш?»

«Хочу, щоб ми раз рушили з цього проклятого місця», — сказав Чуйкевич і повернув кіньми.

Мотря не противилася, видно, що козацька рішучість обезоружувала її. Їхала, поплескуючи свого коня.

«Так гарно було», — говорила ніби до себе й до свого полохливого коня. — «Дерева михтять поперед очі, скоро, земля втікає зперед ніг, ніби у воздухах

повисаєш, ніби на крилах летиш, забуваєш про все, не бачиш, що там перед тобою, — кров мозок заливає, губиться тямка, ось-ось і усьому кінець.

«Як Мазепа на невїзджeному коні, — правда, Мотре? Тобі хотілося дізнати його переживань».

«Не знаю, але — нараз чорт ворога наслав і знову те, що вчора й позавчора було, — ах!»

«Дай Боже, щоби цей чорт перемінився у твого ангела хранителя, Мотре», — відповів Чуйкевич. — «І, переміниться, побачиш».

«Не хочу».

«Мало чого не хоче чоловік, а воно станеться, бо так Бог хоче».

«Хто тобі це сказав?»

«Серце...»

«Серце, цвіти, пташки — співай тую пісоньку, співай, коли вона ще не наскучила тобі! Але я, знаєш, маю її оттак», — тут повела рукою верх голови. — «По уха маю я її і вище!»

«Я не трубадур, Мотре, любовних пісень не стану тобі співати, я зі шаблею козак, але по щирости кажу тобі те, що й перше казав, серце віщує мені, що ти таки будеш моєю. Спитаймо ворожби».

«Себ-то як?»

«А хочби так, що як перша звірина перебіжить по твоїм боці, то по твойому буде, а як по моїм, то буде так, як я говорю».

«Добре».

* *
*

Нагнали коний. Чуйкевичеві серце забилося живійше в груди. Що він зробив? Цеж негідне козака, а

до того і небезпечне. Як який зайчик стрібне тепер по Мотринім боці, то вона впевниться, що і правда по її боці та навіть не гляне на нього, на канцеляриста Івана Чуйкевича.

Але на його щастя, майже в цю саму хвилину у віддалі кількох кроків попри його коня шульнув перестрашений сернюк. Випередив їх, перебіг дорогу і блискавкою зник між деревами в лісі.

«Бачила, Мотре?» — спитав Чуйкевич.

Не відповіла нічого.

«Бачила?»

«Так. Але він перебіг нам дорогу».

«Це вже инше діло. Про це ми не питали долі».

«Не вірю ворожбам. Що спільного між нашою долею, а між отсим сернюком, котрого за хвилину може й убють, а за кілька днів і подадуть на стіл, щоб угостити ясновельможного...»

Тепер Чуйкевич мовчав, думаючи над тим, що дійсно ніякої злуки між сернюком і ними бути не може. Це смішно. Але все таки рад був, що на його стало.

* *
*

Нараз Мотря спинила коня і повернулася до нього.

«Знаєш що?»

«Що?»

«Коли ти такий певний, то лиши мене в спокою і здайся на волю судьби. Маю бути твоєю, так буду».

«Ніби положися на воду і хай тебе несе».

«Нехай несе!»

«Чомуж то так?»

«Так краще, — для тебе і для мене».

«Не буду бентежити тебе».

«Така вже моя вдача. Ти бачиш, яка я. Все люблю робити наперекір, другим і собі».

«Розумію. Алеж, Мотре, будь справедлива і не кидай каменем у мене, коли я не завинив. Яж тобі не накидувався, кажу тобі, з власної волі до Ковалівки не приїхав».

«Я вже це чула від тебе. Не шукай мене, оминай, ніби мене нема. Добре?»

«Га, щож, хай буде, як ти хочеш».

«Їдьмо!»

«Ні, краще зсядемо з коний і підемо до твойого батька. Коні віддамо по дорозі якому ‚чурі'». (Це слово вимовив Чуйкевич з притиском.)

«Чомуж то так?»

«А тому, що я покинув ґенерального суддю, не попращавши його і він мабуть мене дожидає».

«Ну, так іди до нього».

«А ти сама поїдеш? Ні, так не буде».

«Чому?»

«Бо я сказав, що самої тебе не пущу».

«Кріпкий на словах, як скала».

«Не тільки на словах, Мотре... Це одно, а друге, що краще буде, як ти до дому з батьком у колясі приїдеш».

«Гадаєш, мати не буде гніватися на мене?»

«Гадаю, Мотре».

«То ти ще моєї мами не знаєш. Я її нічим не догоджу. Але, як що має бути мир поміж нами, хай буде. Ти обіцяв послухати мене, так тоді і я вволю твою волю. Злазім!»

Ще вона того й недомовила, як Чуйкевич зіскочив, підбіг до Мотриного коня, одною рукою вхопив його за вудила, а другою обіймив її за пояс.

Не стямилася, коли опинилася в його сильних раменах, повисла на плечах, і стала на мураві.

«Сильний ти і, як бачу, вправний здіймати дівчат з коня».

«Що сильний, то так, а що до дівчат, то ти це краще знаєш, тільки дратуєш мене. Ходім!»

Чуйкевич ішов між кіньми, тримаючи їх обома руками за вудила.

Мотрю кортіло наполохати коний, щоб підняли його в гору, а тоді кинули й потратували. Уявляла собі, як він лежить на землі окервавлений і нещасливий, а вона стоїть над ним і сміється.

Та це була тільки мимолетна, злобна гадка розгуканої уяви. Зла йому не бажала, хоч, здавалося, ненавиділа його.

«Я знаю, чого ти хочеш, Мотре», — почав Чуйкевич.

«Чого?»

«Наполохати коний, щоб вони потратували мене. Та цього ти не зробиш».

«Ні, не зроблю», — відповіла. «Але як ти вмієш угадувати гадки».

«Твої умію. Знаю, що ти тої дурниці не зрооиш, не лиш тому, що в мене на лівому рамені рана, але й для того, бо знаєш, що я свого коня з правої руки таки не пущу. От що!»

«Може воно й так», — сказала поспішаючи стежкою на поляну, звідки снувався димок з чималого огнища, кругом котрого крутилися люди. Чуйкевич кивнув на одного з хлопців і віддав йому коний. «Тільки цього карого кріпко тримай, бо це чорт!» — сказав — «а не кінь. Яб його!»

* *
*

Челядь накладала звірину на вози, а з ліса все нову доносили.

Мотря глянула і затиснула уста. «Битва з безборонними», — сказала до Чуйкевича, — «кращеб свою хоробрість зберігли на иншу нагоду».

Ґенеральний суддя лежав на розложених подушках своєї коляси і спав.

«Не будім його», сказала Мотря. — «Тільки й спокою має, що спить».

Останній віз зі звіриною відїхав.

«А всеж таки треба збудити, бо до дому пора...»

Скочила в повіз і, як не та сама Мотря, батькові очі руками закрила.

«Який там чорт не дає мені спати?» — гукнув ґенеральний суддя.

«Не чорт, а чортиця», — відповіла Мотря, зміняючи голос на подібний до батькового. — «Ану, вгадай хто?»

«А хтож би смів, як не Мотря».

Відняла руки й суддя, постогнуючи та позіхаючи, сів на подушках. «Задрімав хвилину. Тай гарно спиться у лісі, куди краще, ніж у дворі. Тільки сон мені поганий снився. Богато мерців і крови».

«Чимало їх лежало тут кругом тебе», — відповіла Мотря, — «глянь, яка червона мурава!»

«Твоя правда. Але звідки ти тут взялася? Де Чуйкевич?»

«Ось він. Лихе не пропаде. Я, бачиш, вихопилася трохи конем, отсим не уїжджeним, карим, з білою зіркою на чолі. Тільки ти мамі нічого не кажи».

«Дівчино, нехай же тебе Господь милує», — аж за голову взявся Кочубей, — «таж це диявол, а не кінь, та він вже не одному голову розвалив. Невжеж нема в Кочубеєвих стайнях годящого коня. І що тобі за

охота сідати на коня, як хлопець. Невжеж це дівоча забава? Боже ти мій! Як довідається Любов Хведорівна».

«Не довідається, вона поїхала кудись, мабуть чи не до тої коршми на полтавському шляху. Коня вивів мій чура, ніхто не знав для кого. Тільки ти мамі не згадуй...»

Таким любим голоском приговорювала до батька, що Чуйкевич з дива вийти не міг, як та сама людина може так змінятися, ніби дві душі в неї.

«Їхала я собі так гарно, так любо, аж отсей поганий чоловік», — тут показала на Чуйкевича, — «переймив мене та привів до тебе, як утікачку. Ха-ха-ха!»

«І добре зробив, видно, не дурний козак, відразу побачив, що ти з огнем гралася. Спасибі тобі за те, Іване. Ходи, хай пригорну тебе до свого серця за те, що ти на мою доньку око маєш, на отого о вітренника пустоголового... А можеб ми так по чарці? На котрій ми скінчили?»

«На пятій», — відповів Чуйкевич, — «але спасибі за ласкавість вашої милости. І так нас вечеря чекає».

«Не забудь же! Перед вечерею зачнемо від шестої, щоб подратувати трохи Любов Хведорівну. А всеж таки, не в обиду тобі кажучи, може ти до чого здатний, але до чарки, то ні, їй Богу, ні! Їдьмо тоді на вечерю».

Ґенеральний суддя посадив доньку біля себе, Чуйкевич скочив на свого коня, а чорта причіпили до якогось воза на кріпкім ланцюгу, щоб не прорвав.

Чуйкевич тримався здалеку від коляси, щоб не лізти Мотрі на очі. «Так краще для мене і для тебе», — пригадав собі її слова.

Кочубей озирався і кивав на нього рукою. Козак

підбігав до коляси, а ґенеральний суддя насміхався з його коня, що не годен за возом поспіти. «Прийдеться мені дати тобі якогось із моїх, бо на тім ти до Київа мабуть і на Чесного Хреста не вернеш».

Жартували хвилину, а тоді Чуйкевич знов прилишався далеко.

Ліс темнів. Тільки далеко десь поміж зеленим листям горіла червона куля, ніби крівава відрубана голова повисла між гиляками.

Заходило сонце.

Коляса підскакувала на дубовім корінню, що ніби гадюки повилазили з нор на лісову дорогу й не могли назад потрапити до них.

До Чуйкевича долітав тоді, то гнівливий голос ґенерального судді, який грозив візникові батогами, то химерний дівочий сміх Мотрі і йому здавалося, що десь там далеко перед ним старинна богиня Діяна вертає з ловів і сміється, аж зі сну будяться лісові квітки, аж з озера русалки виринають, зазираючи крізь віття дерев на круту доріжку, — що там таке?

«Може в цій дівчині дійсно покутує душа якої богині, а може вона й сама богиня...» говорив до себе Чуйкевич, почуваючи непереможний чар Мотриної появи. «Манить і відтручує від себе, відтручує і знову манить, як русалка, заки затягне в глибінь. Дивна, нерозгадана вдача. Тим вона сильна, тим і небезпечна. Ніколи не знаєш, що вона скаже і що зробить, стоїть перед тобою, як загадка нерозгадана. Чекаєш гніву, сміється, усміху ждеш, сердиться, а все не так, як другі. Ізза неї не тільки голову, але й душу погубиш... Роби так, ніби мене нема, не лізь мені, каже. Легко сказати, та зробити важко...»

От і тепер він на силу здержує коня. Хотілосяб

пустити його в ґальоп, щоб їхати поруч неї і дивитися, як її очі зпід чорних бровів, ніби дві зірки зпід темної хмари, глядять кудись далеко.

Не устоїшся проти тієї сили, не устоїшся!

І Чуйкевич рішився зробити так. Нині по вечері скаже ґенеральному судді, що має в Миргороді діло і що йому треба на день-два скочити туди. Поїде і забариться, верне день перед приїздом гетьмана.

Так і зробив.

* *
*

Ґенеральний суддя здивувався, почувши таке, питався, чи йому так скучилося у Ковалівці, чи може хто обидив?

«Крий Боже!» — відповів козак, — «мені в Ковалівці так гарно й любо, що краще не треба, але Бог знає, коли я знов приїду в тутешні сторони, може в гетьманом у Батурин поїду, а може у який похід пішлють, а в Миргороді в мене рідня та знайомі; хочеться провідати їх».

«Так нехай тебе Господь благословить», — казав Кочубей і з поважною міною перехрестив його, — «тільки вважай, не пускай бісиків до дівчат, бо ви, теперішні хлопці, до того дуже скорі!»

Пращаючися з Мотрею Чуйкевич просив її, щоб на його людий мала око і заступалася за них перед батьком, як що буде треба. Може й тих два, що були ранені, надтягнуть, так на них треба зокрема вважати.

«Цього ти мені не потрібуєш казати. Обіцяла і слова додержу, але що це тебе за вітер гонить з нашого двора».

«Хочу додержати слова».

«Гарно!» — і подала йому руку.

ПЕРЕЛІМ.

У Мотриній спальні на горищу низьке, але широке вікно, прислонене занавісами.

Хоч сонце вже давно зійшло, темно тут і тихо. Тільки голяндський годинник на комоді тикотить, рахуючи хвилини, що кануть у вічність, як у безодню.

Розкішні троянди в поливанім глечику на столі голови похилили, бо не можуть діждатися, щоб Мотря встала, розсунула занавіси і впустила сонце, котрого нині так богато-богато!

Колиж вона встане?

В Кочубеєвім дворі вже всі за роботою давно. Там така біганина нині, ніби ґенеральний суддя доньку віддає.

Кухар пріє, вимахує варехою, гукає на своїх хлопців, на дівчат і жінок, що з грубшого приладжують страви на нинішний гетьманський обід. Старий ключник ніг собі не чує. Бігає від пивниць до покоїв, сопе і пріє, бо знає, що над ним і над усею службою у дворі спочиває всевидючеє око Любови Хведорівни, зорке й нетерпляче, що не любить нічого і нікому прощати. Провинив, так і покутуй.

У возівнях — возня. Готують місце для гетьманських повозів, а свої викочують у повітки.

У великій стодолі стоять табори Кочубеєвого сина Василя й старшої доньки Ганни, що ще вчора приїхали, щоб помагати батькові й мамі. Приїхали і Мотрині дівчата з Батурина, і всілякої другої служби з инших Кочубеєвих дворів наїхало чимало.

В широких сінях на долині музика прібує інструменти. Капельник сердиться на музикантів, що вони невиспані, чи нетверезі. Грозить, що смичок на них поломить.

Новий двір ще не чув такого гамору і ще не бачив такої біганини. Здивовано глядять німецькі та венецькі зеркала зі стін і узористі долівки у покоях скриплять під ногами прислуги, ніби питаються: що се?

А Мотря спить...

Одна кватирка у вікні відчинена. Крізь неї продирається поранний, легкий вітерець і ворушить білими занавісками при Мотринім ліжку, ніби хоче збудити її.

Мотря не встає.

Аж заскрипіли дубові кручені сходи, що вели з сіний на горище, відчинилися низькі двері й увійшла Марія Хведорівна.

«От одра і сна воздвигл мя єси Господи, ум мой просвіти і серце і устні мої отверзи», — шептала поранну свою молитву. «Внезапу судія пріідет, і коєгождо діянія обнажатся, со страхом зовем свят, свят, свят, єси Боже наш».

У чорному вбранню, з чорною хусткою на голові, зпід котрої добувалися на верх жмутки сивого волосся, виглядала серед сутінків у спальні, як у келії черниця.

При дверях стала. Входила з ясного в темне і не бачила нічого.

«Отврати лице твоє от гріх моїх і вся беззаконія моя очисти», — шептала зівялими устами. Правою рукою хрестилася, а лівою робила собі дорогу між кріслами і стільцями, в неладі розкиненими.

Спинилася перед ліжком і крізь занавіски наслухувала глибокого й рівного віддиху Мотрі. «Твердо спить, чисту совість має, аж будити жаль. А треба. Любов Хведорівна вже питалася, чи Мотря нині встане. Мо-отре, Мотре!»

Занавіски не розсувалися.

«Хай ще хвилину спічне. Нема нічого над такий здоровий сон».

Підійшла до вікна і розсунула насамперед білі, з дрібними мережками, а тоді й килимові важкі занавіси. В спальні нараз зробилося весело і ясно. Сонце бігало по стінах, заглядало в кождий куток, доторкалося кождого предмету, ніби тішилося, що його туди впустили. Троянди в глечику оживали, підносилися, ніби заглядали в вікно.

«Гарним днем сподобив Господь гостину ясновельможного», — сказала Марія Хведорівна і її обличчя тихою радістю засияло.

«Дай Боже, щоб і в добрі від нас відїхав, Любов Хведорівну прихиливши до себе... Дай Боже! — Але треба таки раз збудити Мотрю, бо вже пізно».

Знов підійшла до ліжка і поблагословила його рукою: «Господь сохранить тя от всякого зла, сохранить душу твою Господь!... Мотре, Мотренько, вставай, дитино, пора! Батько вже поїхав гетьманові на стрічу, а мама питалася, коли ти встанеш. Глянь, яка гарна

днина, аж душа радується, жаль просипляти такий ранок, Мотре!»

«Зараз, тіточко, зараз...»

Марія Хведорівна підступила до ікони Матері Божої, що висіла в углі прибрана розкішно вишиваними рушниками, і підводячи свої померклі очі до темного обличчя Богородиці шептала: «Заступнице усердная, мати Господа вишняго, за всіх молиша сина твоєго, Христа Бога нашего і всім твориши спастися, в державний твой покров прибігающим, — амінь».

Занавіски розхилилися.

В білій довгій сорочці, аж по кістки, і з розпущеним русим волоссям по коліна, стояла Мотря.

Руки за голову заложила. Широкі, вишивані рукави піднялися в гору, під самі пахи, волосся схвилювалося... «А — а!»

«Заспалася, Мотре?»

«Пощо ви мене будили, тітусю?»

«Пощо? Невжеж ти забула, що нині гетьман приїжджає. Требаж тобі гарно вбратися. Богато очий буде оглядати тебе нині».

«Ще наврічуть... Ха-ха-ха! Боюся й виходити... І не вийду».

«Так не можна, Мотре. Тиж, славити Бога, здорова, гетьман стане питатися про свою похресницю, — це була би зневага для нього, а для батька прикрість».

«Яке гетьманові діло до мене?»

«Не діло, а звичай. Требаж такого гостя пошанувати».

«Яка йому пошана від такої химерної дівчини, як я».

«Мати з хлібом-сіллю зустріне його, а ти привітаєш квітками, так водиться, Мотре».

«Мати з хлібом, кажеш, а я з квітками, на однім порозі стоятимемо. Га-арно! Але з того й кури сміятимуться. Всяке знає, як ми з мамою живемо. Аж нараз, гляди, така згода, та ще, щоб гетьмана вшанувати. Ні, тітусю, це вже ніяк не йде, це лицемірство, а я душею кривити не вмію, яка я є, хай такою буду».

«Мотре, ти знов!!»

Мотря на лавці присіла.

Розпущене волосся, ніби темним плащем обтулило її.

Тітка з видимою насолодою дивилася на неї, на те біле чоло, що так гарно з волосся виступало, на щічки, зарожевлені сном, на пишні повні уста.

«Яка ти гарна, Мотре!»

«Хоч ви мені того не говоріть, тітко! Наскучило слухати. Я те й сама у зеркалі бачу. Та що мені з того? Врода одно, а щастя друге. Я нещаслива».

«Гріх так казати, дитино».

«Це мені й Чуйкевич колись казав, що гріх, а я всеж таки нещаслива. Серце спокою не має».

«Віддашся і запокоїшся, Мотре. Такі тепер літа переживаєш. Кожда дівчина переживає їх».

«Ні, тіточко, не те, не те! Нещаслива я, бо бачу й чую не одно, чого може другі не бачать і не чують».

«Щож таке?»

«Богато дечого, що є і що буде. Воно страшне!... Мій батько, невжеж він такий, як повинен бути?»

«Він твій батько, Мотре».

«Тим гірше для мене. Ґенеральний суддя, пан великих маєтків, а в хаті, як дитина на ремінци Любови Хведорівної ходить. Вона пан, вона мущина, а він Бог зна що! Мені жаль його, а бідний мущина, котрого жалують жінки, хоч би й рідні доньки, — мущину треба поважати».

«А невжеж ти не поважаєш Василя Леонтієвича?»

«Я його люблю, бо він мій батько, а жалую, бо бідний, от що! Але ти не знаєш, яка я иноді люта на нього, що він не гримне кулаком об стіл, не тупне ногою, щоб Любов Хведорівна аж присіла. Вонаж його зі світа зжене, вона нам усім життя затроює, ціла родина, уся прислуга, тисячі людий не мають ні в день, ні в ночи спокою, бо над їх спиною, як привид який, стоїть моя мати. Не гарно, коли жінки бояться, жінку треба любити».

«Це не наша річ, Мотре. Не діти батьків, а батьки дітий виховують».

«Я вже не дитина, тітко, бачу, що воно до доброго не йде. Мати що раз то дальше своєю загарливою рукою сягає, а батько слухає її і гріх на совість бере. Батько мягкий і милосердний, гадає, що милостинею, датками на церкви й на убогих облегчить свою совість, а я боюсь, що гріх буде понад міру покути. Трівога обгортає мене, моя ти добра тітусю. Чую кров, чую дим, надходить туча, неминуча, дванайцята година, — судний день...»

Вона голову вхопила в руки, очі зробилися великі, ніздря роздулися, уста побіліли.

«Мене родила руїна, кров по кістки, попіл по коліна, зрада — ізміна, гидь!»

Марія Хведорівна припала до неї, гладила рукою по голові, цілувала в горяче чоло. «Мотре, Мотренько, дитино моя люба, чого це ти хвилюєшся, заспокійся, віджени чорні думи від себе, глянь, яка гарна днина, як сонінько всміхається до тебе, тільки жий, тільки люби, тільки пий життєву насолоду!»

Мотря дріжала, як у лихорадці. «Скука, нудь, за-

дихається грудь, дихати не маю чим. Чую кров, чую дим, сопух, чад, пекло, ад — ох!»

Головою вдарила об стіну.

Марія Хведорівна підбігла з водою. «Напийся, Мотре, напийся, пройде. Нині такий день, таке свято, гетьман приїде у гості, а ти піддаєшся нечистій силі. Не пріідет к тебі зло, і рана не приблизится тілеси твоєму. На аспіда і васіліска наступиши, і попереши льва і змія. Яко на мя упова і їзбавлю і... Уповай на Господа нашого, Мотре, і призивай його... Внуши, Боже, молитву мою, і не презри моленія моєго...»

Мотря ніби не чула тої молитви, ніби не бачила тітки, для її очий навіть стін не було, дивилася ними в безвісти.

«Дихати не маю чим, чую кров, чую дим, грюхоче грім, тріщить в основах дім, валиться, а їм сниться весілля! Наварили, напекли, нарвали пахучого зілля, червячки, світлячки, і співучі птички, соловейчики, кочубейчики, ха-ха-ха! Ха-ха-ха!»

Марія Хведорівна тричі хрестила її. «Благослови душе моя Господа і вся внутренная моя імя святоє єго!»

«Не хрести мене, тітко, не хрести! Краще возьми ніж і заріж, заріж мене, я одержима, я божевільна».

Марія Хведорівна притулила руки Мотрі до своєї груди. Мотря чула, як голосно билося її серце:

«Мотре, дитино моя, чуєш, воно для тебе бється, воно для тебе жиє. Ти не божевільна, ти своєвільна, розпещена батьківською рукою, а маминою дратована що днини. Заспокійся, я біля тебе стою, я за вас усіх спокутувала гріх, давно, давно. Глянь, уста мої, як полотно, а волос білий, як сніг. Терпіла я, терпіла за вас усіх, за тебе, Мотре, теж».

«За мене?» — спитала нараз Мотря, ніби вертаючи на землю.

«Егеж, егеж, щоб ти щасливою була, і ти щасливою будеш, долю добудеш, лихо забудеш, моя дитинко люба».

Мотрина голова опинилася на лоні Марії Хведорівни і хиталася на ньому злегка, як дитина в колисці. А Марія Хведорівна гладила чоло своєї сестрінниці, як вітер квітку в горяче полудне, і нашіптувала їй до уха відірвані, беззмістові слова: цить, цить, цить! Вже досить, ну вже, досить, заспокійся! О бачиш як, бачиш як! Так, так, так...»

* *
*

З долини доходили до них ріжні голоси. Чути було, як бігала прислуга, як розсували столи, дзвонили склянками й тарілками, вибренькували ложками та ножами. А над увесь той гамір, над весь той шум і гул, знімався голос Любови Хведорівни, як команда вожда понад гармідер бою.

Марія Хведорівна боялася одного, — щоб її сестра не вбігла на горище до Мотрі. Як що побачилаб її невбраною і мов не при умі — Господи! Щастя, що Любов Хведорівна огрядна понад міру і нерадо спинається по кручених сходах, а тимчасом Мотря може якось прийде до себе. Це в неї иноді лучається, хоч мабуть такого важкого припадку, як тепер, ще не було.

«Розведох очи мої в гору, отнюд уже пріідеш помощ моя. Помощ моя от Господа, сотворшаго небо і землю».

Мотря нараз ніби з важкого сну збудилася. Повела рукою по чолі, протерла очі, подивилася кругом: «О-о-о!»

«Зимно мені, тітусю».

«Пройде. Там такий теплий ранок, соняшний, жнива... Батько вже на стрічу гетьманові поїхав», — натякнула здалеку і чекала, що Мотря відповість.

«Гетьманові? Якому гетьманові?»

«Іванові Степановичеві Мазепі, Мотре, якомуж би!»

«А Богдана Хмельницького бачила коли?»

«Ні, не бачила, не довелось. Дівчинкою була, як він у Київ вїздив. Ніби крізь сон бачу».

«Гарно було, правда? Так величньо, так гордо, так що життя варт за таку хвилину віддати. А нині що?»

Марія Хведорівна злякалася, що Мотря знов вийде з рівноваги. Не даючи їй прийти до слова почала говорити скоро.

«Але Івана Виговського я двічи бачила, гарний був, достойний, а з Петром Дорошенком у мого дядька в гостині за столом сиділа. Теж гарний собою, навіть дуже, але понад усіх, як дуб понад дерева в лісі, знімався покійний Сомко, хай Господь душу його прийме в царствіє своє і хай подасть йому нетлінний вінець слави, котрий ізвергли з нього вороги роду людського-козацького».

Очі Марії Хведорівни знялися в гору, руки схрестувалися на грудях і вона виглядала вже не як черниця, а як свята.

«Гарний був Сомко?» — питалася Мотря.

«Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної... високий, кругловидий, голова в кучерях, як у золотому вінку, очі ясні, веселі, як зорі, чи ступить, чи заговорить, то справді по гетьманськи».

«І ти любила його?»

«Гріх згадувати таке, мені инші гадки пристоять, але скажу тобі, що годі було не любити Сомка. Ли-

царська краса, а яка душа, Мотре, яка душа! Велика. Він хотів втихомирити народ, як Христос розбурхане море втишив, хотів оба береги Дніпрові приклонити під одну булаву, хотів, щоб Україна була вольна й неподільна...»

«Великого хотів», — з жалем сказала Мотря. — «А геперішні наші мущини жінок своїх бояться, про власне добро дбають, щоб гаманець набити та щоб пельку залити; ах, як я ненавиджу їх... Скажи мені, тіточко, чому я давно колись не жила?»

«Судді донька, суворо судиш, людий. І нині не всі такі, як кажеш. Перший гетьман ні. Він чоловік з тамтого віку, не нинішний».

«Справді?»

«Так собі гадаю».

Очам Мотрі вертав звичайний блеск. Заспокоїлася.

«Тітко, а що сталося з Сомком?»

«Невжеж ти наших літописців козацьких не читала?»

«Читаю їх, але що живе, то не писане слово».

Марія Хведорівна хитала головою, ніби надумувалася, чи розказувати, чи ні. Мотря приклякла біля неї і зазирала в очі.

Тітка розказала історію Сомкового гетьмановання аж до траґічного кінця.

«Як вивели його на поміст», — кінчила, а голос її дріжав від великого болю, — «як вивели його і кат глянув на тую пишную вроду, здрігнувся і з рук сокиру пустив. Що, каже, — таку голову рубати?...

А всеж таки зрубали, а моя в цей мент побіліла. Мені двайцять літ було... Двайцять літ!» Сказала й зайшлася плачем.

Мотря припала до неї. Цілувала її руки, втирала сльози, відгортала від очий сиве волосся, що зпід чорної хустки висувалося, ніби хотіло свідчити про цей страшний мент.

«Бідна тітко моя, як гірко доля насміялася над тобою. Показала рай і ворота сокирою затріснула наглухо. А всеж ти шаслива, бо любила героя! Любила, а може й любиш?»

«Любов сильнійша від смерти».

«Любов сильнійша від смерти!» — повторила Мотря. «О-о-ох!» зітхнула, ніби нового воздуху в груди набрала.

* *
*

Десь далеко, може в другім, третім селі заграли дзвони.

«Як на Великдень», — сказала Мотря, — «і день ніби великодний. — Я зійду нині, тітусю, зійду на долину і стану з мамою на однім порозі і забуду про все, усе прощу, як на Великдень. Добре, тітусю?»

Замісць відповіди Марія Хведорівна поцілувала сестрінницю в уста.

Мотря пішла до своєї купальні, Марія Хведорівна покликала дівчат. «Щоб ви панночку гарно чесали й убірали, панночка схвильована нині, уважайте!»

Дівчата приладили усе як слід.

Мотря за хвилину вийшла. Високе крісло казала висунути насеред кімнати і поставити зеркало перед нього. Сіла. Одна з дівчат підставила їй стільчик під ноги, друга розплітала довгі, грубі коси, третя з гребенем ждала.

Не була це легка робота розчісати й гарно заплести таке буйне і довге волосся. Але Мотря, на диво дівчат, сиділа нині спокійно й не сердилася на них.

«Заспівайте що, дівчата!» — просила.

«Так, так, дівчатка, заспівайте панночці, якусь гарну пісню і не дуже сумну й не дуже жалісливу, бо нині в нас веселе свято», — захочувала Марія Хведорівна.

Але такої пісні дівчата не могли підібрати.

«Так заспівайте тоді про Мороза», — просила Мотря, бо вона тую пісню любила.

«Ой вивели Морозенка на Савур могилу,
Подивися, Морозенку, та на свою Україну.
Вони його не стріляли, ані не рубали,
Тільки з тіла козацького живцем серце виривали».

Співали притишеними голосами, щоб пісні на подвіррю не було чути, бо козаки не любили, як дівчата співали не дівоцьких пісень.

Мотря слухала й думками переносилася в минуле, велике століття, її обгортала туга за людьми, що так хоробро боролися і так гарно вмирали за правду і за славу. Чому вона не жила тоді?

За той час Марія Хведорівна з одною із дівчат вибірала одяги для Мотрі.

«Чи подати французьку сукню адамашкову з кружевами, тую останньої версальської моди, чи німецьку, золотом гаптовану з портуґалом, чи польську з контушиком голубим, горностаями обшитим, що так гарно прилягає до твого стану? Кажи!»

«Подай мені, тітко, корсетку нашу українську тую білу, легеньку, що в жовтаве переливається, як доспіваючий овес, і підбери яку плахту гарну до неї та підходячий поясок. Це мені найлюбійше вбрання».

«А не буде вже за звичайно для такого гостя? Знаєш, які тепер пишні, заграничні вбрання появилися в нас. Скажуть, Кочубеєва донька звичаю не знає».

«А когож ми нині вітаємо, як не українського гетьмана, тітко? Все в нас повинно бути українське, воно для нас найкраще».

І дійсно, годі собі було уявити Мотрю в кращому вбранню, як те, що вона вдягла на себе: Замісць намиста і янтару почіпила кілька шнурків великих рівних перел, а волосся закосичила свіжими блідо-жовтими трояндами. Чудово відбивали вони від її русого волосся, що вилискувалося раз відблеском сталі на дамаскенській шаблі, то знов краскою густого, з свіжої кришки витікаючого меду.

«Кращої панночки на цілій Україні нема», — шептали між собою дівчата, а Марія Хведорівна прямо молилася до тої божеської краси.

«Спасибі вам, дівчата!» — сказала Мотря і ніби причарована сиділа у своїм кріслі, як на пристолі цариця, задивлена на шлях, котрим мав надїхати гетьман.

Дівчата прибірали хату.

* *
*

Нараз голоснійше заграли дзвони і з валів заревіли моздірі.

«Гетьман їде!»...

Марія Хведорівна підійшла до вікна і відчинила його широко. Ніби стіна розступилася, щоб показати погідне літне полудне, небо без хмар, верхи дерев, що стояли кругом Кочубеєвого двора, і тую доріжку, що бігла від нього до вїздової брами, пишно прибраної у

зелень і в хоругви, і свіжо вимощену дорогу, що вела на просторий майдан, котрим перебігав широкий шлях.

Мотря ніби не бачила нічого й ніби не чула того гамору, що счинився нараз кругом двора. Не бачила козаків, служби, дівчат, що перебігали крутими доріжками, зеленим, великим муравником перед хатою, снувалися подвіррями серед численних двірських і канцелярських нових будинків, з посудою, з кошами, з усякими ящиками і хоч на хвилину задержувалися в бігу, чи не побачать чого.

Та з долини вид був деревами закритий. І з горища гетьманського поїзду ще не було видно. Тільки птахи, вистрашені дзвонами й гуком моздірів, літали високо-високо, ніби Мотрині думки.

Дівчата поспішно кінчили свою роботу, заглядаючи цікаво в вікно, біля котрого стояла Марія Хведорівна, вся в чорному вбранню, одинока чорна пляма серед ріжнобарвних живих красок, що мерехтіли кругом.

«Небо, сонце, зелень, дзвони, мережива, кружева, саети, перли, самоцвіти, а потім отсе чорне вбрання, як черниця», — думала собі Мотря, задивлена в простір.

* *
*

Нараз Марія Хведорівна вихилилася крізь вікно і повертаючись до Мотрі, сказала: «Їдуть!»

Мотря ніби збудилася зі сну.

«Охочекомонний відділ», — казала тітка, — «бачиш, які гарні! Один в одного, як вибрані! А на переді полковник Кожухівський, один з вірнійших гетьманських людий, отой з пером на білому коні... Женуть, ніби вірли летять... Махнув пірначем, стали, аж коні на задних ногах поприсідали... Їздці...»

Мотря голову вперед подала, — дивилася.

«На майдані уставилися, пускають вперед дванайцять їздців-бігунів, на гнідих скорих конях з довгими списами, — вгналися в нашу вулицю, аж земля дудонить».

Мотря з кріслом присунулася близче вікна.

«А за ними карита. Хтож то такий? Бачиться Войнаровський і Орлик... Орлику, моєж ти орлятко, надієж ти наша золота, чогож так дуже задумався?»

Мотря встала з крісла і притулилася до тітки.

«І вони вже в нашу вулицю скрутили... Боже!... Бачиш, Мотре, бачиш, дві чорні голови кінські, чотири, шість, золочений ридван, в ридвані твій батько сидить, а біля нього він, — гетьман!»

Мотря подалася крізь вікно, вперед.

Тітка її за стан обіймила, щоби не впала.

Тихо, лиш дзвони грають, лиш моздірі ревуть, лиш народ «слава, слава!» — кричить.

«Гетьман у нашу вулицю скрутив».

Ніби причинна, з замкненими повіками Мотря назад у своє крісло паде.

Уста розхиляються, горять, груди підносяться високо, мерехтять на них перли, як на морських хвилях, дівчата липнуть до вікон.

«Гетьман у нашу вулицю скрутив... їде... за декілька хвилин перед брамою пристане».

Мотря зривається, встає, очі розплющує широко, рукою по чолі веде і знімаючи голову в гору приказує дівчатам: «Біжіть в город і зривайте троянди! Усі! Усі!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

ТРОЯНДИ.

«Мотре!» — гукала в сінях Любов Хведорівна, — «біжи скорійш! Ідуть. Невжеж ти спиш?... Господня кара мені з тою дівкою одержимою!»

«Я вже біжу, вже біжу, матусю!» — відповіла Мотря, ніби десятьма пальцями золотострунну гарфу торкнула. Ласочкою промайнула по сходах, тільки білі поли гаптованої корсетки, як крила, по поручу злопотіли.

В сінях стояла Любов Хведорівна в сукні з важкого зеленого адамашку до стану, в сукні долом широкій, як криси дзвону, і в такій довгій, що навіть черевиків зпід неї не видно.

Важкий шовк заломлювався в ізгиби широкі і здавалося, що це не Любов Хведорівна тую сукню несе, а сукня її.

На голові термоламовий шоломик, обшитий дорогим брабантським кружевом, на пальцях блискучі перстені.

Двох пажів золотий піднос держать, а на ньому великий білий хліб, як коровай. Біля хліба, в золотій сільничці з буквами Кочубеїв, мілка, крізь тонке сито

пересіяна сіль. Сіль суха, як пісок, — видно, погода буде.

«Деж твої цвіти, Мотре?» — спитала Любов Хведорівна і надула згірдливо уста. Мабуть, чи не дожидалася якогось не досить покірливого отвіту, а разом із ним доброї нагоди показати ще раз донці силу своєї вимови. Але, на її диво, Мотря відповіла чемно: «Зараз, зараз, матусю!... Дівчата, а давайтеж троянди!»

Внесли повний великий кіш. Запахло в Кочубеєвих сінях пахощами казкових городів.

Мотря до кошика припала, скоро-скоро пальцями перебірала цвіти, укладаючи їх головками на верх, щоби великий кіш був, як одна пишна троянда.

«Ви мамо, будь ласка, йдіть, а я зараз з дівчатами наспію, я молода!» — щебетала Мотря, ніби голосу позичила від птахів.

«Яка солодка», — подумала собі Любов Хведорівна, — «яка щебетушка! Хтоб гадав ангел, а то, — мабуть хлопців зачула».

Йшла гордо, ніби її тая одамашкова сукня по мураві несла, перед нею ішов високий, румяний хліб на лискучому золотому підносі.

А Мотря побігла на горище, добула синіх і жовтих лент, скоро обвязала ними довкола кошик, обкрутила ручку і фантазийні узли спустила на головки троянд.

«Так гарно! Краще від китиці, що її огородник зложить; і цвіти не так скоро зівянуть. Ходім!»

Дівчата аж угиналися під вагою важкого коша.

Праворуч у брамі стала Любов Хведорівна, ліворуч, притулилася до одвірка її донька.

Перед мамою пажі тримали золотий піднос з хлібом і сіллю, перед донькою дівчата кошик з лози, повний троянд.

Чи з поспіху, чи із зворушення пережитого ранком, Мотря горіла. Тільки біле чоло знімалося гордо понад луком чорних бровів. Серце билося, — ніби у стовпі, котрий вона собою підперла, тріпоталася чиясь зачарована душа.

Ждали...

Вже їздці-гінці промайнули, як вітер, високо підкидаючи баранкові шапки і ловлячи їх у бігу кінцями довгих списів, вже надїхала з Орликом і з Войнаровським карита.

Встали й поклонилися пані-матці і панночці-донці у пояс, аж ось і гетьманська шестірня копитами дзвонить. Мотрі світ закрутився в очах... Дзвони — гамір — слава!... Чому? кому? защо?...

Сонце хоче золото на пишних вбраннях стопити, щоб краски полиняли, бо Мазепа ярких красок не любить... Так гарно... Хто це? Виговський, Дорошенко, чи Сомко? Нині, чи літ тому сорок? Дійсність, чи сон? Де тітка? Де її чорне вбрання, як черниці, де білий волос, що посивів на двайцятилітній головці?...

Слава, слава, слава!

Гетьманський ридван підкотив під сам поріг нової брами, перед турецькі килими — шестірня стала й затанцювала на місці. Зіскочив гетьманський паж Петрусь і відчинив дверцята повозу перше з лівого боку, по котрім сидів ґенеральний суддя, а тоді і з правого, від гетьмана. Заки гетьман виліз, суддя обійшов ридван іззаду і подав йому руку.

«Спасибі, Василю Леонтієвичу», — дякував Мазепа з тою усмішкою на устах, котрою розброював навіть ворогів. — «Гадаєш, я вже такий ледащо, що навіть і з воза сам злізти не здолію. О, бач!» — і

легко, як молодець, зіскочив з ридвану, минаючи стільчик, який приставлено до дверцят.

Побачивши Любов Хведорівну, підійшов до неї. Ліва рука на шаблі тонкій, злегка вигнутій, у правій шапка. «На новій домівці нового щастя вашій милости, вельми шановна Любове Хведорівна, і цілій вашій родині, як добрий ваш друг і вірний товариш вашого чесного мужа від щирого серця з моїм нинішнім приїздом бажаю. Мир дому сему і живущим в нем!»

Любов Хведорівна злегка присіла, взяла піднос від чурів і підносячи його гетьманові відповіла: «Вітаємо ясновельможного пана гетьмана хлібом-сіллю і серцем щирим, усім, чим хата наша богата і просимо його, щоб зволив переступити наші низькі пороги, вибачаючи усе, чим не вгодили, або не вгодимо його достойній особі. Вітайте!»

Гетьман поцілував руку Любови Хведорівної, приняв хліб-сіль і передав їх Войнаровському, а тоді повернувся до Мотрі.

Мотря мовчки кошик з трояндами подала.

Гетьман, то на троянди дивився, то на неї.

Мотря очий не могла підняти на нього. Не хотіла побачити иншим, як був у її душі.

«Велике вам спасибі за троянди, панночко шановна. Кращих я у життю не бачив і краще складених, як ці».

А повертаючись до Кочубеїв спитав: «Невжеж це хрещениця моя, Мотря?»

«Ти рекл єси», — відповів, кланяючися Кочубей, і підкрутив лівий вус, котрий з невідомої причини все чомусь хотів сховатися йому за ковнір. А крутив його Кочубей звичайно, коли хвалили його маєтки, жінку, або котру з доньок, особливож Мотрю.

«Як що так, то доземний поклін тобі, Мотре Василівно», — говорив гетьман, — «а ти, Василю Леонтієвичу, і ви, Любове Хведорівна, звольте прийняти до відома, що з усіх ваших скарбів, найкращий і найцінніший, — отсей!»

Це кажучи, стиснув злегка Мотрю за руку.

«Виберіть же мені, Мотре Василівна, яку троянду своєю собственною рукою», — просив гетьман.

Мотря вибрала, гетьман подякував і кошик передав Чуйкевичеві, що стояв оподалік.

«Чогож ти, козаче, так посоловів нині», — питався його гетьман, — «неси ці троянди, може вони розвеселять тебе. А тим, що вони в коші, не журися, я цей кіш дістав, а ти тільки переймаєш від мене».

Мотрі сто гадок майнуло по голові, але уста її завзято мовчали.

Гетьман подав руку Кочубеєвій, Войнаровський Мотрі, Кочубей з Орликом ішов.

Так вони вступили в новий Кочубеєвий двір. Господар відпровадив достойного гостя до його покоїв. Туди подали йому хліб, сіль і троянди.

Біля гетьманових світлиць мали свої покої Орлик і Войнаровський.

Прислуга вносила з возів гетьманські ящики і скрині залізом посковувані, з замками, котрих ніхто крім гетьмана відчинити не вмів.

Перед дверима стояло двох сердюків на варті.

Гетьман перебірався.

Молодий Кочубей розводив инших гостий по їх кватирах і просив, щоб не гнівалися, як що не буде їм так вигідно, як дома, але Ковалівка не Київ і не Батурин навіть, стільки і таких знаменитих гостий вона не дожидала.

Козаків примістили на економії, для прислуги готовили столи на подвірю. На бочках клали широкі і грубі дошки і накривали їх полотном. І дощок і полотна було в Ковалівці доволі.

Любов Хведорівна ходила по великій світлиці, в якій розставлено столи в підкову, і пильно приглядалася до всього, щоб не осоромили Кочубеєвої хати. Почувала себе, як вожд перед битвою.

Коли Мотря переходила через тую столову салю, мати спинила її.

«Ти нині до людий подібна», — сказала і поправила їй волосся. — «Знаючи твої норови я боялася, щоб ти якої дурниці не зробила, та на щастя ні, — вважай же, щоб не осоромила мене».

«Ні, мамо, не бійтеся, я нічого дурного не зроблю».

Питалася, чи для неї нема тут якого діла.

«Досить одної хазяйки», — відповіла Любов Хведорівна і Мотря пішла в город.

Шукала самоти, щоб заспокоїтися.

Переходячи стежкою біля дівини, котру з нянею минулого тижня нагнула і третьої днини камянець відложила, стала числити на пальцях: «Нині як раз девятий день», — сказала і стрівожилася. «Як раз девятий день. І не вір же тут ворожбам!...

А всеж таки вірити смішно».

БАНДУРА.

Гості стояли гуртками попід стіни й розговорювали з собою, коли в дверах появилися господар дому і його знаменитий гість, гетьман.

Легким рухом скинув з плечий горностаями підбиту кирею, віддав її свому пажові і кивнув головою на право й на ліво:

«Здорові були, шановне товариство!» — промовив.

«Доброго здоровля пану гетьманові!» — відповіли йому.

«Милости просимо, сідайте! Чим хата богата, тим і рада», — припрошували господарі.

В просторій салі стояли два столи, злучені вгорі третім, поперечним. При тому третьому столі, по самій середині, було гетьманське місце.

Кінець лівого стола хотів сісти Кочубей, а кінець правого Кочубеїха, як господарі.

Але гетьман подав Кочубеїсі праве рамя, а Кочубеєві ліве і попровадив їх у верх та посадив праворуч і ліворуч коло себе.

Любов Хведорівна казала, що так не годиться, бо господарі, по старосвітському звичаєві, повинні сидіти

низше своїх гостий, але гетьман відповів, що нині можна відступити від звичаю, бо він приїхав до них не на пир, а на добру, товариську розмову. «А колиж розмовляється краще, як не за добрим обідом?» — казав. — «Сідаймо!»

Кочубеїха, ніби нерадо згодилася на те, але видно було по її запишенім обличчю, що всеж таки вважала собі честю сидіти біля гетьмана.

Кінець одного стола сіла Мотря, а кінець другого старша донька Кочубеїв, Ганна, що була віддана за гетьманського небожа Обидовського.

Кочубеїв старший син Василь не сидів. Він виручував батька; ходив і припрошував гостий, щоб сідали, бо вистигне страва.

«Та що ти, сину, турбуєшся», — казав до нього його тесть, миргородський полковник Апостол. — «Ми не Москалі, не посваримося за місце. Сядемо, де кому любо. В добрих господарів краще низько сидіти, як у злих високо».

А всеж таки сіли по літам і по ранґам.

Апостол подав рамя Марії Хведорівні, котра не хотіла йти до обіду, бо казала, що не бажає вносити смутку в веселе товариство: «Нам усім так весело, як тій козі, що її на ярмарок провадять», — відповів Апостол. «А всеж таки живий живе гадає, як той путник, що на тонкій гилячці над деброю висів, лютого звіра мав над собою, миші корінці його дерева підгризали, а він все таки солодкі ягідки зривав і їв. Така вже наша вдача, що мусиш сам себе дурити».

І Марія Хведорівна згодилася сісти за стіл. Тільки стару няню годі було намовити. Вона сиділа в своїй кімнатці недалеко від кухні у високому кріслі і гнівно стукала палицею, та нарікала на теперішні збитки, роз-

пусту і на зіпсуття. «Постів святих не соблюдають, без благословення стола до обіду сідають, брюху служать, не Богу, антихрист наближається», шимшикала беззубими устами. Але ніхто її не слухав, бо не було як. Це мабуть ще гірше стару дратувало. Стала голосно грозити карою божою цареві і всім, що з ним тримають, казала, що прийде потопа, огонь і мор, що люди людий стануть жерти, бо кари Господньої теперішнім грішникам не минути. З тими погрозами на устах і заснула.

Розносили горівку. Першу чарку піднесла хозяйка його милости гетьманові.

«От тут то й годиться пошанувати наш предківський звичай», — сказав гетьман, натякаючи на те, щоб Кочубеїха пригубилася до чарки. Вона це і зробила. Але гетьман і тим не вдоволився: «Хто не випє до дна», — казав, — «той не мислить добра», і Кочубеїха вихилила свою чарку.

«За здоровля ваших милостий!» — говорив гетьман, випиваючи свою. «Пошли Боже з неба, чого вам ще треба».

Його попросили на другу. Гетьман приняв чарку, підніс її в гору і глянувши кругом промовив: «Від краю до краю, усім добра желаю».

Тоді вже й другі гості стали частуватися і чарки бігали з рук до рук, як живі. Примівкам не було кінця. Лучалися й такі, що навіть поважні полковники голосно сміялися, підтримуючи рукою пояс, щоб не розперезався.

Хоч Кочубеї були великі пани і хоч їх новий двір подобав уже на великопанську палату, то звичаї в них водилися ще старосвітські.

Давали богато їсти й пити, страва й питво були гарні, але без тих вибагів химерних, що їх понавозили

польські пани з заграниці, особливо від Французів та від Італійців.

Прислути в Кочубея було чимало, але за спиною кождого гостя не стояв окремий слуга, щоб скорійш вхопити з рук пана півмисок, або хоч тарілку та бігти з нею в кут і доїдати. Кочубеї того не любили. Їх гості також ні. Прислуга приносила з кухні великі срібні півмиски, повні знаменито приправленої страви, і розставляла по столах, кладучи перший перед гетьманом, а тоді домашні припрошували: «Не погордіть, будь ласка, зробіть нам честь, не цурайтеся хліб-соли, чим Бог милував, тим і гостимо».

Гості відпрошувалися. Казали, що до такого обіду треба би було їм хоч який тиждень попостити. Памятали, бачиться, стару пословицю: «у гостині останній починай їсти, а первий переставай!» А що всі хотіли бути тими первими й тими останніми, так минало чимало часу, заки одна страва обійшла столи.

А страв було богато. Коли який півмисок підходив до Апостола, то він, як сват, не відпрошувався, тільки накладав на тарілку своєї сусідки і свого сусіда з ліва, а тоді і на свою та приговорював: «От тут тії сидять, що добре їдять!» Накладаючи на тарілку Марії Хведорівни він за кождим разом кликав: «шумй до кумй!» і Марія Хведорівна всміхалася, дивлячись на його бадьоре обличчя.

А Кожухівський, натякаючи на те, що Апостолові недалеко до Ковалівки, говорив: «Святилося, через долинку та в гостинку», на що Апостол відповідав: «Запряжу бугая, куди люди, туди я, запряжу я й другого, сідай, жінко, небого!... Правда, жінко?»

«Або я твою правду бачила?» — відповіла через стіл полковниця.

Страву попивали пивом, кидаючи до нього краянки на маслі прижареного хліба. Молодші того не робили, бо привикли чисте пиво пити.

Чуйкевич сидів оподалік від Мотрі. Глянув у гору — бачив гетьмана, глянув у низ — Мотрю. Ніби два сонця сияли перед ним. Оба для його очий сліпучо ясні й оба дорогі його серцю. «Двох сонць забогато на одному небі», — майнуло йому через голову. «Гляди в одно і від одного буде тобі ясно...»

Чуйкевич не був скорий до чарки, а нині пив, як не більше, то тільки, що й другі. Хотів залити хробака, що його в середині мулив. Бачив, як Мотря весело й привітно поверталася до своїх сусідів, як щиро й радо відповідала кождому, хто лиш до неї звернувся, і як несміливо, ніби засоромлена, зиркала иноді туди, де сидів гетьман.

І не скрилося від бистрих козацьких очий також те, що гетьман, ніби то дуже живо розбалакував з Кочубеєм і його дружиною, а між тим раз-у-раз позирав на Мотрю, або пестив своєю тонкою рукою тую троянду, що лежала перед його тарілкою, — троянду від неї. «Що воно таке? Невжеж би?... Та ні, куди, куди! Цеж не рівня, до того вона хрещениця його», — і Чуйкевич чарку підносив до уст.

«Горілочка, як дівочка», — казав до нього сусід, — «як не пеш до ладу, то зведе на біду».

«Хилю, хилю, — не тече, коло серця пече», — відповів Чуйкевич.

«На те ми й молоді, товаришу, щоб нас пекло, як постаріємося, то зробиться зимно, не поможе й вино, як буде студено. Так тоді і випиймо з отсього скляного божка».

«З божка Пріяпа, що горілкою ляпа», — ніби жартуючи доповів Чуйкевич, хоч йому жарти так були в голові, як торішний сніг.

«А колиб так дійсно, не дай Господи, йому, або їй, або й обоїм прийшла до голови така грішна гадка, невжеж ти сердивсяб на них, лютував, шукав помсти, що?» — питав самого себе Чуйкевич і боявся відповісти... Думав, аж додумувався до того, що ні, бо не має права. Вонаж не условилася з ним, не обіцяла бути йому вірною, просила тільки, щоб оставалися приятелями, бо подруж богато, а приязні мало на світі. От що!...

«Господи вишній, чи я в тебе лишній? Чи я коли в церкві бував, чи я коли шинки минав?» — приказував один старий сотник, приймаючи чарку з рук свого сусіда.

«Наливає, випиває, випиває і куняє, свого віку козацького доживає», — казав Кожухівський, показуючи на старого сотника.

Чим більше їли й пили, тим більше розвязувалися язики. Затиралися ріжниці віку й ранґи. Не даром же говорять: «в коршмі панів нема, самі люди». Так і тут говорили свобідно, не скриваючи гадок і не рахуючись із словами.

Музика не мішала їм. Вона грала перед обідом, а за обідом ішла тільки розмова.

Говорили гуртами: тут кількох, або кількоро, там знов, у цілій салі гуділо, як у пасіці в літку.

Любов Хведорівна питалася гетьмана, чого їм тепер сподіватися, мира чи дальшої війни?

«Жди біди від води, а горя від моря», — відповів гетьман. — «Мира ще й не видати. Мабуть війна що лиш розгорюється. Боюся, щоби той пожар не обхопив

і нашої хати. Польща і Росія, Сакси, Датчани і Шведи, а з полудня Турки, — такої війни вже давно не бувало. Не дай Бог, щоб наша Україна зробилася боєвищем народів».

«Ваша річ, ясновельможний пане гетьмане, не допустити до того».

«Колиб так ваше слово та Богові в ухо. Але хай ваша милість говорить мені: Іване Степановичу, бо так зручнійше».

«Ваша воля, ваша сила. А чомуж ви, Іване Степановичу, не можете хоронити нашої країни від війни? На те ви в нас і гетьман. Стільки літа заправляєте нами, добули собі слави і значіння. Щасливі ви!»

«Такий я щасливий, як віл під обухом, шановна Любове Хведорівна».

«Чомуж би то?»

«А тому, бо не хочуть мене розуміти. Гадають, що я про себе тільки й дбаю, а не про Україну. Доноси на мене шлють. Ви мабуть чували?»

«Я туди пальців не суну», — відповіла спускаючи очі Любов Хведорівна.

«Так, так. Завидують мені булави, гадають, що є такі, що будуть її краще від мене носити, і вище. А я таких — не бачу».

Любов Хведорівна мовчала. Кашляла тільки, ніби її страва на польську дорогу пішла.

«Ніколи в нас згоди не було», — говорив дальше гетьман, — «через те ми терпіли та мабуть і будемо терпіти. Солуниця, Кумейки, Берестечко, це кара за наші гріхи, за заздрість, зненависть, помсту, за тії гидри, котрим ми не вміли голов відрубати. Не били нас Ляхи, тільки наші гріхи, вельмишановна Любове Хведо-

рівна, а як що ми залишимося такими, як є, то і Москва нас побє».

«Не такий чорт страшний, як його малюють», — відповіла Любов Хведорівна.

«Ой страшний він, страшний, ваша милосте, може страшнійший, як собі люди гадають».

«Хто? Шведський король?»

«Його я найменше боюся, бо він України не забере, за коротка рука».

«Кажуть, що він цілий світ хоче підбити, і що такого вояка від Олександра Великого ще не бувало».

«Вояк то він великий, але світ ще більший. А хоч би Карло його і підбив, так під своєю рукою не вдержить, бо Шведи народ невеличкий. Наш ворог, це наші сусіди, котрі ніби то жеруться між собою, а дивись, вже вони приятелі, а ми за тую приязнь платимо. Деруть нас, як вовки барана, бо ми дійсно ніби ті барани, що себе рогами штовхають, а перед ворогом голови опускають до долу».

Гетьман перестав на хвилину і глянув. Кочубеїха сиділа запишена, ніби їй ця мова не була по душі, Кочубей крутив вус, той, що все хотів ховатися за обшивку, за те всі, що сиділи недалеко гетьмана, перестали говорити між собою, повернулися до нього й слухали вважно.

«Невжеж ми, пане гетьмане, дійсно такий народ до нічого?» — спитав котрийсь.

«Я цього не кажу. Лицарського духа нам не бракує. Нечай, Немирич, Богун, Виговський, Сомко і Дорошенко — це лицарі, але яка їх доля? Де вислід їх хоробрости, їх ума, де їх гадки і пляни? У нас, як хто зніметься трохи в гору, так зараз його по голові: «а не спинайся, сякий такий сину!» Зараз підуть толки,

про дуків гетьманців і про козаків-нетягів, голоколінників, нацькують брата на брата і заведеться таке, що крий Господи! Ніхто не знає, скільки я ночий не доспав, міркуючи, якби це наше розгукане море заспокоїти, а тепер боюся, щоб воно не розігралося наново, бо надто вже сильні вітри на нього з усіх боків дують».

Апостол, що перестав був жартувати і також слухав гетьманських слів, замітив: «Поки ми живі, не буде того. Не бійся, пане гетьмане, ми всі, що під твоїм реґіментом єсьмо, постоїмо за тебе».

«Не за мене, а за себе і за нашу матір отчизну стійте!»

«Постоїмо, пане гетьмане, постоїмо!» — гукали кругом навіть ті, що не чули розмови і не знали про що йде річ.

«Хай жиє наш гетьман, Іван Степанович Мазепа!» — гукнув Апостол, знімаючи свою чарку.

«Хай жиє, хай жиє!» — відповіли всі, знімаючися з місць і вихилили чарки до дна, бажаючи гетьманові добра.

Сталося це стихійно і необдумано, бо за здоровля гетьмана повинен був випити господар дому, а не його сват.

«Не гнівайся на мене за це, Василю», — просив Кочубея Апостол, «говори, послухаємо і випємо ще раз, щоб нам довго жив і рейментував наш славний Іван Степанович».

Кочубей не був бесідником. Він це зазначив і просив гетьмана, щоб вибачив йому, бо не всякого Бог обсипав ріжними талантами так щедро, як Івана Степановича Мазепу. Висловив радість, що гетьман вшанував його нову хату своєю гостиною і натякнув на

якісь хмари, котрі повисли були над ними, та тепер вони розвіються і настане така гарна погода, як нині.

Біля вікна стояв його син Василь і, як батько кінчив, хусткою дав гарматчикам знак. На цей знак заревіли з валів свіжо уставлені моздірі, короткі й грубі, голоснійші від пушок.

Гетьман дякував, як звичайно, щиро й красномовно, що не всякому бесідникові вдається. Казав, що для його нема більшої радости, як зі своїм товариством за одним столом сидіти, що він, що лиш тоді розуміє нашого рівноапостольного князя Володимира, котрий не гордував ложкою і чаркою серед своїх братів-дружинників. Колиб не це, що йому, Мазепі, дружба з Кочубеєм і другими старшинами дуже лежить на серці, він не їхав би до Ковалівки тепер, коли в нього так богато і такого пильного діла. Але того діла сам він не зробить, його треба робити спільними силами і тому гетьман бажає, собі й цілому товариству, згоди та єдиномислія для добра і слави вікопомного війська запорожського і всього народу українського.

Всі вихилили чарки, з валів знов заграли моздірі і знову загуділо в салі, вже не як у пасіці, а як у млині.

Стали всіляко толкувати собі гетьманові слова. На кого він гадає однодушно стати, проти якого ворога хоче повернутися? Огінський і Вишневецький, Сапіга, чи Сас? Одна Польща всілякі толки насувала.

Про Росію чомусь то говорили тихійше. І вона була розбита на два ворожі табори, на стару й нову, і в ній можна було підтримати один, або другий табор, котрий вигіднійше. Алеж це розбиття було в середині, а не на зверх. На зверх усіх придавлював, як обвисла скиля на кручі, цар Петро. Всім він дався добре в знаки,

всім його воєводи, намісники, навіть ратники залили гарячого сала за шкуру. Але про це в Кочубеєвім дворі балакалося чомусь то нишком. Невжеж гетьмана бояться? Мабуть ні. Хоч він і не давав того по собі пізнати, а всеж таки хто був догадливий, той і розумів, що гетьман так само чув і гадав, як і загал. Але так само, як і загал, він боявся тих, що в Москві шукали ласк якихсь нових і невідомих і на ті ласки доносами гадали собі заробити. От це і була їх велика турбота.

Не дивлячись на те, полтавський полковник Искра, одномишленник і приятель Кочубея, випивши зайву чарку взявся хвалити Петра. Казав, що козаки, як оборонці святої православної віри, повинні з ним за одно стояти, щоб захистити церкву святу перед посяганнями лютеран та єзуїтів.

Апостол, зачувши це, аж за голову взявся. «Та що це ти кажеш, пане товаришу! Петро і віра. Невже є гірший ворог святої нашої церкви, як він? Не чув хіба, як він її повсякдень зневажає, насміхаючися зі священства і зневажаючи навіть святі сосуди?»

«А ти, товаришу, мабуть не чув, що недавно тому сталося у Полоцьку».

«Не чув, будь ласка, скажи».

«Отож виступаючи в Литву, Петро поступив у Полоцьк і зайшов до тамошнього василіянського монастиря. Бачить ікону невідомого собі святого і питається: «хто це такий?» А черці отвітують: «Йосафат Кунцевич, той, якого православні замордували».

Як не схопиться Петро, як не кинеться на черців, бив, бив, а тоді чотирьом казав голови відрубати, а пятого повісити, як собаку. От що!»

«І тобі це, пане товаришу, подобалося? Бо мені, бачиш — ні. Всяка святиня річ божа. І до турецької мечеті, як увійдеш, то поводися у ній, як Турки, Бог один, тільки люди його не однаково чують і не однаково віддають йому честь. А мордувати священників за те, що вони своїй вірі хочуть вірно служити, це не добре і не по людськи. Куди ми тою дорогою зайдемо? Я, може й не гірший християнин від других і віри своєї православної кріпко тримаюся і обороняю її, де і як тільки можу, алеж здається мені, що зневажаючи християнських черців, будь вони й уніяти, ми підкопуємо пошану і для своїх духовних, обливаємо кровю не різниці, а стіни й пороги християнських святинь. Невжеж того учив нас Христос?»

«А вони з нашими що роблять? Чи давно то, як Оґінський і Вишневецький прибули до Вильни і оголосили універсал, силою котрого Сапіга і всі його прихильники ставилися поза законом. Їх можна було вбивати, а їх маєтности грабувати. Що тоді терпіли православні, — пригадаймо собі! Скільки їх погибло від грабежів і розбоїв усяких бродяг, а то й від шляхти, котра не щадила ні дітий, ні старців, ні священників. Люди вірили, що кінець світа настав».

«Знаємо це і не одно ще більше», — відповів Апостол, — «але невжеж, коли хтось робить зле, то мені треба робити ще гірше? Кудиж то ми таким кривим шляхом зайдемо? Поробимося звірами й пожеремо одні других, а нехрести прийдуть на наше місце».

Слово по слові, вони добалакалися до того, що колиб не сусіди, то може й схопилисяб були на себе, бо миргородський полковник, хоч і звався Апостол, не був апостольської вдачі, а полтавський теж не даром Искрою звався.

Але добрі сусіди пристали до них і на силу уговкали, нагадуючи гетьмана, для котрого така сварка все одно, що важка зневага.

Гетьман дійсно, зачувши суперечку двох своїх визначних старшин, насупив брови й нетерпляче став стукати пальцем по столі. Ніяково було йому встрявати в суперечку свого одномишленника Апостола і Кочубеєвого приятеля Искри, тим паче, що й Апостол був Кочубеєві близький чоловік, тесть його сина. А вже ніяк не хотілося Мазепі виявляти своєї думки про Петра. Привик, що гострі уши підслухували кожде його слово й передавали в Москву. Найкраще було вдати, що нічого не знає і навіть не догадується. Тому то й повернувся він у другий бік, де невеличкий гурток слухав оповідань старого бувалого сотника і сміявся так голосно й щиро, як тільки за добрим обідом козаки вміють сміятися, забуваючи і про минуле зло, і про грядучі небезпеки, і про теперішню непевну хвилину.

«А чого ви там, панове, так голосно смієтеся? Говоріть, щоб і ми чули та посміялися разом з вами», — сказав гетьман.

«А, — тут нам пан сотник всячину про шляхту розказує», — відповіли гетьманові.

«Приміром...»

Сотник не хотів зразу розказувати, боявся обидити гетьмана, бо гетьман до вченою слова привик, а він невчений вояк. Але на нього напирали з усіх боків і він почав: «Як був я з вашою милостею, пане гетьмане наш, на Волині та на Червоній Руси, то надивився на тамошню шляхту. Дивний народ, їй Богу дивний! Отже я і розказую тепер дещо товариству про тую шляхту,

а воно й сміється, — не в обиду будь се, вашій ясновельможности».

«Ото раз — стрічається двох шляхтичів. Один в лапцях, а другий в капцях, в одного подрана сукмана, а в другого сорочка від Різдва до Великодня не прана, один наш, а другий Лях. Сусіди були, та в незгоді жили. Пішло їм за квочку, що висиділа двоє курчат у садочку на самім окопі. ,Оддай куре, хлопі', — каже Лях. ,Як дам, то по зубах', отвітує наш. — ,А невжеж даш?' — ,Їй Богу дам'. — ,А я шаблє мам. Дуелюймисє'.

А наш мав тільки ціи. Дуеля і з роду не бачив. ,Ґлове хронь, писка бронь, складай бронь!' — гукає шляхтич і напирає на нашого шляхетно уроженого своєю погаратаною карабелею. Наш відскакує то на право, то на ліво, то присідає, то підскакує в гору, а далі як не добере злости, як не замахнеться ціпом, як не засягне ворога біяком по зубах, — той тільки ногами накрився. ,А яй, яй, а яй, яй!' — верещить, як навіжений. А наш став, почіхався у потилицю і каже: ,Не рад враг, що дістав по зубах, ще й ногами дриґає'».

Слухачі розсміялися. «Кажіть ще, кажіть, пане сотнику», просили.

Сотник попив і обтер рукою вус.

«Збідніла шляхетська фамілія. Шістьох братів і сема сестра Гелєна, а тільки один у них хлоп, — до всього. Їде раз молодший брат своєю тарадайкою і сам коня сухореброго поганяє. ,Ов!' — питається його сусід, — ,а деж вашої милости хлоп?' ,Нема, утік. Тільки один день у кождого з нас на тиждень робив, а в неділю Гелєну до костьола возив і втікла шельма...'»

Старий сотник міг розказувати до рана, бо козаки,

привиклі до богацтв на Україні, любили насміхатися зі зубожілої ходачкової шляхти, але гетьман рад, що втишилася суперечка між Апостолом і Искрою, підняв чарку за згоду усього християнського воїнства й боголюбивого українського народу, подякував господарям за хліб-сіль і піднявся з місця.

За ним і другі піднімалися та не всякому воно приходилося легко. Хто пив пиво, тримався на диво, хто горілку, дивився у долівку, а хто мід, того тягло під спід, бо мід у ноги йде. Хтож вірно служив божкові Пріяпу, уподобнявся цапу, шукав тільки зачіпки, щоб стати чоло до чола зі своїм противником. Але ці останні мусіли покоритися перед звичаєм, що де гетьман двором стоїть, там не смій починати бійки, бо за це кара і то не мала. Це й називали з польська горловою справою, бо можна було і горлом заплатити.

Жартовливий сотник не піднявся зі свого місця. Заснув. Але він і крізь сон усміхався, так якось дивно підморгуючи правою бровою, що з нього ще більше сміялися, ніж із його оповідань.

«Випиває і куняє, свого віку козацького доживає», — гукнув йому хтось над самим ухом.

Сотник збудився і здивовано глянув кругом себе.

«Слихом слихати, видом видати!» ніби вітали його.

«Давайте приску ноги посипати!» відповів.

А тії знов, ніби давно не бачилися з ним: «Як поживаєте?»

«Спасибі! Оттак собі, то скоком, то боком, як бачите».

Кажучи це кланявся на всі боки, гетьманові, господарям і цілому товариству.

* * *

Гетьман з господарями а за ними й решта гостий перейшли до сусідної кімнати, великої, на чотири вікна в одній стіні до городу. В кімнаті тій не було ніякої обстанови крім крісел попід стіни. Навіть долівка не була встелена коврами й килимами. Проходжувалися, або ставали гуртами й балакали.

Гетьман підходив то до одного гурта, то до другого, вважаючи, щоб хоч кілька слів до кождого гостя сказати. З ким довше не бачився, розпитував його про здоровля, про жінку й дітий, що нового й доброго чувати. Тут то й була нагода виповісти все, що кому на серці лежало. А бажань було більше, ніж їх гетьман міг заспокоїти, бо старшини не вдоволялися будь чим, кождому хотілося пірнача, а й пірначі не всі були однакі.

Але Іван Степанович був мистець у таких розмовах. Навіть і гірке слово вмів так якось своїм гарним усміхом придобрити, що воно нікого не боліло, навпаки лишався раз на все дорогий спомин з тієї розмови.

З деким балакав на самоті і такі розмови трівали найдовше. Після доброго обіду та після чарок він довідувався такого, чого по тверезому можеб ніколи й не почув. Переконався, що крім Искри й Кочубея та ще може декого, що тримався їх клямки, всі були до краю огірчені московською господаркою на Україні. Московські люди допускалися насильств і ґвалтів і прямо доводили народ до розпуки. «Конець світа, ваша ясновельможности», — жалувалися полкові й сотенні старшини: «Поки ми терпітимем таку наругу? Миж народ вольний козацький, а з нами поступають, як з холопами-невільниками. За кождим разом, коли надходять Москалі, наші люди сповідаються і причащаються, не знаючи, чи доживуть до другої днини, а буває і так, що цілі

свободи лишáють хати й утікають, куди їх очі понесуть. Як що ми народу нашого не охоронимо перед тим заливом ворожим, то горе буде нам і Україні».

Гетьман заспокоював своїх людий, як міг, натякуючи на те, що спасення наше не в чиїх, а в наших власних руках. Колиб тільки ті руки кріпше шаблі, ніж чужих клямок трималися. «А то ми на себе дивимося», — казав гетьман, — «вовком, а на чужих овечими очима. Не віримо собі, завидуємо, помсти кличемо, а вороги наші бачать це й тільки руки затирають. Цеж вода на їх млин. Пригадайте собі Тетерю і Брюховецького, якого лиха вони накоїли і чи така булаб нині Україна, як би не вони?»

Старшини слухали, притакували і ніби змовилися, — кождий впевняв гетьмана, що буде вірний свому вождові, як що він загадає якесь нове діло.

Коли доходило до того, і коли гетьман запримітив, що хтось із табору Искри наслухує розмови, бистро звертав на иншу тему, або вривав розмову і дальше йшов. Так обійшов раз, другий цілу кімнату, аж утомлений сів у високому кріслі й похилив голову, повну тих жалоб, нарікань і бажань, що довелось йому почути.

Посідали і старші з гостий, а лиш дехто вийшов у садок пройтися і відсвіжити голову.

У салі зробилося тихо, ніби над нею ангел перелетів. Ніхто не важився переривати гетьманської мовчанки. Кождий споглядав зпід ока на понурену голову Івана Степановича і всякому важко робилося на серці.

Хоч не в одного були свої жалі до нього, бо відома річ, що ще ся той не вродив, щоб усім догодив, але всеж таки на голову гетьмана привикли дивитися, як на наймудрійшу з усіх, талановиту зроду, наукою просвічену і довгим досвідом життєвим богату. Вся-

кому відомо було, що гетьман і з найбільшої халепи вмів вийти ціло. Так було з Палієм, з Поляками і з Москвою. Цінили його не тільки за те, що дбав про піднесення добробуту й освіти, що будував церкви, піклувався школами, тощо, але всякий хвалив його охоту вдержати за Україною, як найбільше української землі. Хоч і як настоювали Поляки на те, щоби він віддав їм правобережну Україну, то Мазепа всеж таки вмів знайти якийсь викрут і тримав її під своєю булавою. Богато було таких, що сердилися на нього, чому він не порве з Москвою, але й вони не сміли голосно свого гніву виявляти і зітхаючи казали, як колись про старого Хмельницького говорилося: «Бог один знає, Бог один відає, що наш гетьман думає-гадає».

Отся примівка і тепер приходила всякому на гадку й тому ніхто не важився бентежити задуманого гетьмана.

Про що він думав? Чи про царські слова, «слухай, що Меньшіков скаже», чи про свою куму з хрестин у Вишневецьких, гарну княгиню Дольську, чи про Саса і Ляса, про те з ким йому кидатися в небезпечний вир великої війни, чи про Київ, як нову, блискучу столицю відродженої і обновленої України, чи прямо про тую троянду, яку він не забув взяти зі стола і яку ще й тепер тримав у руці, хоч вона вже таки добре привяла?

Ніхто й ніколи не міг угадати гадок гетьмана Мазепи, навіть найблизчі до нього люди, — ні.

«Щось ми, панове товариство, присмирніли як черці», — промовив нараз гетьман, стаючи зі свого високого крісла. — «Невжеж мої полковники задивилися на царя тай собі хочуть після обіду спати? Що правда, то вже й князь Мономах радив своїм дітям переспатися в полудне, бо такий сон покріпляє тіло, алеж тепер,

славити Бога, вже під вечір іде, а під вечір навіть дітям не дають уснути, бо воно не добре. Можеб ми, по старосвітському обичаєві завели танець. Молодіж сама, бачиться мені, не хоче починати».

Господар, почувши це, дав музикам знак і ті заграли якоїсь сумовитої думки. Гетьман повільним кроком пішов у покої, відшукав хазяйку і попросив її до танцю.

Випрошувалася, казала, що її вже не до того, але гетьман, показуючи на свою голову, питався: «А невже і мені до танцю? Мені біда грає. Козака і гопака не обіцяюся з вашою милостю танцювати, але польонеса можемо перейтися по салі, а тоді хай молодіж танцює собі, що хоче».

Музика заграла польонеса на українську тему і гетьман з Кочубеїхою поплили по воскованій долівці. За ними йшли полковники, помінявшися своїми жінками, Войнаровський, Орлик, Кочубеїв син, Василь Василевич, і навіть той старий сотник, що про шляхту розказував. Він замикав хоровід. Раз-у-раз підкручував вус, вихилявся, хапався рукою за серце, бо казав, що так шляхта польонеса танцює.

Инші танцювали поважно, прямо йшли, ніби у якомусь святочному поході, пильно вважаючи на першу пару. Гетьман був мистець провадити танці.

Колись славний у світі гуляка, за котрим дуріли жінки й дівчата і котрого любовних пригод навіть на воловій скірі не списав би, затримав легкість рухів, почуття темпа й розуміння, що краса танцю не засновується на розгуканих скоках, лиш на зіспоєнню руху зі звуками в одну мистецьку настроєву цілість. Обійшовши салю довкола, гетьман поділив свою танцюючу армію на дві частині, з одною сам пішов у праві двері,

другу лівими попровадив Войнаровський. Так обійшли вони всі більші покої на долині дьора і знову злучилися в салі. Пари розвинулися в кольони, гетьманову і Войнаровського, кольони стали напроти себе як дві армії ворожі, пустилися, ніби атакою на себе, аж нараз зупинилися і поклонилися собі. Тоді мущини стали кланятися своїм дамам, дякували їм за танець і відводили на місця.

Гетьман відпровадив Любов Хведорівну до того покою, з котрого привів її.

Як вернув у салю, всі підходили до нього і дякували за гарний провід.

«Було колись», — отвітував гетьман, — «минулося. Правда, Апостоле? Тепер нам инші танці на умі».

«Правда. А всеж таки розібрало мене, мов вовка опеньки, а сорочки, бачиться, навіть прати не треба, така мокра».

«Жаль дуже, що пан гетьман не бачив, як наш сотник польонеса йшов».

«Я», — озвався, підморгуючи, сотник, — «по шляхецьки: гуляй душа без контуша, шукай пана без жупана, — я инакше не вмію, лиш по панцьки».

«Ви пане сотнику», — жартував з нього Кожухівський, — «мабуть із тих панів, що про них співають: Штани мої сині, дома двоє в скрині, так скинь же мої, коли в тебе є свої».

«З другого ся насміваєш, а за себе забуваєш», — відповів сотник, підморгуючи сивою бровою. — «Смішки з сусідової кішки, а як своя здохне, то плакатимеш».

«Добре тобі так, Кожухівський», — запримітив гетьман, — «не зачіпайся зі шляхтичем, знай пана».

«Розібрало собі хлопство», — буцім то нарікав сот-

ник, — «ніякого шацунку для ослячої шкури не має, ніякої реверенції, дальше з одної миски їсти схоче. Требаб вам пригадати, по чому лікоть кваші!»

«Жарти на бік!» — перебив Апостол. — «Тиб нас, пане гетьмане, повів так, як у тому танці, до бою за визволення всього народу козацького, українського, о тоб то був гарний танець!»

«В тім танці, пане Даниле, на який ти нагадуєш, два кінці, от що! Та колиб ви мене так слухали в ньому, як слухали тепер... а то...» і гетьман не докінчив речення, бо надійшов Кочубей і питався, чи можна починати козака. — «Будь ласка!» — відповів гетьман, — «побачимо, як молоді гуляють, та пригадаємо собі, як ми колись гуляли, чи краще».

Музики вдарили козака. Але ніхто не зважувався починати. Аж Орлик підійшов до Чуйкевича і шепнув йому до уха, щоби він попросив хазяйську доньку, бо так воно годиться. «А чомуж саме я?» — спитав Чуйкевич. «Відомо чому», — відповів Орлик, — «іди!» і Чуйкевич підступив до Любови Хведорівної.

«Чи позволите, пані матко, повести вашу доньку в танець?»

Любов Хведорівна притакнула головою і Чуйкевич подав руку Мотрі.

Пішла, ніби не знаючи, де і з ким гуляє. Очі, злегка прислонені повіками, ховзалися по стінах, утікаючи і перед жадібними поглядами молодих, і перед старечими очима, котрі залюбки приглядалися до тої незвичайної краси, ніби до якоїсь надземської зяви, що ось-ось несподівано і зникне, як несподівано виринула перед ними.

Вечірні сумерки гасили яркі коліри вбрання, до-

лівка вповивалася сивавим димком і здавалося, немов Мотря не доторкається землі, лиш пливе у повітрі, то лебідкою посувається по хвилях спокійного ставку, то знов ніби пшеничкою филює під шум вечірного вітру.

Чуйкевич достроювався до неї. Не підстрибував, не викидав руками й ногами, лиш ніби у якомусь забуттю гонив свою мрію. Манила його, кликала: «ходи» і він ішов, — на край світа пішов би за нею. Вже, вже зловить її і притулить до себе, і пірве в обійми, і понесе на буйному коні, — та ні. Мрія розпливається у хмарах, була й нема, вже далеко перед ним, приманчива, зрадлива, невловима.

Аж таки попалася йому в руки, і обоє закрутилися, мов вітряна курява на шляху, тупнули чобітками і стали... А — а! почулося кругом. — Як хороше танцюють, як гарно. Ніби сотворені для себе, щоби так всі свої молоді літа прогуляти.

Прислуга світила свічки. Зробилося ясно в салі. І замихтіли пишні дівочі вбрання і навіть козачки, ніби заохочені Мотриним танцем, пустилися й собі по блискучій долівці.

Але другої такої гарної пари вже не було...

«Ваша милість, Мотря Василівна, прегарно танцюють», — сказав гетьман до Мотрі, котра ще й не вспіла присісти на свойому кріслі. — «Хтож то навчив вас так гарно танцювати?»

«Чужих танців учив мене танцмайстер, що його батько привіз був, Француз, а своїх я не вчилася від нікого, бачила, як другі танцюють».

«І краще танцюєте від усіх. Нічого не пожалував вам Господь. Сподійсь, що і доброї долі не пощадить».

«Спасибі вашій ясновельможности», — відповіла Мотря, спускаючи очі до долу.

Ніхто й ніколи не бачив її такою лагідною і покірною і всі дивувалися тій зміні, а найбільше Любов Хведорівна. «Хтось причарував мені дівку», — гадала собі.

* *
*

Музики вдарили метелиці і на салю влетіло чотирьох козаків-сердюків, що з гетьманом приїхали. Вони й на гетьманському дворі славилися першими танцюристами й гуляли нераз на втіху гостий на пирах у Київі і в Батурині.

З ними ніби степовий вітер улетів у салю. Ожили не тільки люди, навіть найстарші, але й вікна стали крутитися і долівка, ніби підскакувала під козацькими чобітьми. Годі було слідити за їх бистрими скоками, за рухом ніг, бо вони, як буря неслися по салі, тільки поли їх жупанів розвівалися, тільки червоні сапянці михтіли поперед очі, тільки чуби скакали, як живі.

«Як гуляв, так гуляв,
Ні чобіт, ні холяв,
Як до дому прийшов,
Не було й підошов», —

приспівував сотник, плескаючи в долоні.

«Ти зза Дніпра, я зза Десни,
Погуляємо до весни,» —

доповідала Апостолиха, пригадуючи собі молоді літа. А Данило Апостол вигукував:

«Ой ти ткач, ниткоплут,
А я бондарівна,
Піди геть, відчепись,
Я тобі не рівна.»

Козаки не зважали на спів, котрий навіть не підходив до їх танцю. Але гостий обхопила така охота, що вони плескали у долоні, як на весіллю свахи, притупували чобітьми та підпригували жваво.

«Танцювала Романиха
з Романом,
Загубили калиточку
з тютюном.
Буде тобі, Романихо,
з Романом,
Як не знайдеш калиточки
з тютюном».

«Ого! — гукнув Апостол, — коли згубила, так пиши пропало!»

Музики втихли і сердюки, як влетіли, ніби буря, в салю, так і вилетіли з неї. Лише старий сотник, не помітивши цього, дальше співав:

«Ой так, таки так,
Де урода, там і смак,
А у мене від віку,
Ні уроди, ні смаку».

Аж глянув кругом і перехрестився: «Ігі! — Були й нема. Поїхали до млина. Не будуж і я дурно співати, треба себе шанувати».

«Не дурно, бо вас слухаємо».

«Погано ти, бабо, співаєш. Але довго... Правда?»

Тимчасом до сіний увійшло дванайцять бандуристів. Старі, сивий волос на сліпі очі налізає, вуса з сорочкою, ніби з одного прядива ткані. Сиділи на лавках півкругом, наче їх давнина до Кочубея в гості прислала.

Гетьманові фотель поставлено напроти бандуристів, гості посідали й поставали кругом, і бандуристи вда-

рили в струни. Великі сіни наповнилися звуками многострунними, забреніли шибки у вікнах, загомоніли дубові одвірки, — пісня давнини наближалася.

Від степів, від могил ішла, холодним вітром віяла, ніби мерці з гробів повставали й мечами брязчали й кайданами дзвонили. То не пісня була, а правда, сумна правда, про котру нинішні люди забували, тая правда, котру гонять люди, а вона завше правдою буде.

«Із города Козлова до города Трапезонта
Гуляла ґалєра цвіткована-мальована,
Чотирма цвітами процвітана,
Першим цвітом процвітана —
Златосиними киндяками побивана;
А другим цвітом процвитана —
Турецькою червоною габою обвивана;
А третім цвітом процвітана —
Христіянською кровю фарбована;
А четвертим цвітом процвітана —
Невольниками осажена».

І не одному із гостий ґенерального судді Василя Леонтієвича Кочубея здавалося, немов він бачить отсю чотироцвітну ґалєру, що колишеться на Чорному морі, відпливаючи в забуття. Обривають вітри злотистосині киндяки, а дощі змивають червону габу турецьку, тільки кров христіянська багриться на ній, тільки чути плачі невільницькі... Українська ґалєра!

Втихомирилися струни, дванайцять рук на хвилину у воздухах повисло, а потім, як крила знеможених високим летом птиць, опустилися на верхняки.

Ніхто не виявляв свого вдоволення ні з гри, ні зі слів пісні, ждали на дальші співи.

«Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи христіянськії, — до отця, до матусі.

Що не может він їм поклонитися, —
Тілько поклоняється голубоньком сивеньким:
«Ой ти голубоньку сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш.
Полети ти в города християнськії
До отця моєго, до матусі,
Сядь, пади на подвірі отцівськім,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоді козацької припомяни.
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки-маєтки збувають,
Великі скарби собирають,
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють...»

Тихенько й поважливо, то знову грімко й зворушливо розказували кобзарі про горе й муку козацьких бранців-невольників у чужих каторгах і темницях. Скільки їх загинуло, не діждавшися, поки батьки та брати позбудуться своїх статків і достатків, не вернулися до батька і до матки, погибли, добуваючи слави й обороняючи волі.

Мягкосердним жінкам сльози заблистіли в очах, мущинам ніби миш заскребла по серці, бо не один мав на своїй совісти забутого товариша, брата, або свата, що заковяз не в турецькій, а в новій неволі, у Польщі, Литві, Волощині, скрізь куди не носило козацьких буйних голов.

«Визволь, Боже, бідного невольника
На свято-руський берег,
На край веселий,
Між народ хрещений!...»

кінчили невольницький плач бандуристи.

Гетьман почув на собі богато очий, котрі з усіх сторін гляділи на нього, ніби благаючи визволення з нової, московської неволі. Кобзарі заграли й заспівали

думу про смерть козака на Кодимській долині. Проспівавши початок, вдарили сильнійше в струни і грімко, одноголосно, почали благати-закликати:

«Поможи мені, отцева й матчина молитво, на колінах стати,
Семипядную пищаль у руки достати,
По три мірці пороху підсипати», —

гут уже старі козаки-полковники не втерпіли і разом з бандуристами однозвучно заголосили.

«По три кульки свинцевих набивати.
Орлам чорнокрильцям,
Козацьким дозірцям,
Великий подарунок посилати».

Кого вони під тими орлами чорнокрильцями розуміли, не важко було вгадати, бо всякому козакові отсей чорний, північний орел понад головою в хвилину тихої задуми важким крилом шумів.

Гетьман зрозумів ті думки. Йому здавалося, що він отсе поміж своїми людьми у Кочубеєвім дворі, мов перепілка у гнізді з дітьми перед шулікою ютиться і що його святий обовязок, або тих дітий захистити, або життя своє за них віддати.

На це він і рішився...

І заграли й заспівали, припочавши хвилину, співці бандуристи про смерть гетьмана Богдана. А коли дійшли до слів:

«То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували, —
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...» —

коли до тих сумних слів доспівали, у Кочубеєвих сінях зробилося сумно, як на поминках, по панахиді. Всяке пригадало собі блискучі хвилини з життя й рейментовання великого гетьмана, всім, як живі, явилися перед

очима картини його походів, боїв і побід, замихтіли надії та сподівання, заграли воскресні дзвони, на те, щоб перейти на похоронну ноту.

«Зажурилася Хмельницького сідая голова», бо наступав на нього найгірший і найлютійший ворог, якого він одного в світі боявся — безвихідна недуга. І зажурилася Мазепина сідая голова, бо він почував, що наближається година, коли йому прийдеться кінчити це, що почав його попередник. Невжеж йому це діло поведеться?

І співці і слухачі втомилися мандруючи за звуками кобзи, дружини вірної, бандури мальованої дванайцятиструнної, по зарослих шляхах України. Серця їх наповнилися у щерть і жалем тихим, сердечним, і завзяттям сміливим, молодецьким постояти, як батьки стояли, за правду людськую, за віру святую християнську.

«Усім слушащим,
Усім православним християнам,
Сьому домодержавцю,
Хозяїну й хозяйці
Подай, Боже, на многая літа!»

загомоніли ще раз усі дванайцять бандур і змовкли.

— —

«Спасибі вам, батьки бандуристи!» — дякував Кочубей, — «і від мене і від моєї жінки, спасибі! Гарно ви нам грали, а ми старовину згадали, щирая вам за те будь дяка!»

«І я вам також дякую», — озвався гетьман, — «бо дуже люблю і шаную бандуру, це наш козацький струмент, наша справжня вірная подруга».

«Богу дякуйте, не нам», — відповіли співці...

Гетьман підійшов до одного з них, взяв із його рук бандуру й оглядав. Оглянувши став пальцями перебі-

гати по струнах. А зпід його пальців добувалися звуки якісь то инші, ніби то мякші і якісь лагіднійші, — «панські».

Підійшла до нього Любов Хведорівна просячи, щоби зробив їм честь і заграв.

«Щож би таке?»

«А тую пісню, що ви її склали».

«Яку?»

«А про згоду».

І гетьман заграв та й заспівав свою пісню про згоду.

Уважно слухали Кочубеєві гості співу бандуристів, але тепер зробилося так тихо, ніби всі завмерли.

Мало кому доводилося чути, як гетьман грає, не один не почує вже вдруге. Тай гарнож грав Мазепа, хоч і на инший лад, ніж бандуристи, ніби вчено. То була друга, не народня музика, бо й пісня була инша, ніж думи.

«Нема люби, нема згоди
От Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали» —

нарікала Мазепина пісня, вказуючи на гріхи й на хиби тодішніх українських панів-старшин та завзиваючи їх до злоди.

«Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!»

Його голос зразу лагідний, ніби журливий, кріпшав з кождим віршом, а наприкінці зробився різкий і могучий, ніби приказ начального вождя.

Задзвеніли козацькі шаблі, застукали чоботи об камяну підлогу і загреміло по всіх салях Кочубеєвого двора:

«Нехай вічна буде слава,
Же. през шаблю маєм права!»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Гетьман сидів з бандурою на колінах і гірка усмішка блукала по його тонких устах, ніби звуки викликували її.

Мотря не зводила з нього очий, як причарована.

Чуйкевич підпирав одвірок своїми кріпкими плечами. І він нікого крім гетьмана не бачив в ту хвилину.

«Не вмію я на старосвітській бандурі грати», — казав гетьман, віддаючи струмент бандуристові, — «на ній так мало струн і самі кишкові, я привик до метальових».

«У Мотрі», — казав Кочубей, — «є нова бандура, з метальовими струнами, принеси її, Мотре, пану гетьманові!»

«Принести?» — спитала дівчина, повертаючись до гетьмана.

«Будь ласка! — спрібуємо яка. Може мої руки краще підійдуть до неї, а може вона, привикши до тонких пальчиків дівоцьких, під моїми і грати не захоче. Побачимо».

* *
*

Мотрин покоєвий зі свічником біг скоро по сходах, Мотря ішла за ним. Знімалася у гору... Гетьман мав грати на її бандурі...

Вбігла до свого покою, зняла зі стіни бандуру, обтерла її чистим рушником, порох зі струн здмухнула і несла не за ручку, а підложивши обі долоні під спід-

няк, як святощ яку... Гетьман мав грати на її бандурі.

Не знала, чому кров ударила їй до голови, чому по висках, ніби хтось молотком стукав. Сходи скрипіли під її чобітками, вони дивилися, як сходила з гори, гарна, зарумянена, ніби якесь невідоме сонце на неї світило.

Ще два сходи, ще один, і ступила на камяну долівку.

Всі розступилися. Між нею і гетьманом не було тепер нікого.

Якіж ті сіни довгі! На що батько такі великі поклав? Чиї то очі так дивно дивляться на неї, такі дивні, очі...?

Ще крок, ще два і — гетьман простяг руки, щоб приняти від Мотрі бандуру.

Задріжали під Мотрею ноги, захитався спідняк на дрібних дівочих долонях . . . якийсь жалібний стон, якийсь сумний бреньк і — розбита бандура лежала між Мотрею і гетьманом на твердих зимних плитах.

Мотрі світ закрутився в очах, затанцювали стіни, задріжала земля і вона, як сокирою підрубана ялиця, повалилася на землю. Кинулися до неї, батько, мати, Чуйкевич прибіг з холодною водою, тітка принесла цілюще зілля.

Її підняли й понесли на горище, з котрого вона перед хвилиною сходила, ніби з хмар на землю.

* *
*

Гетьман стояв і дивився на порвані струни розбитої бандури. Потім схилився, прикляк і хотів їх збірати, та старшини не дали.

Позбірали...

ЕВА.

Вечерю їли тихо і на скору руку.

По вечері мала бути «огнена потіха», але на рішуче бажання гетьмана її відложено до другого разу. І завтра буде ніч.

Козакам приказали зараз по вечері йти спати, щоб у дворі не робили криків. І дійсно, ще й великий віз не викотився на небо, як над Ковалівкою воцарилася тишина. Кочубеїв двір подобав на зачарований замок, в котрім нараз завмерло всяке життя.

Гетьман попращав товариство й пішов до своїх покоїв. Казав, що притомився.

Тільки в одній з бокових кімнат спущено грубі занавіски, зачинено двері на ключ і кількох полковників засіло до карт. Кочубей приніс їм спорий збанок меду, великий півмисок вуджених гусячих ніг, кошелик сушених сливок, начинюваних тертими міґдалами, побажав веселої забави і пішов на горище подивитися, що робить Мотря.

Ідучи по сходах зітхав, бо не від того був ґенеральний суддя, щоб і собі побавитися картами. Забава буде мабуть гарна. Поки в гаманци є червінці і

таляри, поти гратимуть у гроші, а потім прийде черга на мисливських собак і соколів, на коний зі збруєю і без збруї, на дорогі, суто золотом перетикані пояси, що мали таку саму вартість, як і дзвінкий гріш.

Тихо, як тільки міг, відчинив ґенеральний суддя двері від Мотриної спальні й увійшов туди. Горіла тільки лямпада під образом Богоматері і її тускле сяєво мерехтіло кругом, як крізь сон. Кочубеєві треба було дуже вважно ступати, щоб не потрутити чого по дорозі. Занавіски при ліжку були розсунені. Крізь той розсув побачив Кочубей Мотрю. Лежала горілиць з розпущеним волоссям, котрого не було як і коли на сон згорнути. Віддихала рівно й глибоко, як віддихають здорові люди в сні. З лямпади падало на її обличчя скупе синяво-золотаве світло і, колиб не віддих, можнаб було гадати, що це статуя з мармору лежить у ліжку.

Кочубей нахилився і здавалося йому, що бачив на устах своєї доньки не згірдливо-гордий усміх, як звичайно, а якийсь ласкавий і покірний, ніби вислів щастя, котре вона бачила в сні.

Біля ліжка сиділа Марія Хведорівна. Кочубей узяв її за руку і повів під вікно.

«Як же там?» — питався шепотом, щоби не розбудити сплячої.

«Богові слава, — пройде».

«А Любов Хведорівна була?»

«Ні, знаєте, що вона на горище не ходить».

«Нині могла потрудитися її милість, пані ґенеральна судеїха. Знала, що в мене такі гості»... І Кочубей спохмурнів. «Крута жінка тая Любов Хведорівна, дуже крута, аж безсердечна. Це — показав рукою на ліжко — її діло. Дратує дівчину і доводить до недуги. Ко-

либ мені скорше віддати тую Мотрю, бо двох їх за богато в моїй хаті».

«Трафила коса на камінь», — відповіла Марія Хведорівна.

«Не на камінь, а коса на косу, бо й Мотрина вдача непокірлива, навіть для матері. А за хірурґом післали?» — спитав нараз Кочубей.

«Не посилали. Любов Хведорівна не вміла, а Мотря теж лікарів не любить».

«Хорих не питаються, що вони люблять. Зле, що не післали. Людям дивно буде. Ще чого доброго гетьман спитається, що лікар повів і який же я йому дам отвіт? Біда мені з тими жінками, ой біда! Жаль мені дитини, що їй в батьківській хаті не так, як треба і як могло би бути при моїх богацтвах. Та що я тепер пораджу? Не було зранку, не буде й до останку».

Марія Хведорівна мовчки слухала жалів свого шваґра. Знала, що перед нею одною, як перед сестрою своєї жінки, він міг розкрити своє серце. Говорити не було що. Годі було виправдувати Любов Хведорівну, але й не годилося також доливати оливи до огня.

«Як же ви гадаєте, Маріє, що таке Мотрі? Видужає вона?»

«В Бозі надія, що завтра встане. Вона вже від самого ранку була якась незвичайна. Бентежилася не знати чого, — приступало до неї, — знаєте, як то з нею деколи буває. Бідна дівчина».

«Nihil sine causa. Якась і тому є причина, не лиш мати одна».

«Причин може й богато. Вона начитана, їй треба иншого товариства. Дівчата, що для неї дівчата? Заспівають, казку розкажуть, тай тільки. Я стара, вона

любить мене, але я їй не товаришка. Мотрі душно в хаті, її душа рветься до великого діла, вона небуденна дівчина. Подумайте, вона журиться долею України, розуміє тую небезпеку, що грозить нам. Вона все добре бачить, може краще, ніж не один, що пірнач носить».

«В тім то й біда, бо жінці веретено, а мущині меч, так було перше і так повинно лишитися».

«Бог святий знає, як воно повинно лишитися. Можеб воно й не завадило було, колиб у Богдана та в Дорошенка були політичні жінки, хочби такі як Виговська, пошли їй, Боже, царство небесне, чесна й хоробра була паня. А Реґіна Жовківська, тямите?»

«Чомуб то ні. І про Гальшку з Острога знаю, та яка її доля? Не бажав би я такої для своєї Мотрі. І тому, скажу вам щире, рад би я її за Чуйкевича віддати».

«А я, гадаєте, ні? Кращого мужа годі собі й подумати».

«І Любов Хведорівна за ним. Все складається, як слід. Тільки щоб Мотря хотіла».

«Не треба їй того казати. Нехай воно між нею і Чуйкевичем виясниться. Це найкраще».

«Мотря нині якась така покірна була, така лагідна, як голубка. Як ви гадаєте, чому?»

«Не знаю і не питаюся її. На мою гадку вона так втішилася, що приїхав гетьман».

«Гетьман?!» — мало не крикнув Кочубей.

«Так, гетьман, Іван Степанович».

«Чомуж би то?»

«Бо він для неї чоловік з тамтого століття, з великих часів, котрі вона так любить».

«Ага», — і ґенеральний суддя заспокоївся. «Можливо, можливо, що так».

Мотря ворохнулася в ліжку. Марія Хведорівна підійшла до неї і наслухувала, чи спить.

«Спить», — сказала, вертаючи до шваґра.

За вікном зривався вітер. Місяць викочувався зпоза хмар. На дуплавім дереві гукав пугач.

«Тю! Не мав коли верещати, аж нині! Не люблю я тієї птиці. Скажу їх винищити до лаби. Ще мені гетьмана збудить, або Мотрю».

«І пугачеві життя миле», — відповіла Марія Хведорівна. «Як жиє, то видно, що і його треба. Все має свою ціль на світі, все, Василю Леонтієвичу. І навіть лихих людий треба, щоб добрі ще кращими ставали».

«Так кажете?» — і Кочубей понурив голову. Думав. «А що таке добрий чоловік?» — спитав нараз.

Марія Хведорівна не відповіла...

«Дякую вам. сестро», — говорив пращаючись ґенеральний суддя, — «що ви так про Мотрю дбаєте. Ви їй, ніби мати. Ще краще. Не відмовтеж і на далі своєї опіки, а як помітите щось незвичайного, скажіть, будь ласка, мені». І вийшов.

Марія Хведорівна посвітила йому на сходах і заждала, поки не зійшов у сіни... Бачила, як сунувся попід стіну, злегка ступаючи, щоб не збудити кого, бо по всіх майже покоях, крім їдального, спали його гості. Навіть у балевій салі настелено сінників попід стіни і перин для молодших, але знатних родом і службою, яким належався нічліг у самому дворі, а не десь у канцелярських та економських будинках.

Біля гетьманських покоїв стояло двох сердюків на варті з шаблями на голо. Тільки шапки їм дозволено поскидати, бо ніч була душна.

Переходячи попри двері, котрими полковники грали в карти, Кочубей спинився на хвилину і наслухував... Грали і шепотом приговорювали до карт.

«Царем її чортову б..зу», — шепотів котрийсь, — «хай не козириться».

«Грибок на ок, боровик іде!» — говорив хтось другий, побиваючи короля асом. Кочубей чув, як хтось згортав гроші і як Апостол говорив: «Шабас! Випємо! Карта хміль любить».

«З чого хліб їси, того й бережи!» — відповіли йому. «Не рад, що гроші, як Жид, до себе горне, ще й пити хоче. Кидаймо дальше».

Кочубея обдало тим окремим повітрям, яке буває за картяним столом, тими жартами й примівками, тим нервовим хвилюванням, що бентежить грача і тоді, як він виграє і як програє.

«Краще з розумним свині пасти, як з дурним в карти грати», — почув Кочубей крізь двері і боячися, щоб не зірвалася буря, яка деколи при грі й між найкращими товаришами буває, — застукав у двері: «Це я», — говорив тихцем, — «Василь Леонтієвич, пустіть!»

Відчинили, увійшов. І добре зробив, бо двох грачів уже от-от і скочилиб на себе. Кочубей просив їх сідати, і сам сів поміж них. «Замість сваритися, випиймо по чарці. Мід добрий, ще покійний батько ситив. За вас обох здоровля».

Випили. Василь Леонтієвич попросив, щоб і йому карти дали. Але не брав по одній, чекав, аж дістане всі. «Не буду дивиться, — казав, — нехай козириться».

Але карта йому не писала. Таки чимало програв.

Пригадав собі Любов Хведорівну, котра не любила, щоби він грав, і котра, лихий зна як, усе вгадала,

скільки червінців, де й коли він програв і то не на сотки, а на десятки, хоч який богатир був! Пригадав собі і поцілував стіл. «На нині досить, треба йти спати».

«Потішся, Василю», — жартував з нього Апостол, — «що хто не має щастя в картах, цей має його в любови. Любов Хведорівна вже мабуть нетерпіливо дожидає тебе».

Кочубей похнюпився. Не любив, як йому нагадували про жінчин пантофель. «Такої пані, як твоя, потішав його Апостол, то й не жаль за спідницю трй матися. А що ти програв, то це, ніби хтось із вола каплю крови вицідив. Не почуєш».

«Добрий господар від своїх гостий не виграє», — відповів Кочубей.

«Але, можеб ми всі йшли вже спати».

«Підемо. До рана ще далеко. Добраніч тобі!» — відповів Апостол замикаючи за Кочубеєм двері.

Тримаючися стіни побрив Василь Леонтієвич до своєї святині. Тут йому тепер постелили, бо його спальня була теж занята одним із гостий.

Василь Леонтієвич був притомлений і тішився заздалегідь мягкою з лебединого пуху постелею. Веселі малюнки розважать його перед сном. Бадьоро відчинив двері та на порозі оторопів... У святині сиділа Любов Хведорівна, так як це предсказав Апостол.

«Ти ще не спиш?» — спитався її Кочубей.

«А ти?»

«Я був у своїх гостий».

«А я на тебе ждала».

«Десь по ночи...»

«Хіба жінці не вільно?»...

І зміняючи нараз голос спитала: «Богато програв?»

«Як програв, то свої», — відповів Кочубей, бо гнів його збирав.

«Усе твоє. А мені то вже хіба чотири дошки й землі трошки. Що?»

«Це всіх нас чекає, жінко. Богацтва з собою не забереш, лиш чисту совість».

«Піп. Проповідуй! Бо я, грішниця нерозкаянна, на прощу не їзджу, у церкві не буваю, нищим милостині не подаю. Правда?»

Кочубей рукою махнув і взявся ходити по хаті, скидаючи з себе чим дальше, тим більше і гніву, і одежі, аж лишився в тільки в шараварах та в сорочці.

«Можеб ще і її скинув, що?» — спитала закопилюючи губи Любов Хведорівна. — «Такий то ти ‚респект' для мене маєш».

Наближалася подружня буря, з котрої звичайно Любов Хведорівна виходила побідоносно, дякуючи своїй великорічивости і бойкій на диво вдачі.

Але нині вона собі тієї бурі не бажала, з окремим наміром прийшла. Обтираючи лівою рукою товсті губи і зітхаючи глибоко, сказала: «Ти так усе. Я до тебе з серцем, а ти до мене з перцем».

«Ані я серця не бачу, ані перцю не маю. От верзеш, сама не знаєш що».

«Тепер: верзеш, а колись то: щебетала. Такі ви всі! Добре зробила моя сестра, Марія, що незамужною до сивої коси досиділа».

«Ану пускай лотоки, пускай, вже пора мене на камінь брати, пора, пора, бо я ще замало турботи маю».

«Невжеж я в твоїй турботі винувата? Невжеж я не була тобі вірною і чесною жоною? Невжеж я не

ставала тобі і робітницею пильною, і дорадницею добросердною?»

Тим «невжеж» Кочубей кінця не бачив, бо мабуть і професор реторики в київській академії не був так краснорічивий, як жінка ґенерального судді Кочубея. Тому він, замість перечити їй, сів віч до віч і беручи її за руку спитав:

«Кажи, Любонько, що в тебе нині на серці, говори, я слухаю і, як що зможу, поможу».

«Мені нічого не треба... Мотря мені на думці».

«І мені».

«Щож ти про неї гадаєш?»

«А ти що?»

«Зле. Ти бачив її нині. Прости Боже, що я щось таке кажу, але вона виглядала, як Пречиста Діва на образі Благовіщення. Така покірна, захоплена, а на його дивилася, як на ангела, що з небес злетів».

«На кого?»

«Ти ще питаєш? Господи, якіж ті мущини дурні! Дивляться і не бачать. На старого женолюба, на нерозкаянного прелюбодія. Догадався?»

«Ні!»

Кочубеїха аж руки заломила.

«На гетьмана Івана Степановича Мазепу. Чув?«

«Я не глухий, але що тобі такі, жінко, за гадки до голови приходять? Невжеж Мотря не має молодших женихів? Невжеж перший Чуйкевич не пара для неї, старого гетьмана уподобала собі».

«В старій печі сам чорт палить».

«Ти так по собі?»

«Василю, або говори зо мною по людськи, або я йду. Ти видно випивший!»

«Прости! Але твій здогад розсмішив мене».

«Ну, ну, смійся, аж він насміється над нами. Цеж якийсь чорт, не чоловік. Усіх причаровує до себе. Мотрю, видно, також. Бачив, — не видержала, обімліла».

«Не своя була з самого ранку».

«Хто тобі це казав?»

«Сестра твоя, Марія Хведорівна».

«Знайшов церквоньку Богу ся молити. Моя сестра теж девятої клепки не має. Вона теж на старого гетьмана дивиться як на Бога. Гадає, Сомкова душа вселилася в нього. Це якісь біснуваті жінки і моя сестра, і твоя донька».

«А твоя ні?»

«Твоя, бо ти її від малої дитини розвіз, як циганську фанду, а тепер кому клопіт? Мені».

«Який там клопіт? Віддамо за надійного чоловіка і клопотам кінець».

«Волами її до пристола потягнеш, — ая! Побачиш. Я вже знаю. Я вже все розумію. Я не така короткозора, як ти, що дивишся і не бачиш, ніби заяць з незамкненими очима спиш».

«Ну, ну, який там я тобі заяць? Добрий мені заяць ґенеральний суддя!»

«Ха, ха, ха! Ґенеральний суддя. Що таке ґенеральний суддя?»

«Перший по гетьмані чоловік на Україні... от що!»

«Отож то біда, що по гетьмані. Як гетьмана нема дома, то дістане наказну булаву. На маєш, синку, пограйся хвилинку... Яка в тебе сила? Де твоє військо, крім власної сторожі? Якою землею ти заправляєш крім своїх собственних маєтків? Підручний ти гетьманський, тай тільки! Його чиновник, а я твоя жінка».

«А тиж хотіла, щоб я чим був?» — спитав Кочубей.

Кочубеїха встала, підняла голову гордо, взялася за підбоки і виповіла одно слово: «Гетьманом!»

Але як вона те слово вимовила?

Кочубей лиш вус свій крутив. Не відповідав нічого. А вона: «Невжеж є чоловік з більшими маєтками, як твої? — з більшими заслугами, як ти? — з більшим значінням у своїх і в царя, як Кочубей? — невжеж у котрого з наших полковників є така жінка, як Любов Хведорівна?»

«А Скоропадського Настя?»

«О, куди він стріляє! Я знаю, що для вас нема другої над Настю. І гарна, і мудра, і діяльна. Шкода, що ти старий».

«Ну, ну, не сердься, Любонько, я тільки так, щоб трохи охолодити. Мені вже не до Насть, а до постелі».

«Хочеш, щоб я собі пішла? Така то з тобою розмова! Але я нині не вступлюся, поки тобі правди не скажу, бо пора. Отже знай, що з гетьманом треба щось зробити, дальше так оставатися не може. Його і довбнею не дібєш. Ожениться, виведе дітей і за ними оставить булаву. Наслідственне гетьманство заведе. Це я тобі кажу».

«Його сила, його воля».

«А тиж то що? Прихвостень який, чи як? — кажи! Дивися, на Мазепі св. Андрій. У нього і в царя. А на тобі що? Хлопові і гроший досить. Цар хотів і тобі Андрія почіпити, та гетьман не дав. Не хотів, щоб його двох людий на Україні носило».

«Не вірю!»

«Вір, чи не вір. А я доказно знаю».

«Від кого?»

«З нової коршми. Ти знаєш, туди не лиш наші, але й царські люди заходять. Там стіни вуха мають».

«Гарні шинкарівни, — розумію», — і Кочубей відкашельнув значучо.

«Не лиш гарні, а й хитрі, не такі, як ти, що під тобою треба солому палити, щоб рушити з місця».

«Досить уже ти рухава в мене».

«Рухава, чи ні, це вже моя річ, але знай, що колиб я руки за пояс заткнула, так як ти, то скапали би Кочубеї, як не підчищувана свічка, от що!«

Кочубея це заболіло. «Я знаю, що над тебе нема, не було і не буде, а я негодяй, лінтяй, віхоть з чобота лівого. Отщо я«.

«Того я не кажу, але требаб тобі раз очуняти, треба би розплющити ті вузкі очі...»

«Татарські — що?»

«Василю! Ще одно таке слово і я завтра до твоїх гостий не вийду. Побачиш! Хай собі гадають, що хочуть».

Кочубей перестрашився. Він знав, що Любов Хведорівна не любить даром грозити. У неї слово, що в другого діло.

«Жінко!» — промовив. — «Кажи, яка в тебе думка, не мороч мене. Бачиш, я сонний, утомлений, недужий».

«Така у мене думка, що Івана Степановича треба післати до чорта, геть! Пора!»

Кочубей зжахнувся. «Евина дочко, не куси ти мене, я на таке діло не піду. Я ґенеральний суддя, але всі ми предстанемо на судищі Господнім, от що!»

«Піш! Проповідуй до кінця. Тобіб не в гетьмани, а в черці. Вбрати кирею, ускочити в мазь і танцювати до Печерської Лаври, припиваючи медком до прохожих. ‚Василь Леонтієвич душу спасати йде. Приймiть на послушника в Лавру'... Того ти хочеш. Але

поки я жива, того не буде. Кажу тобі: не буде!» — і притупнула ногою.

«До тебе, жінко, говори, все одно, що горохом до отсеї стіни кидай. Не чіпається».

«А до тебе, хоч з гармат стріляй. Тебе аж довбнею по голові гримнуть, тоді й почуєш і скажеш, ов!»

«Я на таке діло не піду. Жив без святого Андрія і без нього умру, а чести своєї не заплямлю. Гетьман мій товариш старий, а нині він мій гість. Гість в дім, Бог в дім. Ти мене до злого не намовляй».

«Я тебе до злого не веду, я твого добра хочу, щоб ти чоловіком став, щоби не минуло тебе те, що належиться тобі, — булава».

«Буде голова́, буде й булава́», — відповів Кочубей і позіхнув, бо хотів спати.

«Чекай псе, аж кобила здохне. Та вона дохнути не хоче».

«Не моя річ, а Божа».

«Святий! Тю! Ти баба, а не мущина, баба! Біда мені з тобою. Краще мені було посивіти дівкою, ніж за тобою весь вік капарити» — і Кочубеїха перейшла від слів до сліз.

Це був у неї старий, випробований спосіб, щоб переконати мужа. Ніхто не бачив, щоб Кочубеїха плакала. Все горда, пишна, рішуча, все велика паня, що звикла не слухати, а приказувати, як плакала, то плакала страшно. Тремтіла ціла, хлипала, підкидало нею, як у лихоманці.

Кочубей не міг стерпіти її сліз. Він любив свою жінку. Пригадав собі, яка вона була колись гарна, як коло неї впадали хлопці, як не було такого козака, щоб не бажав оженитися з нею. Пригадав собі перші медові місяці, і пізнійші літа у вигодах, достатках, у

щастю, котре завдячував її розумові, пильности, запопадливости і йому зробилося жаль Любови Хведорівни. Припав до її рук, цілував, просив, щоби перестала, щоби вірила в його щире і вірне кохання, у його волю неба їй прихилити.

Любов Хведорівна ждала того моменту. Обтираючи сльози і вертаючи до свого звичайного спокою говорила: «Я даром з гетьманом не сиділа. Я брала його на спит. Старий лис, але й я не нинішня лисиця. Розкусила його. І зі старшинами балакала. З усіми. На підпивку були. Не одно почула, чого по тверезому не сказали би навіть своїм власним жінкам. Отже знай: гетьман хоче зрадити цареві...»

«Тс!» — зашипів Кочубей.

«Не бійся, між нами тільки Бог... Гетьман хоче відірвати Україну від Москви. Хоче відірватися і стати наслідственним монархом, як царі, королі, князі. А щоб прихилити нас до себе, гадає з Мотрею одружитися. От куди він веде. Побачиш».

Кочубей задумався, а по хвилині:

«Нічого страшного тут не бачу. Як вона добровільно піде, хай іде. І таке вже бувало».

«Бувало, та не в нас. Я того не хочу. Чуєш? — не хочу. Не треба мені Мазепів, хочу, щоб Кочубей гетьманом був. Розумієш — Кочубей. Велика мені честь — гетьманова теща. Я для тебе чести бажаю, для тебе, Василю, бо вона тобі належиться, а не кому».

«Так що?» — спитав Кочубей, доведений словами жінки до тої лінії, на котрій і суддя тратить свій власний суд і своє розуміння справи.

«Гетьман і його поплечники з Орликом і Войнаровським на чолі, що хочуть відірвати Україну, це один

табор, а тобі треба лаштувати другий. От до чого я веду».

«Гу-ум! А я гадав, що ти про насильний спосіб гадала, як Леді Мекбес».

«Я ще не зїхала з глуздів. І для мене гість, це свята особа. Як ти міг щось такого допустити до своєї голови».

«Або я знаю як? Гадав. І добре, що не догадався. Над тим, що тепер сказала, слід подумати. Може воно й правда. А коли правда, треба сповістити Москву. Але не нагло, а політично, в рукавицях, бо з Мазепою не легке діло. Він кутий на всі чотири ноги. Погадаємо. Мені не хочеться ставити всього на одну карту, або пан, або пропав. За богато я втратити можу. Землі не заберу з собою, як прийдеться втікати. Кращий горобець у жмені, як синиця на стрісі. Подумаємо над тим».

* *
*

Кочубеїха заспокоїлася. Переломила лід. Знала, що на її стане. Рушила віз і він покотиться туди, куди вона хоче. Решту зробить час, трівожний час, повний несподіваних і непередвиджених вісток, котрі вона по своїм рецептам буде приправляти і подавати хиткому мужові на стіл.

«Добрий ти в мене чоловік», — казала ласкаючи Василя Леонтієвича, — «і не дурний, тільки надто вже чесний і богобоязливий, а нині такі часи, що будь хитрим, як лис, жорстоким, як кодкодриль, хижим, як шуліка, бо заклюють тебе. Погадай, що з Виговським зробили, хоч яка голова, який розум був, який пан!»

«Так, так, погані нині часи», — притакнув позіхаючи Кочубей.

«Спати хочеш? Утомився мій старенький. Утомився», — говорила солодким голосом Кочубеїха, цілуючи мужа в чоло. «Добраніч тобі. Спи гарно і спокійно. Не трівожся, не трівожся... Вже дніє... Бувай здоров».

Кочубей відпровадив жінку до дверий, сам підійшов до вікна і глянув. Свитало.

На виднокрузі являлася крівава довга смуга, ніби меч, що відтинав голову ночі.

Сади з чорних робилися зелені, безбережні поля, луги, левади оживали. Ніби й собі будилися зі сну й віддихали глибоко.

Вода в ставках ясніла, ніби ставки відчиняли очі, щоби глянути на світ.

Співали птахи.

Ґенеральний суддя відчинив вікно і любуючися ранком, втягав у груди свіже, здорове повітря, пахуче, як найдорожше вино.

Куди не глянув, усе його, усе Кочубеївське.

Богато надбав та чи в тім надбанню щастя? Щастя у совісти чистій, в певности, що нікому кривди не зробив. А чи він певний того? І чи певний він свого добра? Чи не виховзнеться воно з його рук, як яка слизь? Непевні тепер часи. І те, що Любов Хведорівна казала, теж непевне. Бог його зна, що йому робити?...

На подвіррю будилася челядь. Гнали козацьких коний до води. Коні, почувши свіжу пашу, іржали.

Не був би Кочубей козак, колиб іржання коний не бентежило його, не піддавало нової охоти до далеких походів, до герців і боїв... Було колись...

Кочубей відвернувся від вікна і глянув кругом по стінах. Будилися й оживали малюнки.

Старинний божок Бакх сидів на бочці з виноградо-

вим вінком на лисій голові і закликав людий, щоб пили. «Чоловік не свиня, більш відра не випє».

Москаль провадив козака на мотузку, здорового як медвідь, ще й на коні і в повній зброї. «Здоровий медвідь, так кільце в носі». Молодиця тягнула чоловіка за чуб. «Їй Богу, що вона на Любов Хведорівну скидається, а козак на мене», — сказав Кочубей, кидаючи собою на канапу.

Притулився до подушки і захропів, як би хто гарматами котив.

Божки і люди танцювали кругом його постелі.

ВЕЛИКЕ БАЖАННЯ.

Сонце знімалося понад верхи старих лип, як Мотря розкрила очі.

«А-ах!» — і руки сплела над головою.

По занавісках скакали соняшні зайчики. Нагадалося тепле літо, цвіти в городі, бжоли над липами, запахло ароматами піль і степів, усміхнулося життя усіми привабами молодости.

«Гарно!» — і Мотря розсунула занавіски.

В спальні було все так, як учора, коли вона збіралася, щоб гетьмана вітати. Тільки одно крісло стояло догори ногами. Мабуть хтось потрутив. Хтось, не вона, бо вона ходить вважно... Хто?

І Мотря стала думати над тим маловажним питанням.

Пригадала собі, як вбігла по бандуру, як несла її гетьманові, як їх очі стрінулися з собою, як їй закрутилося в голові, захиталася земля і вона провалилася в пропасть, з котрої, як гадала, вороття вже немає.

Що було дальше, не тямить. Догадується тільки, що її принесли на горище, поклали в ліжко, будили й доводили до памяти. А потім заснула...

Пощо збудилася тепер? Чому з тим захопленням не перейшла в невідомі світи? Понеслаб туди пісні бандуристів, що зворушили її, і погляд його очий, що як меч прошиб її серце, і останні звуки розбитої бандури.

Чує їх і не забуде ніколи. Недоспівана пісня...

Від його пальців до струн було так близько —, а все таки вони їх не торкнулись. Не довелося.

Може так станеться з неодним у її життю. Може? «Та від чого воля, від чого сила бажання? Коли я живу, так хочу, щоб і вони жили, щоби сповнилися. Хочу, — і поборюся з судьбою. Покорю під ноги всіх ворогів і супостатів і щасливою буду! Хоч одну днину, хоч короткий мент, але мушу бути!»

І Мотря зірвалася з ліжка.

Почувала в собі нові сили, новий підйом. Ще ніколи сонце не світило так ясно, ніколи липи не пахли так сильно, ніколи килими не принаджували ока такими мерехтливими красками й ніколи ікона Матері Божої, під якою горіло невгасаюче світло, не дивилася на Мотрю такими великими, повними виразу очима, як нині.

Підійшла до вікна. На подвіррю стояли осідлані коні, ждали хлопці з соколами на руках, і цілі стада псів суєтилися на ремінних поводах і рвалися в поле.

«На лови їдуть. Не знати, чи й він?» — погадала собі Мотря і почула, як серце вдарило сильнійше. Не хотіла, щоб побачили її. Сіла з боку вікна й дивилася.

Ось ведуть чорного коня з білою зіркою на чолі. Дорогим камінням оздоблений чапрак, сідло нове, не везло ще нікого. Для когож би цей кінь, як не для гетьмана?... Ось і він... В короткім червонім кап-

тані, стрільба через плече, ніяких оздоб, ніхтоб і не вгадав, що це гетьман. А всеж таки пізнати. Не по вбранню, бо другі краще вбрані, а по тій достойности, якою пройнятий його хід, кождий рух, кождий зворот гарної, мов вирізбленої голови.

Як справно сів на коня! Дав знак рукою і всі, без крику, без звуку рогів, без мисливської пісні, двигнулися в похід.

Чомуж то так тихо їде гетьман на лови?

Замісць відповіди на це питання, Мотря почула на своїх щоках горячий румянець.

Чи не тому, що нездужає вона? Гетьман не хотів трівожити хорої Мотрі.

Трівож, трівож її! Навіть трівога спричинена тобою люба для неї...

Мотря перестрашилася своїх власних гадок, перестрашилася признання, що любить його. Невжеж вона дійсно любить старого гетьмана, свого хрестного батька?

Примкнула повіки і — побачила його. Побачила таким, як приймав від неї троянди, і як за столом чарку в гору знімав, і як долоні по бандуру простягав, побачила таким, як перед хвилиною в сідло ускочив.

Чомуж вона нікого другого не бачить? Невжеж тут мало гарних і знатних, невжеж є між ними хоч один, щоб не схотів Мотрі за жінку? Чомуж лиш гетьман стає перед нею, водить за нею своїми дивними очима і всміхається тою привабливою усмішкою, перед котрою годі встояти? Чому? Невжеж це любов?

І кого вона любить? Його, чи свою мрію, про велич, про славу, про могутність?

Невжеж це не одно? Він для неї тая мрія, без котрої життя — одна скука, одна пустиня, — байдужність, як казав Чуйкевич...

Здрігнулася і глянула кругом, ніби боялася, чи хто не підслухав її. Але тільки Матір Божа дивилася на неї.

Мотря впала навколішки перед її образом і молилася, як ніколи.

Аж почула, що хтось по сходах іде. Встала. Почала скоро вбиратися, в те саме вбрання, що його мала вчора. Навіть дівчат не кликала, щоб помагали. Пощо? Не треба розніжуватися, треба привикати до праці і — до боротьби. Знайшла ціль у свойому життю.

Тітка втішилася, побачивши її здоровою і жвавою.

«Встала, моя Мотренько? Як твоє здоровля? Перестрашила ти нас учора. Гетьман оторопів. Не казав огнів пускати, вечерю мовчки їли, в дворі зробилося, як у келії. Але славити Бога, що тобі краще, рибонько моя».

«Спасибі вам, тітусю. Соромно мені, що обімліла. Сама не знаю що сталося зі мною. Не стало сил. Тепер я сержуся сама на себе, що не видержала. Пропало! Але я, тіточко, не хочу, щоб мене нині мої дівчата чесали. Розчеши ти мене, як колись».

Марія Хведорівна легкою рукою розчісувала буйне Мотрине волосся, що бурливими хвилями спливало на її білі, круглі рамена. Пестила ним свої худі пальці, ніби нагадуючи, що й вона мала колись такі гарні коси та, на жаль, посивіли вони ззарання.

«Наші поїхали на лови. Гетьман теж».

«І гетьман теж поїхав?» — спитала Мотря, ніби вона не бачила його.

«Гетьман казав: ‚Поїдемо, так і гамору в дворі не буде. Хора панночка спокою потрібує'. Наказав, щоб збиралися і виїздили тихо. Не збудили тебе?»

«Ні, тіточко, я спала, як камінь».

«От бачиш, який уважливий наш гетьман. А чемний, а ввічливий, таких тепер нема. Де-де-де! Переводяться такі гарні люди».

Мотря могла присягнути, що Марія Хведорівна покійного Сомка згадала, бо рука в неї дрігнула і вона смикнула Мотрине волосся.

«Заболіло?... Прости. Стара рука».

«Ні, тітусю, я навіть і не чула. Чешіть».

«Тільки моєї сестри гетьман не може прихилити до себе. Не знаю, звідки в неї тая нехіть. Нарікає, що втомилася і не виспалась».

«Мати дома?»

«Ні, і вона поїхала. До пасіки. Туди має також і гетьман поступити з ловів. У пасіці й обідатимуть. А в Любови Хведорівни тільки й жури, щоб гарно обідати й вечеряти. За стравами та за напитками теперішні люди світа божого не бачать. Все лиш бенкети та бенкети, а діла мало».

«А мені, тіточко, здається, що моя мати за богато того світа бачить».

«Як же би це?»

«А так, тіточко, що вона хотілаб бути і першою богачкою на всю Україну, і усім заправляти по своїй уподобі, як гетьманша».

«Мудра твоя мати, Мотре, і горда».

«Грішною гордістю горда, — прости мені Боже гріха, що так про свою матір кажу».

«Нехай Бог простить!» — Марія Хведорівна зітхнула.

«А тому я таку гордість грішною називаю», — говорила Мотря, — «що вона нікого більше опріч себе не бачить».

«Може воно і не так то вже погано, як ти гадаєш.

Любов Хведорівна і мужові свому добра бажає, і вас усіх любить, тільки не виявляє того по собі».

«Цього нині, тітусю, за мало. Требаж і про те подбати, що нам щастя і богацтва дає, про свій край. Миж не якісь рабині, ми свідоме жіноцтво. Хочеш мати права, так і обовязки мусиш брати на себе. Дбаєш про себе, треба й про загал подбати».

«А вжеж, що треба!» — притакнула тітка, сплітаючи Мотрині коси й укладаючи їх у вінок, в найкращий вінок на голові дівоцькій.

Мотря глянула в зеркало.

«Тай гарнож ви мене зачесали, тіточко! Їй Богу, гарно! Хоч до аналоя ведіть. Та до аналоя мені далеко».

«А комуж тоді близько, Мотре?»

«Може кому й близько, хоч би й моїм дівчатам, а мені далеко, — не складається. І правду вам сказати, не подружнього щастя я бажаю».

«А якогож?»

«Якого? Як би вам це сказати, щоб не сміялися з мене, щоб не подумали собі, от верзе Бог зна що... якогось иншого щастя, щоб воно трівало хоч би й одну тільки хвилину, але щоб було таке сильне, таке могутнє, щоб дало таке вдоволення, якого не дають цілі довгі роки звичайного, буцім то щасливого життя».

«Якаж-то така велика хвилина може бути, Мотре? Не розумію тебе».

«Яка хвилина?... Уявіть собі, тітко, що наші батьки й брати пішли в поход. Але не на приказ царя і за царя, а за Україну, за її визволення. Борються, як боролися предки, побіджують. І отсе Бог дав, що остаточна побіда за нами. Уявіть собі, тітусю: ми побідили, Україна вольна! І нема вже ні чужих реґіментарів у

нас, ні московських воєводів, ні цар нам не пан, ні король, ні хан, — гетьман заправляє нашою країною, — наш, український гетьман! І ось він на сивому коні віїздає з поля боїв у золотоверхий Київ. Дзвони грають, сурми трублять, на валах тої твердині, що цар нашими руками будував, з гармат палять, народ хвилюється, як море. Всі очі радістю горять, груди воля розпирає: Осанна! Осанна!... Дівчата квітки під ноги сиплять, малинові хоругви лопотять, як птиці, що крила широко розпустили, бо вилетіли з кліток. Осанна! Осанна! Осанна!

Вже наших козаків не поженуть копати канали московські, вже на їх костях не будуть класти нової столиці, вже наших дівчат ні в ясир не загорнуть, ні до панських, ні до воєводських спалень ночувати не силуватимуть, — вони вольні!

І забувають матері й сестри про синів і братів, що в визвольній боротьбі свої голови поклали, й підносять маленьких дітий на руках високо, понад голови юрби і кажуть: дивіться, це той, що нам виборов волю! Це гетьман!...

Ах, як я такої хвилини бажаю! Хай би я її бачила з вікна чернечої келії, хай би мене врадувана товпа ногами своїми стратувала, хай би мені серце з превеликої радости на двоє розірвалося, але зналаб я, що була щаслива, таким великим щастям, що більшого в життю і бути вже не може...

Ось чого я, тіточко, бажаю».

«Тепер я тебе зрозуміла, дитино... Ти ще молода, може й доживеш до того. Дай тобі, Боже, Мотре, щоб дожила. Але сказав Христос: як би ви віри за макове зерно в свойому серці мали, то сказалиб горі, рушся, і гора рушиласяб з місця... Віри нам бракує, дитино».

І Марія Хведорівна сумно голову повісила на груди. «Віри нам бракує. Усе є. Сили є, богацтво є, розуму теж нам Господь не поскупив, тільки віри нема. Не вірять наші, що вони до великого спосібні. Привикли до ярма. Не соромно їм у тому ярмі ходити й ласки погоничів своїх запопадати за наділ землі, за почести, за шматок охлапа зі свого стола, при котрім чужі оенкетують. — Віри не маємо, і ось де наша біда...»

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Понад Мотрею ніби хмара чорна перелетіла. І вона теж тільки бажала, але віри, що ті бажання здійсняться, не почувала в серці. Чула вона огонь, що світив, та не горів, мертвий огонь. І її сумно зробилося в душі.

«Треба вірити. Будемо вірити, тітусю, будемо тую віру ширити кругом себе, щоб вона чуда творила, не надприродні чуда, а людські, які і в нас, і в других народів нераз бували. Будемо вірити!»

І Мотря притулилася до тітки, як до матері дитина.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Дві жінки сиділи в літнє полудне, як привид. Одна ніби мрія, друга, мов жаль, мрія про будучність, жаль за минувшиною.

Сонце сміялося над ними.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Здалеку долітали відгуки стрілів у Кочубеєвих дібровах...

Гетьман поїхав на лови...

НА ЗУСТРІЧ СОНЦЮ.

Годинники в Кочубеєвих світлицях дзвонили і грали четверту годину з полудня, як Мотря зійшла з горища на долину.

Світлиці були пусті. Тільки сонце гралося на лискучих долівках і тільки тут і там якась муха бреніла на чисто вимитих шибках.

З хрусталевих свічників падали на стіни та на білі двері семибарвні світильця, ніби хтось веселку на шматочки подробив і приоздобив ними богатий Кочубеєвий двір. Мотря глянула на пишні київські килими, на перські і турецькі коври, на срібну посуду, що стояла скрізь по шафах і полицях, на нову дорогу мебіль, на всі ті зверхні, в очі бючі признаки великого Кочубеєвого маєтку і тільки раменами здвигнула. «Для кого воно? Хто з нас у тій хаті щасливий? Батько? Мати? Чи може я, Кочубеєва Мотря?»

Скорою ходою переступала пороги.

В сінях на лавці Мотрин паж. Голову опер об стіну і спав. З протилежного вікна падало соняшне сяєво і кучері його ніби з золота горіли. По замкнених

очах і по румяних устах блукала усмішка легка, ніби він крізь сон до сонця усміхався.

Був це хлопчина літ може дванайцять. Сирота, родич далекий Кочубеїв. Чимало їх по дворах українських панів бувало. Чимало батьків гинуло в далеких походах, оставляючи дітий на ласці родини. Причіпиться таке сиротя до дядькової клямки, ні то син, ні слуга, навчиться читати й писати, прислухається до мудрих розмов і не счується, коли й сам розуму набереться. Не з одного такого сироти люди бували.

Мотрин паж їздив з нею в одній колясі, помагав висідати, зверхні одяги подавав, ніби він чура, ніби молодий товариш, — Мотря його любила й розніжувала.

І тепер з насолодою дивилася на його гарне личко і казала собі: «Не-аби-який козак колись вийде з нього... Щось йому гарного сниться. Може власний кінь і шабля, може Січ, а може маєва нічка зоряна і люба розмова».

Не могла стримати руки, щоб не погладити його по тих кучерах пишних.

Хлопець зжахнувся і розплющив очі, а побачивши свою панночку зірвався на рівні ноги, як винуватець.

«Спав?» — спитала Мотря ласкаво.

Хлопець не відповів нічого, тільки кліпав повіками, ніби йому на плач збиралося.

«Щож тобі такого гарного снилося? Розкажи мені. Тільки, чуєш, говори правду, бо знаєш, що я не люблю, коли ти брешеш», — жартувала Мотря, а хлопець переступав з ноги на ногу і вже не лиш повіками кліпав, але й уста ломив.

«Ну, кажиж бо», — гукала Мотря, любуючись хлопячим заклопотанням, — «кажи, хто тобі снився?»

Хлопець стурбовано глянув на свою паню, не знав, що йому з руками зробити і вишептав ледви чутно: «Ви...»

Мотря пильно подивилася на нього. «Дурнику ти мій маленький!» — сказала, гладячи його по головці. «А як же я тобі снилася, хлопче? Розкажи!»

Хлопець припав до її руки: «Я тебе, моя ти пані, моя панночко ясна... я тобі дуже вірний. Я тебе щире шаную, я тобі хочу пильно служити, хочу і буду!»

Мотря знов пильно й довго дивилася на нього: «Значиться, не добре я тобі снилася, коли ти не хочеш казати як; ах, дурненький ти, дурненький!»

«Пані моя! Другому я такого слова не дав би собі сказати. Але від вас прийму, бо воно з доброго серця. Я за вас і життя своє віддам».

«Комуж твойого життя треба, дитино? Сідай собі і спи спокійно, поки товариство з ловів верне. А в вечір буде тут забава. Кольористі огні пустять. Ти до них великий охотник. Правда? Отож то тобі і розрада. Та ще, як будеш чемний, то може за який рік попрошу батька, щоби тобі коня подарував, а шаблю — то сама куплю, як у Київ поїду».

«Я вже й тепер на кони їду, як який сотник, і шаблею вмію рубати. Я не така дитина, як кому здається».

«Ні, ні, ти вже в мене козак», — жартувала Мотря, — «а що губи ломиш, ну так що, велике діло! Виростемо».

«Я губ не ломлю, — мені тільки жаль моєї ясної панночки, що вона така нещаслива. Я її ворогів як той хабуз...» і він затиснув свої кулаки. А запалив-

шися говорив що раз горячійше: «Я не такий дурний, як кому здається, я все те бачу і мотаю собі...» — тут затявся.

«На вус», — докінчила Мотря, — «в майбутности. Говори дальше».

«І як треба буде, то я всім покажу, що значить вірний чура. Побачать вони!»

Мотря усміхнулася, взяла його за обі руки й закрутилася з ним, як у танці. «Славний ти в мене козак. Люблю я тебе... Сідай і досипляй сну».

Пішла. Хлопець лишився ні в сих, ні в тих.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

«Дитина, а вже й воно щось собі кмітує. Щось у тім серці ворушиться. Треба з ним поводитися обережно, а то він готов ще дійсно кинутися на того якогось ворога, котрого й виявити не хоче», — говорила Мотря, переходячи свіжо виробленими крутими доріжками великий город.

Сонце горіло перед нею, як ватра, розпалена Господньою рукою на добро і на радість всякої тварини. Мотрі хотілося молитись до сонця, хотілось дякувати йому, що воно таке ясне й тепле, таке ласкаве й добре. «Чому тепер не моляться люди до сонця, як колись молилися предки? Чому величають не силу й радість, а біль і терпіння? Сили нам треба й радости нам треба, великої радости життя!» Хоч сонце сліпило її очі, ішла туди, де воно горіло. На стрічу сонцю.

Минула город, пройшла широку леваду і ступила в зелену діброву, на лісову доріжку, що вела в велику Кочубеєву пасіку. До пасіки було ще може з годину ходу.

Мотря не думала, куди вона йде. В пасіку їй не хотілося. Там люди, вона шукала самоти, а найкраща

самота в лісі не самотна, бо що дерево, то життя, що квітка, то краса. Вибіжить серна і, почувши шорох твоєї ходи, стане й дивиться на тебе своїми великими, цікавими очима. Може вперше бачить чоловіка. На купині зайчик сидить, моргає вусиками й миється своїми лапками, росою писочок вмиває. А по узліссю крадеться до своєї нори хитра лисиця, вечерю дітям несе, кровю значить дорогу...

Всюди кров, без неї нема життя...

З дерева на дерево вивірка скаче, як блискавка, ніби насміхається з чоловіка, що він таких штук не вміє, ходить, як медвідь...

Не наскучить у лісі. Шумлять дерева й навівають думки, якісь ширші, буйнійші від тих, що родяться у хаті. Стіни їх не спиняють, несуться бистро й летять високо, аж до хмар.

Мотря не спиняє думок. Вона думками жиє. Для неї не те гарне, що є, лиш, що бути може. А може бути все... Може з нею ожениться гетьман...

На тую гадку вона спотикнулася, як на камінь. Стала. Ніби зі сну збудилася. Глянула на доріжку.

Перед нею, кроків може на сто — гетьманів паж Петрусь. Гетьманову стрільбу несе. Вона важка для нього і велика. Він угинається під нею, ніби присідає, але вдає, що це йому ніщо, що стрільба, начеб-то і зроблена для нього.

А за Петрусем, кроків може на двайцять-трийцять, — трьох мущин. Хто такий?

Мотря руку кладе понад очі, бо сонце якраз викотилося над доріжку і сліпить. Ага, це ґенеральний писар Орлик, і гетьманів небіж, Войнаровський, а між ними гетьман. Ідуть і живо про щось розмовляють.

Перша гадка була в Мотрі — вертати. Вернути, піти на горище і не сходити нині.

Алеж вони побачили її, пізнали, здоровлять, — ніяково. Треба йти на зустріч, цеж гості, ще й які!

І Мотря пішла.

Хотіла ступати, як звичайно, гордо й пишно, — не могла. Чула, що й ноги не слухали її, вгиналися, ніби вона ще хора.

«Вітаємо вашу милість з погідним вечером та з добрим здоровлям!» — сказав гетьман, простягаючи до Мотрі руку.

Мотря глянула на гетьманський каптан, ледви замітно гаптований золотою травою, і на коштовний брилянтовий перстень на його довгій, вузкій руці, ніби вона й очий не сміла на гетьмана піднести.

«Вітаю ясновельможного пана гетьмана і панів», — прошепотіла, як хуторянка, аж лиха була на себе.

«А ми отсе з ловів вертаємо», — говорив гетьман.

«Пішки?»

«Хотілося пройти. Такий гарний час. Погода, як випрошена в Бога. Товариство лишилося ще в пасіці».

«Мати теж?»

«І Любов Хведорівна осталася. Вонаж хазяйка. І другої такої хазяйки я не бачив. Ніяк не відпросишся ні від доброї страви, ні від дорогого питва. Але мені треба було покинути любе товариство, бо я ще нині маю листи до Батурина слати. Обговорювали їх по дорозі йдучи».

«Говоріть, панове, дальше», — просила Мотря, — «я піду ще трохи в діброву».

Але гетьман узяв її за руку. «Ні, того ми не зробимо, щоби вас самою під вечір пускати. Там, ба-

чите, під дубом вовк лежить, вава», — жартував, усміхаючися. Мотрю тая усмішка виводила з рівноваги. Як можна так всміхатися?

«Ми вже обговорили зміст листів і тепер оба панове поспішаться у двір, щоби їх написати, заки ми повагом доплентаємося туди. Правда, Орлик?».

«Так, ясновельможний пане гетьмане!» відповів Орлик і вклонившися шанобливо, але не покірно, разом з Войнаровським подався вперед.

Минули Петруся і зникли на скруті доріжки.

Гетьман хвилину дивився вслід за ними і, ніби любуючися, казав: «Це не Орлик, — а справжній Орел! Високо він думками літає. Давно такої голови не було в нас на Україні. Богато сподіюся від нього».

«Пан ґенеральний писар гарний чоловік».

«Скажу йому це. Рад буде».

«Ні, ні, прошу не казати!» — противилася Мотря.

«Чомуж-то? Щоб не гадав, що подобався Мотрі Кочубеївній?»

«Так».

«Горда панночка. Хочете, щоб ви всім подобалися, а вам ніхто. Так не можна».

Мотря надумувалася хвилину, що їй відповісти. «Може й мені хтось уподобався», — сказала, спускаючи очі в низ.

«Щасливий. Нікому й нічого не завидую, тільки того», — відповів гетьман, прошибаючи Мотрю своїми темними, пронизливими очима. («Як у старого чоловіка можуть бути такі молодечі очі?»...)

«Пан гетьман насміхаються з хуторянки», — відповіла.

«Таку хуторянку, хоч і на княжому пристолі сажай, не осоромишся«.

«Не бачила я тих, що на пристолі сидять».

«Але я їх бачив, і не одну, і не здалеку, а зблизька і впевнити Вашу милість можу, що кожда з них померкла би при вас, як при сонці зірниця».

«Пан гетьман надто ласкаві для мене».

«Це не ласка, тільки невмілий вислів мого почування».

Голос гетьмана був чистий, як струя з придорожної кринички, і мягкий, як шовк, як оксамит. Не чути було в ньому ніякого фальшу. Хотілося й мусілося вірити тому, що він казав.

«Я не вмію так гарно балакати, пане гетьмане, і, щиро вам кажучи, мені навіть важко балакати з вами?»

«Не важко, а може скучно, бо я старий».

«Щож ви це вигадали, ясновельможний! Один гріх. Мені й не при гадці ваші літа. Мені так любо балакати з вами, тільки прикро, що слова не слухають гадок. Ніби спутаною почуваю себе».

«А я якраз почуваю себе, ніби той, що його на волю пустили. Молодію, дивлячись на вас. Так мені Боже! Хотілосяб ще раз жити і ще раз перейти все те, що я пройшов. А пройшов я, як може вашій милости відомо, чимало».

«Знаю. Я цікавлюся нашим минулим. Читаю хроніки і вважно слухаю розмов».

«От і не пропала наша Україна, коли в неї підростають такі доні, як ви«.

«Спасибі пану гетьманові за гарне слово, але мені здається, що будучність залежить не від жінок, а від мущин».

«Так воно вам, Мотре Василівна, тільки здається. Від жінок богато дечого залежить, дуже богато. Прига-

дайте собі, скільки на долі України заважили жінки батька Богдана, скільки лиха прийшло ізза Дорошенкової Присі. Будь вона инша, може й наша історія покотилась би иншими шляхами. Дорошенко пильне діло в рішаючий мент лишив і до жінки поїхав, через те він може і булаву втратив. Ось як воно! Бо й великі люди, все таки люди».

«Не розумію, як великий чоловік не може побороти малої жінки».

«Бо він чоловік, а тяжко чоловікові вискочити з людської шкіри».

«Тоді він тільки чоловік, а не великий».

«З вашою милостю не легка балачка», — відповів усміхаючися гетьман, — але так, що Мотря почула цей усміх аж на серцю.

«Я говорю, що чую. Коли в нас для великих людий нема жінок під пару, то хай би вони краще не женилися».

«Краще женитися, неже разжизатися», — відповів гетьман, з тою самою усмішкою на устах. «Сумно чоловікові ходити самопас, хочеться мати товаришку вірну».

«А якаж то товаришка Приська Яненківна Петрові Дорошенкові?

«Отож то й біда, що Мотрі Кочубеївні не родилися у нас, як гриби по дощі. Побалакавши з вами хвилину я згодний сказати, що другої Мотрі не було. а може й не буде, і що гріх такому пишному цвітові потайміру цвісти».

Мотрі кров ударила в виски.

«Пане гетьмане!» — сказала, вперве дивлячись йому прямо в очі. — «Може я й негарно роблю, що щось таке ясновельможности говорю, але я компліментів стерпіти не можу».

Гетьман здивувався: «Компліментів? Невжеж ви не вірите моїм словам? Я дійсно говорю те, що гадаю. Ваше супротивлення ще більше мене в тому впевнює, що ви панночка не буденна. Друга на вашому місці того не зробилаб і, правду кажучи, з другою в мене не булоб такої розмови».

«Такої?»

«З другою я друге говорив би, бо я», тут гетьман глянув зпід ока, — «бо я, правду кажучи, не від того з гарною панночкою любо поговорити. Про цей мій гріх, може люди й більше плещуть, як воно є».

«Не моя річ се знати, ясновельможний пане гетьмане», — почала Мотря, але гетьман перебив її: «Я вже Любов Хведорівну просив, а тепер і вас прошу, щоб лишили титули. Кажіть мені, Іване Степановичу. Титули відчужують людий, а я рад, щоб ми були не чужі для себе».

Мотря спаленіла й замовкла. Кругом бачила невидані трави й казочні цвіти. Дерева прибірали неімовірні форми. Весь світ був, ніби казка.

«Вертаючи до того, на чім ми зупинилися», — почав гетьман наново, — «я ще раз кажу, що гріх, великий гріх був би, колиб така пишна троянда, як ви, Мотре Василівна, потайміру цвіла. Вам місце на широкому світі, ваше завдання не шити й вишивати, хоч би шовками найдорожшими, але своїм умом, так само як і красою, причинитися до слави нашої України».

«Як ви це розумієте, Іване Степановичу?» — спитала Мотря.

Гетьман зупинився. Між його бровами, від носа у верх чола, пробігла морщина, котра являлася тільки в рішаючих моментах гетьманового життя. Але, як

скоро вона вибігла на чоло, так скоро й сховалася в невідомих потайниках душі. На Мотрю дивилися знов ті самі гарні, темні, пронизливі очі і той самий оксамитовий голос грав їй до уха: «Мотре Василівна! Ви питаєтеся, як я це розумію. А я вам скажу, що ваше питання зайве, бо ви дуже добре знаєте, що я гадаю. Заперечте мені!»

Мотря не перечила.

«Ось, бачите! Трафила коса на камінь. Ви знаєте, до чого я веду, а я знаю, що в вас на серці».

«Що?» — спитала Мотря, щоб упевнитися, чи гетьман дійсно читає її гадки.

«Слава...» відповів гетьман. «І велич, і охота жити життям буйним, незвичайним, не таким, як тут живуть», — гетьман показав на Кочубеїв двір, котрого криша знімалася понад верхи дерев і блистіла в заходячому сонці, ніби її золотою бляхою покрито. «Вам хочеться перейти до історії і ви перейдете туди. Не перечите. Значиться, годитеся.

Але я знаю, вам не легко сказати ‚так‘, хоч ви ще вчора, подаючи мені бандуру, сказали те невимовленими словами. А тяжко тому, бо я чоловік нерівний вам віком, куди там! Я людина тамтого століття».

«Як раз тому, Іване Степановичу», — почала Мотря і не доповіла гадки.

Гетьман глянув пронизливо на неї.

«Розумію вас, Мотре... Нічого нас не наглить. Подумайте і розважте добре. Я вас на велике діло кличу і на важке, не для розваги старого женолюба, не хочу вас впускати у свою хату, як ясне сонце у замкнену трапезу, в котрій вже повечеряно суто. Хочу,

щоб ви знайшли щастя, котрого ваша душа бажає, инше від звичайного, людського щастя».

Мотря притакнула головою.

* *

*

Входили на широку стежку, що перетинала город. Вартові, побачивши гетьмана, дали знак — і загули труби й загуготіли тулумбаси.

Увійшли на рундук.

КОЛЬОРИСТІ ОГНІ.

Як вернули Кочубеї з пасіки і хотіли подавати вечерю в дворі, гетьман сказав: «Нині такий гарний вечір, що гріх у хаті сидіти. Тай посиділи ми з собою не мало. А тепер черга на наших козаків та на челядь. Хай вони посидять, а ми вийдемо до них, щоб знали, що не цураємося нашого брата».

Любов Хведорівна закопилила губи. «Фарисей!» — прошипотіла до свого чоловіка. «Хлопохап! Гетьман вечеряти до чорняків вийде. Гетьман Мазепа! Чи чув хто таке? Як воно тобі подобається?»

«Подобається, чи ні, а зробити треба, бо він гість і гетьман».

«А ти господар і Кочубей. Розумієш? Та де ти що зрозумієш? Тобі требаб лопатою розум до голови горнути. Ти того ніяк не бачиш, що Мазепа тобі деспект чинить, він твої права господарські нехтує, бо не йому казати, як і де їсти, а тобі і мені«.

«Отож то й найважнійше ,і мені!'» — відповів Кочубей. «А невжеж воно не краще вийти раз і до людий, хай і їм якоїсь трохи чести буде. Ми теж не з иншого коліна».

«А таки з иншого, з татарського», — злісно відрубала Любов Хведорівна.

Кочубей жалісно подивився на неї. «Жінко! Ти знов починаєш чортові молебень. Лиши, кажу тобі, лиши!»

«Я чортові молебень, а ти Богові свічку, а чортові огарок ставиш, на двох стільцях сидиш, уважай, щоб на землю не впав. Ось який ти!»

Ледви уговкав Кочубей свою жінку, що вволила гетьманову волю.

На панському дворі розставлено столи, накрито їх скатертками, насипано гори всякого мясива. Ведра горілки, в збанках меди, з бочок ллється пиво, Кочубей уміє гостити.

За одними столами козаки, за другими прислуга. Її чимало, бо козацька старшина навіть у недалеку гостину не їздила одною колясою. За панськими повозами тягнулися вози з біллям, одягами, з усякою потребою. На других їхала прислуга. Всі «чорняки», як казала Любов Хведорівна, сиділи тепер за столами і вважливо розговорювали з собою, здебільшого про своїх панів. Хвалилися їх богацтвами і їх важностею.

Кочубеєва служба обслугувала їх. Найстарший покоєвий, Серафим, порядкує усіми, ніби господар. «Нашого пана, — каже, — не жалуйте. Хоч би ви й тиждень їли, не обїсте його. Навіть не почує».

«Відомо, що другого такого богача немає. Алеж і в нас не голод», — відповідають йому.

«Кум не свиня, цілого яйця не зїсть, ще й тобі лишить», — доповідає хтось з гурту.

Горілку пють коряками. Одні до других припивають: «Пий, не впивайся, між чужими людьми остерігайся!»

«Чому не дуть, коли дають?»

«А нуте, Самарці, потягнем по чарці!»

«Подайте другу, щоб прогнати тугу!»

«Налийте ще, бо тамта пече».

«А пеклоб тебе саме найменше чортеня, як станеш у бельзебуба на службу! Та ти так, небоже, тягнеш, як смок».

«А тобі заздро. Твоєї не пю, лиш Кочубеєву, за його добре здоровля та за панування».

«Алеж гостить!»

«Який пан, такий крам».

«У доброго пана і свиням добре, а в злого, я й жінкою не беруся бути».

«Великі пани завелися тепер у нас».

«І богато їх».

«Дальше й людий не буде, самі пани».

«Не так, як у Польщі, там тепер кажуть: три пáни, два отамани, а один поддáни».

«В скрипучих чоботях ходять, а босі сліди за собою лишають».

«Щоби і наші на таке не зійшли».

«Цитьте!»

Козаки політичнійше поводяться за столами. Ніхто з них не знає, чи завтра хорунжим, або й сотником не стане. Проповідають про якогось Молявку, чи Булавку Многопіняжного, що простим козаком був, навіть мабуть і не з козацького роду, а потім і сотником у Сосниці став, самим гетьманом настановлений.

Гетьманські козаки особливо поважно себе тримали. Вони біля самого пристола, їм і до неба близче.

Особливо в теперішних часах, у війні. Бо деж козакові скорше показати себе, як не на війні?

«Мабуть щось велике назріває. Гетьман раз-у-раз якісь листи пише».

«Підписує, бо писати, то Орликове діло».

«Ніби я того не знаю. Вашець мене не вчи».

«Я не вчу, а кажу, як воно є. Говорять, що у Польщу підемо».

«Ніби то ми не ходили в Польщу? Аж на Саксів поженуть».

«Як то на Саксів? Цар з Саксом тримає, а гетьман з царем».

«Нині з ним, а завтра з другим. Війна не жінка, у війні попи не вінчають».

«Що нам тим журитися. Куди коні, туди й віз».

«Поки сядем без коліс».

«Не кракай, бо ворон стріляють».

«А козаків ні?»

«Звання козацьке, то життя собацьке».

«Бо ти Чигиринець, а Чигиринці спекли чорта в ринці».

«А Таращанці зїли його вранці».

«Та що ти з ним розговорюєш? Він малим родився, пяним умре, що він знає».

«Тихо там! Гетьман іде!»

* * *

Гетьман сходив з рундука з Кочубеєм, як господарем, під руки. Петрусь двигав на підносі срібні чарки і склянні рострухани.

«Здорові були, панове товариство!» — казав, наближаючися до столів.

«Доброго здоровля віншуємо пану гетьманові з нинішним днем і на довгі літа».

Всі піднялися з місць. Тихо стало. Чути було, як вітер шумів листками.

Кочубей налив гетьманові чарку горілки. Гетьман подякував і підніс її в гору: «За ваше здоровля, панове товариство, і за добро усього нашого козацького, українського народу, усіх добрих людий!»

«За здоровля пана гетьмана!» — відгукнули йому.

Гетьман підніс чарку вдруге. «А тепер випємо за здоровля його милости ґенерального судді і його зацної малжонки і його доньок і синів і за їх добре поводження. Честь і слава цьому дому!»

Загули тулумбаси, козаки гримнули з ціщалів, аж столи задріжали.

Гетьман з Кочубеєм і зі своїми невідступними товаришами Орликом і Войнаровським підійшов до першого козацького стола. «Сідайте, панове, і ми присядемо до вас».

«Просимо ясновельможність вашу і дякуємо за честь».

Гетьман присів і повечеряв з ними. Хвалив, що вже давно не смакувала йому страва так, як тут, у Кочубеєвому дворі, в цей тихий, ясний вечір. Тай воздух, який! Як добре вино. Аж груди розпирає. І рад був гетьман, що таке велике товариство за столами сидить. Казав, що нагадуються йому часи Володимира Святого.

«Тоді, як пили, то пили, а як били, то били!» — кинув хтось із відважнійших.

«Хто не жав, той і поживати не гідний», — відповів гетьман, відходячи до другого стола.

Обійшов усі, лишаючи по собі святочний настрій.

* *
*

«Ніби Херувим через двір перелетів», — говорив котрийсь.

«І ремствуй тут на нього! Диво не чоловік!»

«А яка голова!»

«Кождого по імені знає».

«Моє імено теж назвав».

«І де воно в тій невеликій голові зміститься!»

«Голова то не велика, але розуму богато, не так, як у нашого брата».

«В нашого брата голова, як маківка зірката».

«А в нього, як з турецького маку».

«Зіркатою маківкою, як вітер повіє, той й зерно розвіє».

«А турецьку як розколупаєш, то зерна, як людий на ярмарку».

«І більше, куди більше».

«Кажуть, що й у Петра, голова не будь яка».

«То вже друге діло. В гетьмана голова людська, а в тамтого чортяча».

«Ци-и-ть!»

«Та чого цитькаєш? Що правда, то не гріх. Це тобі кожда баба скаже».

«Чого баби не кажуть. Хто бабі вірить, той і сам не козак, а баба... Я Петрового хвоста не бачив».

«А ти гадаєш, що він кому покаже».

«Кажуть, що в чорта на одній нозі копито».

«І того не провіриш, бо у чоботях ходить».

«А я гадаю, що колиб він на одній нозі мав копитце, то не бігав би так скоро, а шкутильгав би».

«Невжеж — бий го сила Божа — і на двох копитах скорше від хрещеного чоловіка не побіжить?»

«От знайшли про що балакати проти ночі».

«Козак і чорта не боїться».

«Коли так, то яке тобі діло до того, хто такий Петро?»

«Гріха на совість не хочеться брати».

«Наша совість чиста. Не ми йдем, а нас ведуть. Куди пастир, туди й стадо».

«А як пастир не до доброго веде?»

«Ти не поведеш, не бійся!»

«Перше питалися громади. Громада великий чоловік».

«Чи одно перше бувало. Як хочеш, щоб тебе питалися, то йди на Січ».

«І на Січі добрі люди живуть».

«Ще й як, але тут не Січ».

«На Січ нас не пускають».

«Гадаєш хто? Може гетьман? Дурний! Поляки і Москалі не хочуть. Бояться січового брацтва».

«І мають кого. Поки Січі, поти й волі».

«Там нашого брата ніхто в обиду не подає. Ніхто нашої сестри в наложниці не тягне».

«Бо там сестер нема».

«Дурний ти. На зимівниках є. Гадаєш, може без жіноти бути?»

«От мені мудрости повів: Коли ти не піп, то в ризи не вбирайся. Перше сам навчися, а тоді других учи».

«А ну, можеб ви і шабель добули...» уговкували їх сусіди. «Дивіться, кольористі огні пускають».

Над Кочубеєвим двором підлетіла світляна куля і розбилася в горі та розсипалася порохом огненним.

«Сичить, як змій. Кажуть, є такий змій, що зорі їсть».

«Був, та вже нема. Вбили. Говорять, у царя в бутлі горілки сидить».

«Москаль колись і тую горілку випе, а змія зїсть».

«Вважай, щоб тебе не зїв, бо ти також, як той змій. горілкою пройшов».

«А ти хотів, щоб водою? Я не риба».

«А дивіть, дивіть! О, о, яка летить, як кумета, ще й з хвостом!»

«Кажуть, як з хвостом кумета появиться, то велика буде війна».

«Всілякими знаками Бог людий остерігає».

«На те вони й люди, а не ангели».

«То люди, а щож казати козак? У козака море по коліна, а гріхи по шию».

«Кажуть, нашого брата святий Петро й до неба не пускає».

«Як кого. В котрого люта баба, то пустить, бо він свої гріхи вже тут, на землі спокутував».

«Скажу я вам», — почав один зі старших, великобувалих козаків, — «що мені байдуже небо, щоб на землі добре, а мабуть воно так, що нашому братові і тут горячé, і там болячé».

«Тут слухай старшин, а там Бог вість кого, а все таки слухай».

«А вашець хотів би, щоб його слухали, а він нікого. Такий то ми народ. А подивіть, як Москаль своїх старших слухається. У них цар, все одно, що Бог».

«Не Бог, а бояться, бо як дубинкою гепне, то вже й не піднімешся».

«Кажуть, сильно дуже бє».

«Він сам і голови рубає. Всячину вміє. Нема, кажуть, такого довбуша, як він. І корабель тобі построїть, і чоботи пошиє, і на токарському станку всячину точить, — з кости».

«Людської, кажуть».

«З людської?» — і козаки здрігнулися й замовкли, дивлячись на нові фаєрверки.

* *
*

«А я вам кажу», — почав знову той, що перше озивався, бувалий, — «кажу я вам, що люди, як собаки лають, а ви той лай з вітром розносите. Цар за народ стоїть, за бідний. Панам московським, боярам товстопузим, він доброго чосу дає. Бороди їм побрив, халати пообрізував, не одному капут зробив. Хоче, щоб панів не було, тільки люди, всі рівні».

«А дивіть, який московський оборонець знайшовся. Пан товариш мабуть, чи у райтари не вписалися. За який год, гляди, і воєводою до нас ускочать. Бо їх воєводам і розуму великого не треба. Щоб тільки вмів добре хабарі брати та кінці у воду пускати».

«І щоб на жіночій красі розумівся та зі зводницями руку тримав».

Бувалець не дарував свого. «З кого ся насміхають, з того люди бувають. І на нашому подвіррі буде ще колись воскресення. Кажу, як розумію, а ваша воля слухати, або не слухати».

«Слухаємо, кажіть, лиш не вихвалюйте дуже чорта, бо гріх».

«Він такий чорт, як ми з вами. Чоловік, тільки більший за нас».

«Як не чорт, то чого він віри святої чіпається, як той христогонитель Нерон».

«Він не віру переслідує, а тих попів, що навіть царем хотілиб воловодити».

«А він один хоче воловодити всіми. Він і Бога за ніс хотів би водити, колиб лише міг».

«Коли він за народом стоїть, то чогож тоді що другий Москаль, то штемпований і таврований, а що третій, то без уха, або й без носа? Чого тисячі того народу женуть будувати нову столицю, де люди працюють, як скотина, а гинуть, як мухи? Чого й нам не дають спокою, хоч ми не Москалі? Яке нам діло до його столиці, до його ліній та каналів, до тих усіх чортячих вигадів кацапських? Добра мені любов, як від неї тобі дихати важко!»

«Кажуть, медвідь хлопа з любови задавив».

«Вони нас так люблять, як пси діда у вузкій вулиці».

«Відомо, відомо! З таким любовником дружи, а камінь за пазухою держи».

«Поли вріж і втікай!»

«Ото і я хотів сказати, — поли вріж і втікай, не поли, а й руку одну дай собі відрубати, лиш щоб спекатися біди!»

Петрів заступник замовк. Зі столів збирали останки їжі. Для нищих буде. Питва не брали. Козаки любили пити до суха. «Подави корову, може ще молока припустить!» — жартували з того, що з бочки решту горілки цідив. Дехто був добре випивший. Такого товариші відводили на його постій і клади спати, щоб не робив бешкету. За бешкети гостро карали.

А фаєрверки дальше йшли. Що раз то нові дива. Зорі, сонця, літаючі смоки, всячина.

«Отся, як з канони куля», — говорили козаки показуючи на небо. «Таку дорогу лишає за собою, як лук, як дуга. Бевх! Десь у річку впала».

«А отсе ніби пожар. Ніби Кочубеєвий двір горить. Гарно!»

Над рундуком засвітили транспарент. Арматура,

дубове й лаврове листя, а між тим три букви: І. С. М.

«Ісус Марія!» — прочитав котрийсь.

Сміялися з нього.

«Дячкові скрізь ладаном пахне. Та це гетьманські букви: Іван Степанович Мазепа!» — пояснював йому старший товариш, що вже не до одної ілюмінації приглядався. «Бачиш, який ти недотепа!»

«Велике діло! Не вгадав. Тепер і знатиму».

«Та ти, небоже, тільки й знаєш, що тобі другі скажуть, а з власної голови нічого путнього не добудеш».

* *
*

Балакали, жартували і тільки той козак, бувалець, що за Петром обстоював, сидів, надувшися, як сич.

«А я все своє кажу», — почав, — «що нам при царі християнськім треба кріпко стояти, от що».

Товариство хвилину мовчало. Новий фаєрверк показався на небі. Піротехнік хотів мабуть пустити на темносинє небо золоту княжу мітру, натякуючи на Мазепине герцоґство. Але цей «кунштик» йому якось не вдався. Замісць мітри вискочив обруч, біля нього майнули дві червоні плахти, обруч розірвався, плахти розвіялися і тільки ясний хрест повис на хвилину над полтавським шляхом, але й він незабаром розколовся, ніби його якась невидима сила поломала і кинула на ліс, — погас.

Щоб загладити немиле враження, орхестр заграв якогось чужинецького танцю. Козаки вернули до перерваної розмови...

«Ви, товаришу, все своє твердите, що нам треба за православного царя стояти. Він такий православний, як я магомеданський, а чи стояти нам, чи не стояти, того в нас ніхто й не питається».

«Балакаємо, як товариші».

«Ніякої злої гадки в нас нема».

«Що на умі, те й на язиці», — доповідали кругом.

«А яж від мачухи, гадаєте, чи як?» — боронився цареславець. «Говорю, що чую, погані часи прочуваючи».

«А невжеж вони досі були гарні? Відколи батько Богдан Україну восточному цареві піддав, наш брат мається, як горох при дорозі; хто йде, той урве. Кажуть, покірливе теля дві корови ссе, отже ні! За нашу покірливість нам ніякої дяки нема, одна наруга».

«Зневажають нашого брата не по людському».

«Як невольника...»

«Як безмовну скотину...»

«Не треба нам гордомисленними бути», — завважив цареславець.

«Бога бійтесь, товаришу!» — гукнули йому. — «Яка тут гордомисленність! Ми вже й чести давної, козацької, позбуваємося, а про гордомисленність нікому з нас мабуть і не сниться!»

«Пригадайте собі, як козаки року 1703 на уйстю Неви стояли. Ні криші над головою, ні клаптя соломи, щоб переспатися, ні круп, ні соли, про сало й не згадуй, ні сухарів. Бог святий знає, як ми там усі з голоду не повмирали. І це ви називаєте гордомисленністю?»

Цареславець мовчав. До нього дальше приставали.

«А чогож тоді Полтавщина так обезлюдніла, чогож хто тільки міг з душею на Січ утікав, аж гетьман мусів охочекомонними всю границю свойого реґіменту обставити? Все ізза тих свавольств, ізза цих «безеценств», що народові козацькому від ратних людий царських чинилися».

«Або пригадайте ви собі, як то ми з Обидовським та Мокієвським під Псков ходили. Чого то там не творилося, Боже ти мій! Яких нам утисків Москалі не чинили, як нас зобижали! Коли нам за харчами по волостях їздити довелося, щоб з голоду не вмерти, то нас катували, били. сорок козаків у річку вкинули».

«Сорок козаків!»

«За нашу службу вірну».

«От тобі гордомисленність наша!»

* *
*

Цареславець мовчав. Не було в нього відваги заперечити загально відомих подій, яких козаки ніяк і ніколи не могли Москалям простити.

«Як що ми, як ви того, пане товаришу, собі «віншуєте», як що ми маємо стояти за царя православного, то чому тоді він не обстоює за православним народом? Пригадайте собі, будь ласка. те страшне пекло, яке зимою з 1703 на 1704 год учинили Вишневецькі, Любомирські та Потоцькі під Немиром, Богуславом, Ладижином і скрізь, куди тільки своєю рукою не сягнули. Пригадайте собі Абазина на колі, 10 тисяч замордованих козаків, 70 тисяч обрізаних ух, а посполитого трупа і перечислити годі. А цар ні вусом не моргнув, — ваш православний цар!»

Козацькі голови хилилися до долу і важке зітхання, як шумливий вітер, перелітало понад столами.

«А що робив гетьман, щоб ратувати народ?» — кинув цареславець як бомбу, котрою гадав сторощити своїх супротивників-розмовців.

«А щож було гетьманові робити, коли гетьманові від царя був такий наказ даний, щоби він з поль-

ськими коронними гетьманами повсякчасні зносини тримав і всіми способами не допускав до того, щоб козаки до бунтарів, себ-то до покривдженого народу приставали. Відомо нам, дуже добре відомо, які тоді листи царський резідент, Долгорукий, до нашого гетьмана слав. Треба, мовляв, ділом довести, що цей бунт не стався за відомом і за згодою царя, треба нам власними руками погасити цей огонь, що перешкоджує Речі Посполитій заздроїтися на Шведів».

«Шведа мав Петро на гадці, а не нас. Нас хай вороги наші винищать мечем і огнем, щоб і сліду українського на Україні не осталось, — його це ніраз не трівожить. Ось як він про нас дбав!»

«І дбає...» доповіло кількох.

«А защо Братковського на огні катували і лютою смертю замучили, защо?» спитав котрийсь і попри Кочубеєвий двір майнула крівава тінь безталанного шляхтича-патріота, одного з останніх Могіканів давних оборонців віри й культури української.

Цареславець на питання «защо?» не відповідав. Про Братковського він може й чув, але не розбірався в тому сумному ділі. Козацька пошта «губа» скоро ходила, всяка вість блискавкою перелітала з кінця в кінець великої країни, але в тих вістях було чимало непевного й недомовленого, що собі всякий на свій лад толкував.

«Та ще пригадаймо собі», — почав один з козаків Миргородського полку, — «як то ми, нещо давно, з Мировичем та Апостолом проти Шведа ходили. Апостола підчинено тоді ґенералу Брандту. З ним то ще як-так було. Цей Німець — то був чоловік совісти правдивої. Але коли нас, не показуючи навіть ні царського ні гетьманського приказу, Паткулеві піддали, от тоді то

що лиш почалось наше горе. Паткуль, от де тобі гордомисленний чоловік! Дивився на нас, як на собак. Навіть зі старшинами зневажливо поводився. Обносилися ми як нищі, не військо, а злидарі якісь сновигалися по таборах, з голоду пухли, з хороб мерли, сліпоту з біди діставали. Бувало вечером, до своєї нори потрапити не можеш, бо на очі не бачиш, ідеш і лиш вітер тобою на два боки хиляє. А Німець ще й насміхається з тебе, пяною свинею дразнить. І таких то бідолах цей безсовісний Паткуль захотів муштри німецької навчати. Ось вам свідоцтво з тієї науки», — тут козак показав на глибокий ровець, прорізаний шаблею здовж щоки. «Виступив я на мізинний палець зі строю, а німецький офіцер, як не рубоне мене, — два зуби вибив, ось яку памятку оставив!»

«Бачили ми, товаришу, бачили», — підтвердив один з товаришів, учасників того походу.

«То ще мені дешево прийшлося, а були й такі, що на шибениці повисли. Козацького сотника Родзянку, не аби кого, хотіли теж на смерть скарати за те тільки, що сказав, немов то козакам пів року тієї муштри вчитися треба».

Козацькі очі світилися, як огники блудні. Спомин кривди розпалював жадобу помсти.

* *
*

«Алеж-бо й козаки», — почав цареславний, — «не дуже то по людяному себе вели. Як побили ми шведського майора Лейонгельма, то хіба більшої частини полонених не перекололи? Я сам який десяток зарізав».

«І найтерпеливійшого чоловіка як надто розізлиш, то він кинеться на тебе. Розізлили нас вороги наші і не один гріх на нашу совість навели, хай Господь нам,

грішникам нестяменним, у своїм милосердю великім гріхи простить».

«Коли ви про торішний похід нагадали», — озвався молодий козак, що дотепер пари з уст не пустив, — «коли ви нагадали про нього, то дайте й мені своє слово сказати. Ви знаєте, як я коний люблю. Це моя страсть. Ні богацтва, ні дівоча врода, ніщо в світі не радує мене так, як вірний козацький товариш, кінь. Пестиш його, сам голоден, а йому то сінця, то хлібця даси, він тебе і на бій везе, і з бою тебе раненого до своїх приносить; що вартий козак без коня? А мав я тоді такого коника карого, як намальованого. Ніжки по колінця білі, ніби їх хто хусточками обвив. Тай мудрий який, тай вірний! Говорив я з ним, як з людиною. Розумів кожде слово».

«Ну, і що? І що?» — питали товариші, щоб спинити струю жалощів козацьких.

«Німці забрали мені. Якийсь товстопузий офіцер під себе загорнув, а мене пішаком пустив. Пустився я доганяти, хотів битися, гадаю собі, нехай мені смерть зроблять, та спинили мене, скували, збили. Ось вам знаки».

Він сумно показав на свої покарбовані руки. «На тілі їх куди більше».

«Правду кажеш, товаришу, святу правду», — стверджували другі. «Не в тебе одного тоді коня забрали. Всіх нас на піхотинців переформували і обдертими та голодними пустили на поталу ворогам».

* *
*

Бенкет у Кочубея перетворився в поминки. Ті козаки, що ходили з Апостолом, пригадували собі своє сумне розстання з вірними товаришами, кониками козацькими і не одному сльоза заблищала в оці.

«Та то ще», — почав один з прилуцьких, — «жаль, але хоч не сором. А погадайте собі, чого то ми останньої осени зазнали, як під Ригу ходили. Вас ограбували Німці, значиться, люди чужі й чужовірні, що душі нашої козацької не розуміють і може навіть гадають, що в нас і вовсе ніякої душі немає, але послухайте, що з нами царські люди православні зробили. Коли отсе царським наказом заведено було пошти, то наших прилуцьких козаків приставили до тих пошт царські листи та московських офіцерів своїми кіньми возити. Вже ти не козак, а поштар, от що! Гукне на тебе московський офіцер і — вези!

Везеш, — відберуть коний, а тебе забють, або скатують і лишать на шляху. Чимало наших козаків на тих шляхах погибло. Везеш офіцера своїм конем, а він нагайкою тебе пере: «скарей, скарей!»

Скільки коний заїздили тоді на смерть і яких коний, Боже ти мій! Один жаль! Та щоб лиш жаль, а то, погадайте собі, одного разу самого нашого прилуцького полковника, на той час гетьмана наказного, вважайте собі — наказного гетьмана, Горленка, Москалі з коня зіпхнули, коня забрали, а його на сміх та на поругання людське піхотинцем серед шляху лишили».

«А він же що?»

«Кріпкий медвідь, так кільце в носі. От що він! Те, що ми всі. Тягнемо чужу лямку, поки не покладуть у ямку. Щож нам під владою великого православного нашого володаря робити? Нам галушникам, Черкасам? Відпросився Горленко на відпуск і поїхав жалуватися гетьманові до Дубна, бо гетьман тоді в Дубні стояв».

* *
*

Спомин сорому ще гірше, ніж жаль, опечалив душі козачі. Їм уже й кольористих огнів відхотілося. Перед їх очима розгорювалися инші огні...

* *
*

Над подвіррям, від людських чобіт і від димів з фаєрверків, висів туман, як брудна сива плахта. Крізь нього тьмаво проблискували зорі і витріщувався на світ здивований, товстогубий місяць у повні. Стежками панського городу снувалися жіночі й мужеські постаті, як казкові герої в зачарованому городі. За ними по траві бігали їх тіни, то неприродно довгі, то над міру грубі. Тіни людий мішалися з тінями дерев. Шумливий, ніби сонний вітрець розносив їх слова.

Кочубей говорив до Искри, мало що не доторкаючись його уха своїм тонким, як мишачий хвостик, усом.

«Щож ти на це, товаришу вірний?»

«А ти?»

«Я гадаю, що треба щось починати, щоб не було пізно».

«Так і Любов Хведорівна гадає».

«Любов Хведорівна не від паради голову носить. Будемо починати».

«Але вважно так, щоб кінці в воду».

«Лиш я і ти і Любов Хведорівна. Більше нікому ні чичирк».

«А матеріял?»

«Назбирається. Та ще треба нам завчасу угледіти якогось певного чоловіка. Найкраще із духовних, бо вони присяги бережуть, а на нього злість мають, не

вірять, що він православний. Шукай такого і я теж шукатиму».

«Гаразд».

І вони розійшлися.

* *
*

У бічній вуличці стояв Орлик з Войнаровським рамя в рамя. «Знаєш, товаришу», — говорив Орлик, — «як дивлюся на отсю суєту, то тільки знизую плечима. Не до пирів нам тепер і не до огнів кольористих».

«Гадаєш, що гетьманові до них? Хоче Кочубеїв прихилити до себе».

«Старого дерева не нагнеш. Шкода часу. Роботи такої у Київі та Батурині, що голова пухне. Числові листи ідуть».

«Знаю, та не розберу їх змісту. Яка твоя гадка, — куди гетьман стріляє?»

«Гадаю, що сам він не рішився куди. Трудно рішитися. Велика відповідальність. Ти знаєш, чого я хочу».

«І тобі моє хотіння не тайне. Подаймо собі руку. Треба нам у один бік тягнути. Гетьмана не переконаєш, а все таки люди на людий впливають. Впливаймо на його так, щоб на нашому стало».

«Гаразд. Страшно, братіку, страшно! Та нічого не вдієш. Хочеться, щоб теперішна непевність скінчилася, щоб почалося щось нового. Колиж ми й вибємося на волю, як не тепер? Замирить Петро з Карлом і тоді ярмо кріпше наляже на нас і хіба діти наші скинуть його з себе, а не ми».

«Кожде покоління мусить зробити те, що до нього належить».

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Місяць бачив перелетний румянець непевної радости на обличчю гетьманового небожа Войнаровського і палкий огник завзяття в Орликових очах.

«Не будемо прощені за це, як прогавимо велику хвилину!» — сказав Войнаровський.

«До гріхів предків не додаваймо своїх!» — відповів Орлик і вони подалися в сад, бо стежечкою надходив гетьман.

* *
*

Ішов назустріч Мотрі.

Зупинилися на хвилину.

«Зустрічається вечірова зоря із зірницею поранною», — сказав гетьман.

«На бок грибок, боровик іде!» — відповіла жартуючи Мотря.

Помовчавши хвилину гетьман сказав: «Завтра їду від вас».

«Так скоро?»

«Скорше, як гадав. Діла кличуть».

«Сумно зробиться у Ковалівці. Надійде осінь. Шумливі вітри загудуть, імлисті посмерки постеляться полями».

«Потіштеся. Василь Леонтієвич вибирається у Батурин. Його теж діла кличуть. Мабуть і ви переїдете туди».

«Не знаю, як батьки зарядять».

«А ви хотілиб?»

«І дуже».

«Маєте там кого?»

«Батурин гетьманська столиця».

Гетьман глянув у її очі, що світилися зпід темних бровів, як зорі зпід хмари.

«Мотре Василівно, чи ви це свідомо сказали?»

«Я слів на вітер не сію», — відповіла, спускаючи повіки.

«Значиться; передумали нашу розмову?»

«Передумала словечко кожде».

«І даєте свою згоду?»

«Так. Хоч би й до самої смерти».

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Принишкли вітром розгойдані листочки, квітки й корчі непорушно стояли, тіни причаювалися до землі.

Понад Мотрею пролетіла велика, світляна куля і повисла прямо над її головою.

Гетьман ухопив Мотрю за руку і потягнув її на бік. Боявся, щоб ракета спадаючи в діл не обсипала її.

Мотря зрозуміла його турботу й ніби позичений усміх завітав на її устах.

«Спасибі вам, Мотре, спасибі, Мотренько!» — сказав урадований гетьман, здержуючи любовні слова, як непристойні його вікові і не відповідаючі хвилині.

Їх тут легко міг хто-небудь зустріти, бо хоч Кочубеєві сади й городи були дуже великі, алеж і людий сновигалося ними чимало, любуючися і ночею прегарною, і мистецькими огнями.

Нараз гетьман помітив шнурок перел на шиї Мотрі і похитуючи головою сказав: «Margaritae significant lacrimarum flumen. Не носи ти їх, Мотре! Прийми від мене отсей перстень брилянтовий. Кращого і дорощого на всій Україні немає. Хай він буде видимим знаком нашої нинішної розмови».

«Краще, колиб він був із простого заліза».

«Залізо нам потрібне, а вам пристоїть що найдороще каміння. Anselm Boece de Boot каже, що в брилянті добрі сили живуть, він перед чарами, перед от-

рує і всякими ворожими затіями свого власника хоронить. Він, як що вірити фільософії талізману, є також признакою вірности в любови, приносить славу і побіду».

«То не давайте його мені, Іване Степановичу, не давайте!» — аж скрикнула Мотря.

«Чомуж би то ні?» — спитав здивований гетьман.

«Бо, — вам побідити треба».

«Побідимо, або поляжемо», — сказав гетьман, вкладаючи перстень на середній палець Мотриної лівої руки.

* *
*

Дорогоцінний брилянт озарив своїм сяєвом мертві перли на Мотриній шиї.

Гетьман поклонився їй і повернув у бічну алею.

Мотря стояла, як з мармору кута.

Все, що пережила останніми днями, було таке несподіване для неї, таке мерехтливе, блискуче, як оцей дорогінний камінь. Її несвідомі бажання, її пориви, для неї самої незрозумілі, що лиш тепер знаходили своє вияснення.

Мотря ступила на нову дорогу. Може та дорога не рожами, тільки терням укрита, але вона є, і Мотря попрямує нею...

* *
*

По розмові з гетьманом не хотіла нині розмовляти з ніким.

Не стежками, а росистими муравниками пішла навпростець у двір.

Бічними сходами, котрими ходила прислуга, вбігла на горище і крізь дівочі кімнати дібралася до своєї

спальні. Двері замкнула на засув. Світла не світила. Тільки невгасаюча лямпа перед іконою Матери-Божої то погасала, то розгорювалася наново, як човник світла на хвилях темряви.

Иноді робилося яснійше. Це якийсь новий фаєрверк знімався над Кочубеєвим двором. Його витали оплесками й гучними викликами радости та вдоволення.

Тішився Кочубеєвий двір.

«Ніби в життю», — думала собі Мотря. — «Явиться гадка, засяє на твойому небі, озарить, осліпить тебе і — гасне. Лишається ніч... І як в історії... Прийде момент, пірве людий за собою, розпалить перед ними кольористі огні з тисячами зірок, з широкою луною, з крівавою загравою і — потухне. Люди вертають до своїх звичайних турбот, орють, сіють, і — забувають минуле. Тіштеся, тіште, кольористими огнями!»

НА СТРІЧУ НОВОМУ.

«Відїхали...» сказала Мотря, попрощавши гетьмана біля воріт і вертаючи до своєї пустельні на горищу.

Кочубеї поїхали проводити гетьмана до границь своїх маєтків. Не скоро вернуть.

Скільки разів Мотря проїздила туди і питалася, де їхні межі, батько гордо казав: «Усе наше, усе Кочубеїв!»

І те «все» вона нині радо віддала би за здійснення свого одного бажання, того єдиного, що звірила тітці. Не розуміла загарливости людської, не могла зрозуміти гордощів з богацтва.

І брилянтовий перстень гетьманський не тому цінний для неї, що в ньому такий великий і блискучий брилянт, лиш тому, що від «нього». Невжеж він дійсно береже вірности в любови? Кажуть, як покласти його під подушку любого (так, щоби він не знав), то крізь сон скаже, чи любить тебе, чи ні.

Спрібує колись...

Мотря засоромилася своєї гадки. «Пощо це знати? Не в коханню сила, а в ділі, до котрого нас кохання веде». Вона хоче, щоб її кохання повело його до слави.

І поведе. Згинути, або побідити... А як що батьки спротивляться їй?... Піде проти їх волі. Ніхто не спинить її на шляху, котрий перед нею розікрився учора. Шлях на стрічу новому. Батько не ворог для неї. Скаже йому всю правду, батькові можна сказати. А мати? Буде покірною для неї. Постелиться рядном, щоб тільки приєднати її.

І Мотря стелилася рядном, ішла матері на руку. Хотіла, щоб не лишили її зимувати в Ковалівці, лиш забрали з собою. А що дальше буде — це вже друге діло.

Так воно і сталося.

В кілька днів по відїзді гетьмана Кочубеєвий двір заметушився знову. Збірали в скрині що найдорощі одяги й білля, що найціннійші коври і посуду, оббивали скрині залізними обручами і ковалі споювали ті обручі, ніби на віки вічні. В дворі залишалася тільки стара няня, Серафим з прислугою і урядовці тутешнього маєтку. Мотря їхала з батьками.

Ціла валка повозів і возів ранним ранком виїхала з воріт і пустилася зразу на захід, а тоді на північ.

Накрапав дощик. Візник підносив буду над повозом, в котрім сиділа ясна панночка зі своїми найлюбійшими дівчатами. Біля візника сидів Мотрин чура, гордий, що йому дали потримати віжки. Мотря глянула ще раз на свій новий двір. Стояв за деревами, ніби ховався від світа, і тільки високі комини підносилися вгору, наче хотіли подивитися, куди то їх господарі їдуть, чи далеко? Мотрі зробилося жаль того двора, ніби вона там щось цінного лишила.

Пригадала собі дорогу до пасіки і тую стежку в огороді, на якій з гетьманом мала любу розмову, і троянди, і розоиту бандуру, усі моменти кількох остан-

ніх днів, — пригадала собі і нерозгаданим смутком повіяло на неї.

Широкий краєвид затягався дощевим посмерком, дерева гнули під вагою дощевих капель свої віти до долу, квітки стулювалися, тратили барву і форму, якийсь чахлий корч при дорозі хитався за подувом вітру, ніби говорив молитву суєти. Ворони чорні цілими стадами перелітали від гаю до гаю.

Повіз рушив з місця.

«Їдьмо на стрічу новому і невідомому, може й сумному, їдьмо!»

Переправилися через Псьол, лишили праворуч Гадяч і прямували до берегів Хоролу.

Дощ, ніби плахтою брудною і мокрою, вкрив краєвид. На широких, але невлаштованих шляхах, пилюга перетворювалася в болото. Місцями стояли вже й цілі озерця. Як попав туди повіз, то застрягав по осі і треба було його витягати. Припрягали ще одну пару коний, гайдуки дручками підважували колеса, гукали на коний, вйокали і по довгих зусиллях подорожні добувалися з «проклятої баюри» на те, щоб незабаром у нову попасти.

Доводилося, і то чи раз, завертати з дороги, бо хоч деякі візники знали дорогу з Ковалівки до Батурина «як свою власну кишеню», алеж тому, що світ оповитий був дощами, мракою і «дідьчою слякотою», збивалися зі шляху. Та ще й тому нелегко було тримати добре дорогу, що старі свободи й хуторі зникали з лиця землі, придорожні хрести «якийсь чорт порозвалював», а натомість у ярах і в чагарниках являлися нові людські оселі, що несміливо своїми коминами й довгими журавлями криниць давали знак про себе.

Мотря визирала з вікна своєї карити, але нічого замітного не бачила. Перед нею розкривалася богата й урожайна країна, що марнувала свої дари, бо не могла як слід загосподарюватися в тих неспокійних і непевних часах. Яке добро, який рай був би тут людям, колиб їх не відривали від хазяйського діла, та не нищили надбаних маєтків.

Мотрі нагадувався той корч, котрий що підросте трохи, то його пообтинають і він ніяк не може розвинутися в повний ріст.

Так було і з нашим краєм. Він не міг розвинути всіх своїх сил, бо над ним лютувала негода.

Мотря чимало наслухалася про добробут по чужих далеких країнах, про те, як німецькі городи після трийцятилітньої війни двигалися з руїни, богатіли, розвивали промисел і торговлю, як у них творився культурний патриціят, і її серце стискалося з болю, що наша земля, хоч куди богатійша від тамтих, була така поруйнована й запущена.

Голосне кракання галок розбудило її з задуми.

Летіли хмарами до якогось стовпа, чи хреста, що бовванів на недалекому роздорожжі.

Кружляли над ним, билися за місце, стручували одні других, не зважаючи на візників, що страшили їх, лускаючи батогами.

«Повішельник», — сказала котрась із дівчат і перехрестилася.

«Може за кару повис?»

«А може громада самосуд над ним учинила?»

«Може козаки якого харцизу на смерть скарали?»

Повіз наблизився до роздорожжя і Мотря побачила як на білому черепі повішеного сидів чорний ворон,

чистив свій клюв до людської кости і, махаючи крилами, обривав і пускав з вітром останки чуприни.

Труп хитався, ганчірки перегнилої і дощами розмоченої одежі облітали з нього, відкриваючи гниле тіло, котре клювала хижа птиця, зводячи голосні бої за нужденну страву.

Замісць рук, хиталися білі кістки, ніби махали на людий, щоб їх оборонили перед ненажерною птицею.

Але люди показували на роздорожжя пальцями, полохали галок, кидали солому і їхали дальше.

Мотрина карита ззаду, — спорий шматок поза колясою Кочубеїв.

Мотря казала здержати коний і просила челядь, щоб поховали трупа. Не годиться християнського тіла давати на поталу птиці. Може він і неповинною смертю погиб, може це московські харцизи нашого чоловіка вбили, — як же так збавляти його останньої християнської прислуги?

Челядь скоренько викопала яму і одною рукою затикала ніс, а другою волікла трупа до ями. Засипали й зарівнали слід, щоби мати, сира земля, прийняла безталанні кістки, а люди, щоб і не турбували їх більше.

Мотря клякла та змовила молитву.

«Може й над нами змилосердяться так якісь добрі люди...»

Челядь вернула до возів і до коний і валка посунулася вперед, доганяючи решту товариства.

Старим панам про ці похорони ніхто й не згадував, бо боялися, щоб ясна паня не сердилася на челядь, що потурає примхам химерної панночки. Челядь звичайно знає характери своїх панів краще, ніж панам здається.

Колиб було гарне веремя, то спочивалиб у полі. Можна це було і в дощ зробити, бо були відповідні шатра, але дібратися до них із повозів, по розмоклій дорозі, не було легко. Тому то й доводилося накладати дороги, щоб добитися до заїздного двора. Тут розтаборювалися на дві-три годині, добували харчі, гріли, варили, направляли що де у якому возі попсувалося і їхали дальше в напрямі Ромнів.

Ночувати доводилося по старшинських хуторах і дворах. Наперед посилали туди козаків спитатися, чи господарі приймуть пана ґенерального суддю з його дружиною і донькою та з прислугою під свою кришу на ніч. Господар, замісць відповіди, сідав на коня і їхав знаменитому гостеві на зустріч, прохаючи його, щоб не минав його низьких порогів і щоби своєю високошановною особою зробив честь його хаті.

Ціла валка повертала зі шляху у старшинський хутір, котрий оживав нараз, добуваючи всіх зусиль, щоб задовольнити несподіваних гостий.

В курятнику чинилася різня, приходилося збавити життя і якого молодого веприка, і в сотниковій хаті являлася така вечеря, як колиб він доньку за полковника віддавав.

Грішили люди неодним, але гріха негостинности дуже остерігалися, бо негостинних мали тоді в погорді.

За доброю вечерою виявлялося, що пан сотник бувалий чоловік, уміє не тільки гостити подорожних, але й розважити та розвеселити їх оповіданнями про свої пригоди та дотепними жартами, до котрих тоді козацтво, від рядовиків до ґенеральних старшин, дуже було охоче.

Сотник натякав на свої воєнні важкі пригоди, з яких за ласкою Божою виходив якось ціло, але не міг

скрити свого негодовання на тії кривди й нахабства, яких допускалися царські люди, нападаючи, як які Татари, на свободи й хуторі людські та старшинські, забираючи коний і худобу, грабуючи добро, а навіть вбиваючи безпощадно людий і челядь. Лучалося й таке, що навіть сотникам і їх сімї доводилося зазнавати жорстоких московських побоїв. Хазяйка розказувала, як царські драгуни напали на один сотниківський хутір. Порозбивали всі скрині і шафи, позабирали футра й цінну посуду, а скло і миски, глиняні та фарфорові, потовкли так, що тільки купу черепя за собою на подвіррю лишили. Гусий і курий геть перерізали, худобу, що була в стайнях, одну забрали, другу покалічили, так само коний. Питали, де сотник? А він, сердега, заховався у криницю. Хтось зрадив, чи самі вони харцизи доглупалися, що хтось у криниці сидить, добули, — Боже ти мій, чого не робили з ним! А тож чоловік старий, заслужений і засібний, якого всі знали й поважали.

В другому місці знов напали на двір. Як нехрести які, як бузувіри поруйнували все, шаблями покраяли образи й ікони, горілку й напитки усякі повипускали з куфів і бочок, бо їм краще смакує з землі пити, коли напиток перемішається з болотом. Там же і на церкву напали. Погадати тільки, — на церкву! Посуду церковну зграбували, ризи покраяли й понесли з собою, дяка з крилосу витягнули і сильно дуже побили, без причини і без жалости ніякої, а все, мовляв, по приказу царському, ніби то за те, що Черкаси не досить слухаються людий його височества і нерадо дають, що їм потрібно, особливож коний, до котрих вони дуже охотні і котрих їм ніколи не буває досить.

Завваживши, що ґенеральний суддя слухає тих

оповідань не дуже якось радо і без особливого спочуття, хазяї зводили балачку на щось друге. Зявлялася й бандура і нові пісні, в котрих оспівувалося нове, українське горе. Мотря пильно слухала всіх тих нарікань на московську сваволю і пізнійше довго не могла вснути, бо причувалися їй крики і плачі людий, що втікають перед чужинецькою кривдою і насильствами.

Ґенеральний суддя був утомлений дорогою, а нагла зміна погоди погано відбилася на його здоровлю. Треба було одну днину відпочати в гостинній сотниковій хаті. Мотря мала досить часу, щоб передумати ще раз усе те, що вона останніми часами пережила. Освідомилася. З богацької, химерної панночки стала людиною тямущою. Рвалася до праці разом з тими, що хотіли поклaсти раз кінець тому чужому нахабству. Не сумнівалася, що гетьман теж не чогось другого бажає, тільки до своєї цілі він іде обережно, знаючи з яким ворогом у його діло. Розуміє він, що діється в краю. У численних походах не одно бачив. І писаних «суплік» проходить до нього чимало. Неможливо, щоби серце його не чуло людського болю.

Не могла того Мотря сказати про свого батька й маму. Батько був дуже милосерний. З порожніми руками мало кого відпускав від себе. Чомуж тоді він ніби байдуже ставиться до тих оповідань про знущання царських людий над нашими. Хмарить брови, видно, що воно йому немиле, але ані словечка свого гніву не скаже. Мотря певна, що батько, як чоловік, відчуває не менше від других тую зневагу, тільки, як політик, має иншу якусь думку.

На тую тему вона довго балакала зі своєю тіткою, з котрою їй довелося спати в одній кімнаті в сотниковому дворі. І не скривалася з думкою, що мабуть тут

є два сторонництва, одно, яке хоче йти на руку цареві та сліпо слухати його, а друге, що прагне визволення України. Це роздвоєння дуже її турбувало, бо не бачила від нього добра ні для загалу, ні для одиниць. Чогож доброго могли сподіватися від царя українські пани, коли він не скривався зі своєю неохотою до панства взагалі і принижував його де міг та носився з гадкою геть усунути українських старшин, а завести новий військовий устрій? Коли він, — думала Мотря, — позволяє своїм людям грабити і вбивати наш народ, то чи не робить він цього тому, щоб народ нацькувати на гетьмана і його старшин? Ось, мовляв, не вміють чи не хочуть вони нас захистити та оборонити перед Москалями. Таким способом винищується Україна й підготовляється боротьба усіх проти всіх. Дивно, як того ґенеральний суддя не бачить!

Марія Хведорівна заспокоювала Мотрю, як могла і як уміла. Казала, що всьому винувата війна і коли прийде мир, то над світом проясниться, як проясню-ється небо по бурі. Але Мотрі такі слова не могли заспокоїти, навпаки в неї являлося бажання шукати иншої, більше рішучої розвязки цього питання...

Ґенеральний суддя ще й тому лишився один день у сотника, бо сподівався, що може дощ перестане лити як з відра і що в погоду можна буде краще і скорше їхати.

Але минула й друга ніч, а дощ не переставав. Вибралося на слоту, триднівку, а може й на довшу. Не було ради. По сніданню Кочубеєвий табор двигнувся в дальшу дорогу.

Минули Ромни, переправилися на другий бік Сули, праворуч стали показуватися невисокі горби.

Мотря примкнула повіки і в уяві своїй бачила, мов

на картині, гетьмана, Орлика, Войнаровського, Данила Апостола, всіх тих людий, не виключаючи й Чуйкевича, яких вона тепер називала своїми, бо чула, що вони їй гадками близькі, ніби справді свої. А натомість мати осторонь стояла від них, ніби вона якась чужа й далека.

Нараз почулися якісь крики зпереду. Візник з Мотриного повозу перекликувався зі своїми товаришами з передних возів, гайдуки, що їхали верхом по боках, побігли вперед, повіз звільнив бігу, подався кілька кроків у зад і став. Бувало воно нераз, як виявилося, що треба обїздити якусь баюру, або шукати проїзду стернею, або повертати на инший шлях і тому Мотря не дуже то й турбувалася тим і дальше снувала свої гадки. Але дівчата, що їхали з нею, не мало чогось затрівожилися, повискакували, побігли стернею і вернули до своєї панночки з тим, що напереді діялося щось непевного, може й небезпечного. Мотря й собі хотіла вискакувати, але візник сказав, що табор рушає з місця. І дійсно вози зїхали з дороги на рілю, вибралися на невеличкий горбок і там стали, не шнурком, а чотирокутником, котрий окружили козаки й гайдуки і загалом мущини, спосібні до оборони, зі зброєю в руках.

Шляхом від північного сходу наближалася якась товпа, а ізза дощу та мраки годі було знати, скільки їх і хто це такий, свої, чи вороги. Кочубей вислав кількох їздців і ті незабаром вернули, кажучи, що це якась свобода перед Москалями втікає.

Ґенеральний суддя заспокоївся, але не казав двигати табору з місця, аж переїдуть тамті, щоб якої сутички не було на дорозі. Люди з перестраху, ніби розум тратять. Женуть наперед себе і нічого не бачать.

Кочубеїха нарікала на «чорняків», що навіть царя

не хочуть слухати, що не радіб двигати ніяких тягарів, не хочуть давати ні харчів, ні підводів і тому нема спокою, тому й вони, Кочубеї, непотрібно бентежаться і спиняються в дорозі.

«Той народ треба раз добре до рук прибрати, бо через нього ніколи в нас не буде спокою. То такий народ, що коли кріпко його надавиш, то він слухняний і покірний, а коли ти даш йому волю, то зараз візьме тебе під ноги».

Кочубей знав аж надто добре гадки своєї жінки і не перечив їй, тільки пильно дивився перед себе.

«Алеж богато їх! На конях і возами, дійсно, ніби перед Татарами втікають, і перед Турками, як це за Дорошенка бувало».

«Товпа!» — згірдливо сказала Любов Хведорівна.

«А всеж таки не з добра вони втікають. Глянь, як плачуть жінки, як кричать діти, а там на возах і побитих, чи ранених везуть. Цього не повинно бути».

«А ню, можеб ішов захищати тую голоту, бо ти й до того спосібний!»

Кочубей не чув тих слів, бо давав прикази своїм, щоб перейшли втікачів та розпитали їх, хто і де їх напав. Але зупинити не було сили. Людий гнав страх, як буря жене листки. Жінки плакали на взрид, унивали, тулячи до лона перестрашених і покалічених дітий. Розкуйовдане волосся, порвана одіж, поцарапані руки, з котрих спливала кров, свідчили про свіжо пережиту боротьбу, з котрої вони на силу вратувалися.

Мущини мали поперевязувані білим полотном голови й руки, в їх очах горіла злість і жадоба помести, але разом із тим видно було свідомість, що від них залежить ратунок їх родин. Ті, що сиділи на задних возах, обернені були лицем від коний. Тримали в ру-

ках ручниці, щоб відстрілюватися від напасника, колиб він здоганяв їх.

«Стрівайте, люди!» гукав Кочубей, — «розкажіть, що за пригода сталася з вами!»

Але люди тільки руками махали, показуючи позад себе і тільки жахливі стони тяжко ранених були відповіддю на його питання. Якась гарненька молодичка, в кабатику зеленім з червоними розмитками, кричала, щоб її пустити, бо вона хоче вернутися і поховати свого чоловіка, котрого ті собаки вбили. Її кріпко тримали за руки, щоб не зіскочила з воза.

На другім возі вязали якусь змаргану жінку, котра так само хотіла скакати і вертатися, бо синка в свободі лишила, пігнав товар у поле. Її не пускали і вона з божевільної розпуки кусала своїх сусідів.

Сивоголовий дідусь осіняв їх хрестом і заспокоював нагадуючи милосердя Боже.

Кочубеєві гайдуки пустилися кіньми поруч тих возів, що гнали, як осінний вітер, і розпитували їх про подробиці нападу.

Вернувшися до свого пана повторили йому, що зачули. Подія була звичайна. До свободи надійшли на постій царські люди, піші. За одну ніч натворили богато лиха, довели людий до розпуки. Розбивали, крали, насилували. Ранком зажадали коний для себе, 70 штук. Стільки в цілій свободі не було, бо люди здебільшого орали й возили збіжжя волами. Слободяни ще з вечора сподівалися того і в ночі декілька возів успіло виїхати з села і сховатися в байраках. Москалі не діставши коний, почали мордувати людий. Хлопи відбивалися й відстрілювалися, відібравши від деяких Москалів ручниці, а між тим жінки з дітьми втікли, дібралися щасливо

до тих возів, що чекали в байраках і тепер спасають життя, бо Москалі певно в другій свободі дістали коний і поженуть за ними.

Кочубей заспокоївся. У страха великі очи. Хто зна, що з тими Москалями сталося, бо й наші хлопи не даром руки мають. До того не знати, чи буде в тих Москалів час гнатися за декількома возами, у них же є якийсь приказ, і годі їм, як вітрові по полі буяти.

«Але», — казав, — «коли ми вже раз стали табором, так і відпічнемо собі та нагодуємо коний».

Як на те і дощ трохи ущух, вже не лив, мов із луба, а лиш як крізь сито дрібонькими каплями спадав на землю.

На кухонному возі були сухі дрова, розклали огнище і любувалися теплом. Огонь оживив сумний краєвид і принажував людий до себе.

Діти, що пасли товар у полі, побачивши димок, підбігали туди. Але не сміли близько підступати, тільки здалеку приглядалися до панської валки, любуючися гарними кіньми і пишними повозами, яких і з роду не бачили.

Тільки старий бандурист, що надтягнув туди зі своїм повожатим, не боявся підійти до панів, бо знав, що божого старця і панам годиться шанувати.

Його просили, щоб сів біля огнища та погрів старі кости. Дали йому їсти й пити, а тоді казали, щоб їм заграв та заспівав якої нової пісні.

«Нові пісні нікуди не годяться. Вони вже дуже світські. Або безсоромно веселі, або через міру сумні. У старих піснях є своя окрема сила, Божий глас промовляє з них до народу».

«То співайте старих».

Але співець не спішився. Казав, що не до пісні тепер, а до діла. Народ кривду терпить і нема кому за нього стати. І він розказував про те, що всім було вже надто добре відоме, про «консистенцію» царських людий, про збитки, які вони скрізь чинять, і про ті тягарі, які спадають на людий в теперішні часи. Як воно ще кілька літ потріває, — казав, — то з нашої землі зробиться велика пустеля. Тільки кости людські, кинені звірам на поталу, говоритимуть про те, що тут колись жили якісь люди.

Він остерігав Кочубея, щоб не їхав тим шляхом, а повернув у ліво, бо цей шлях непевний, туди снуються Москалі. І до нього придиралися, та він їх застрашив ворожбою і проклонами:

«Ти ворожбит, старче?» — питався Кочубей, котрий покладаючися на свій високий чин, на знайомство з московськими старшинами і на узброєних своїх людий, не дуже то й боявся нападу. «Ворожиш?»

«Вгадую що буде», — відповів коротко старий.

«То вгадай і моє будуче».

Бандурист глянув на Кочубея і на його дружину, прошиб їх своїми ясними, ніби на сонці та на полевих дощах споловілими очима, і відповів:

«Вам, ясні панство, я ворожити не хочу».

«Чому?»

«Бо боюся гнів навести на себе. Брехня гріх, а правди люди не люблять. Правди тепер не зіскати. Вона сиротою бездомною скитається. Нині тут, а завтра там. Хто з нас знає, хто її в серці має... Хай вас Господь окриє своїм омофором і Мати Божа, хай не опускає вас у дорозі. Спасибі, що пошанували старця і бувайте здорові!»

Пішов.

Кочубей сидів у колясі біля своєї дружини, задивився у вогнище горюче і думав.

«Їдемо дальше?» — спитала Любов Хведорівна.

«Або я знаю», — відповів Василь Леонтієвич. «Можеб краще повернути на другу дорогу».

«Чомуб то так?»

«А чула, що старий балакав».

«Нема добра на Україні, коли вже старці-пройдисвіти ґенеральним суддею воловодять».

Кочубей дав знак, щоби двигати з місця табор. Рушили. Перед ними стало трохи прояснюватися. Побачили на виднокрузі гайок. Їхали ще яку годину до нього. Дорога крутилася вужем і була, як звичайно в лісі, дуже погана. По обох боках рови, наповнені через верх водою. Від довгого дощу, в гайку стояли скрізь озерця. Валка звільна посувалася вперед. Нараз стала. Хтось заставу поклав серед дороги. Кілька зрубаних дерев торчало одно верх другого, від рова до рова. Обїхати заставу годі, треба було, або вертати, або усунути перешкоду.

Любов Хведорівна казала розкидати заставу. Та, що лиш челядь принялась за це діло, як грюхнули стріли і двох людий з криком подалося до возів. Були ранені. Валка заметушилася, наполохані коні зривалися і ставали дуба. Їх на силу вдержували візники. Вози покотилися декілька кроків взад. Козаки і гайдуки виступили вперед. Позіскакували з коний і на черевах підсувалися до застави, щоби взяти ворога на ціль. Почалася пальба.

І в ґенеральному судді заграла козацька кров. Хоч як його здержувала Любов Хведорівна, виліз із коляси і пішов між своїх людий. Порядкував, прикази давав. Казав забезпечити тили і добре дивитися, щоб невідо-

мий ворог не напав на них із боків, хоч це було майже виключене, бо вода скрізь стояла.

Перестрілка трівала може з годину і кінця тій пригоді не було видно. Жінки поховалися під возами. Тільки Любов Хведорівна не рушалася з місця. Гукала на челядь і сердилася на дівчат, котрі кричали й плакали зі страху. Грозила, що посадить їх на хліб і на воду.

Наближався вечір. В лісі темніло і небезпека більшала. Ворог скріпляв заставу новими пнями й новими гиляками, поза котрими скривав себе, як за стіною твердині. Не знати було, хто він такий і яка його сила.

Кочубей казав одному з гайдуків вилізти на дерево при дорозі, та глянути, що там таке? Але на його посипалися стріли і гайдук ледви живим звідтам зіскочив.

Завертати, значилося дати ворогам ще кращу нагоду до нападу ззаду, а своїх знеохотити й застрашити. За всяку ціну треба було розвалити заставу. Вже декілька Кочубеєвих людий було легко ранених, а один дістав кулею в груди. Його відвели на тил. Мотря взялася осмотрювати рану. Кликнула на свого молодого чуру, щоб добув ящик з ліками. Та чури не було. Хоч гукали, — не озивався, мов під землю пішов.

Аж поза заставою счинився крик. Почалася бистрійша пальба, але куль на Кочубеєву валку сипалося менше.

Видно, на ворога хтось із заду напав. Його взяли в два огні. Це Кочубеєвим людям додало нового завзяття. Навіть ті з легкими ранами кинулися вперед. Вхопив рушницю і сам ґенеральний суддя. Не дбаючи про небезпеку, підсунувся до застави і крізь щілини

брав ворога на ціль. Дівчата помагали відкидати колоди. Передні Кочубеєві козаки вже продерлися крізь заставу. Счинилася різня, яка буває звичайно, коли ворог попадеться поміж два огні. Але він усе ще не просив пощади. Чути було крик, стони й погану московську лайку. Ранені, як жаби, зіскакували з дороги у воду. Деякі пробивалися в ліс, деякі поринали в багні. Козаки працювали пильно. Їх обхопив воєнний запал, але мабуть ще більшого завзяття додавала охота помсти. Пощади не давали нікому. Нема пощади для придорожних харцизів! Боротьба від куль та шабель переходила на ножі й на кулаки. Противники счіпалися, як на ярмарку борці, тягалися, качалися по дорозі і горе тому, що не встояв на місці. Коміть головою летів у багнюку, котра проковтнула вже мабуть не одного. Щасливійші лишали все і навмання пускалися в ліс. За ними посилали козаки свої стріли. Вони без шапок і без каптанів брили по болотах і по лісових озерцях, щоб тільки як найдальше відійти від того пекла. Розметали дорешти заставу, дорога була майже очищена. Ще тільки докінчували кількох. Але й ті полетіли стрімголов.

Кочубеєві люди добре потрудилися, обороняючи валку свого пана. Мало хто вийшов без рани. Поросхрістувані, з порваними сорочками й каптанами, обсмалені димом і обмащені грязюкою, подобали на харцизів, на лісових драбуг, а не на конвой його вельможности пана ґенерального судді.

Ґенеральний суддя дякував їм за хоробрість і обіцяв, що не мине їх добра нагорода.

Обходив ранених і помагав перевязувати рани, котрими козаки не дуже то й турбувалися. Козацьке тіло здорове, воно гоїться легко і тільки відрубана голова

вже з карком своїм не зростеться. Найгірше дісталося Мотриному чурі.

Його безтямним донесли до воза і Мотря негайно забралася чутити й осмотрювати свого любимця.

«Колиб не оце хлопя», — казали козаки, — «то хто зна, що з нами всіми було би».

Виявилося, що Мотрин чура, не питаючися в нікого дозволу, допав легкого коня і ще з кількома смільчаками обїхав ворогів і напав на них іззаду.

Зняли такий крик і з таким розгоном наскочили на Москалів, що тії гадали, Бог вість яка сила надходить, і захиталися.

«На Москалів?» — спитав Кочубеїв.

«А хтож ці харцизи були, як не Москалі? Ратники, що промишляють по дорогах. Але вже вони кинуть ті свої промисли».

Кочубей задумався. «Чи були це Москалі, чи наші, — я того не бачив! На лобі їм цього не було написано, а в полон ми нікого не взяли, — розумієте?»

«Розуміємо», — відповіли йому нерадо.

«Якісь розбишаки напали на валку ґенерального судді, а хто вони таке, того ні суддя, ні його челядь не знає, бо на розмову не було часу. Счинилася бійка. Кочубеєвих людий ранено чимало, напасники розбіглися, може хто з них і погиб у болоті, не знаємо... Так і треба казати, бо так воно було».

Челядь знала, що значить Кочубеєве слово.

«Найкраще нічого не казати», — говорив старий візник, — «чимало то всяких пригод буває у дорозі. Скільки я їх зазнав, за один зимовий вечір не розказав би. Ми боронилися. І тварина обороняє себе, не лиш чоловік».

На тім і стало, щоб не розказувати богато.

То «люди», а Кочубей всю дальшу дорогу думав над тим, що йому зробити. Він не хто-будь і годі, щоб на нього нападали безкарно! Тут справа ясна. За той час, як вони стояли табором в полі, гультаї підглянули їх і приготовили засідку в лісі. Гадали, що добре обловляться. Не по їхньому вийшло. А всеж таки треба написати доклад ґетьманові. Побачимо, що він на це скаже. Може на тім і скінчиться, бо такі тепер часи, що безпечно довшої дороги не проїдеш.

Кочубеїха мовчала, скриваючи як мога своє збентеження. Кочубеєві здавалося, що вона дзвонить зубами. Та може це якесь залізо при повозі дзвонило. Мотря зробила для свого чури місце в повозі, поклала його, обтулила і весь час наслухувала, чи дише.

Хлопець спав, може вдавав, що спить, не відзивався.

Пізно в ночі побачили перед собою якісь світла. Несміло пробивалися крізь пітьму. То займалися, то гасли.

Візник озирнувся і постукав у віконце.

«Ось і Батурин!» — сказав. — «Наш Батурин, прошу ясної панночки!»

Мотря перехрестилася. Дівчина, що їхала з нею, аж крикнула з радости: «Батурин!» — а то вони весь час, ніби птахи на відлеті сиділи. За кождим корчем ввижалися їм якісь розбишаки. Наїлися страху чимало.

Мотря чула, як їх сурмачі сурмили перед першими городськими воротами. Повіз на хвилину спинився, мабуть сторожа впевнялася хто їде. Зядудніли копита і голоснійше заторохтіли колеса на мостах понад глибокими шанцями і знову зупинка, знов сурми й перекликування з вартовими. Вартові козаки щось гукають

з башти, брязчать грубезні ланцюги, над рів саженьзо три завширшки й завглибшки спускають зводжений міст і валка вїзджає на майдан.

До Кочубеєвого старого, невеликого двора недалеко. Валка зупиняється. Вози з тягарами розїзджаються на боки, повози сунуться вперед і заїзджають перед ступені ґанку. У дворі освітлені всі вікна. Гайдуки зі смоляками увиваються від ґанку до повозів. Просвічують дорогу.

Виносять хорого чуру з повозу, за ним іде Мотря.

Співають треті півні.

РІШЕННЯ.

«Це не так, як тобі здається, Пилипе, не так. Ти по верху судиш короля Карла і легко його собі важиш. Я його в вічі не бачив і не балакав з ним, але по ділах його і по тому, щó про його люди говорять, бачу, що це великий чоловік. А, кажу тобі, зрозуміти велику людину, це не горіх розкусити. Зі звичайним чоловіком бочку соли зїш, заки його збагнеш, а щож про великого казати?»

Гетьман лежав на білій постелі, тримаючи в руці якусь французьку книжку, Орлик біля нього стояв.

«Сідай, Пилипе, не томи даром ніг. Так... Ти кажеш, що Карло авантурник. А хтож тоді був Олександер Великий, Цезар, хто Валєнштайн і наш Богдан Хмельницький? З чим вони починали, де була тая правна підстава до їх починів не на людську міру? Хто давав Богданові Хмельницькому повновласть починати війну з Поляками? Без гроша, без оружжя, він з мотикою поривався на сонце. А повелось, так тоді весь народ упав ниць перед ним, батьком своїм назвав, своїм Мойсеєм».

«Хмельницький мав за собою велику Україну, а Швеція мала», — запримітив Орлик.

«Народу сажнями не мірять. Греція яка мала, а з Перзами боролася і поборювала їх, бо мáла Темістокля, Мілтіяда, Леоніда і 300 хоробрих Спартанців. Терно-пілі більші від кірґізських степів. Може бути малий народ, щоб тільки мав великі одиниці. Великі одиниці роблять малий народ великим».

Орлик сміливо глядів в Мазепині очі. З очий Мазепи перескакували искри на Орликові зіниці. Огонь що там загасне, тут колись загориться.

«Це правда», — промовив Орлик, — «великі одиниці роблять малий народ великим».

«Карло робить великим малий шведський народ. Не очайдух він, не пройдисвіт, не авантурист, а герой, от що я тобі скажу, Пилипе! Сміються з нього, що так несміливо й безрадно ставиться до людий, що шапку перед своїми ґенералами здіймає і кланяється, киває на всі боки головою, як вертепна лялька. — А мені воно ніраз не дивно. Цей молодий чоловік живе в світі своїх ідей, в країні своїх задумів великих і йому важко переходити з тамтого, ідеального світа, в другий, реальний. А перейшовши дивиться на людий, мов на чужинців, здоровить їх, ніби уперве бачить».

«Тому він може й не числиться з реальними силами своєї країни й свого народу. Швеція виснажена до краю. Ні гроша, ні збіжжя, ні людий. Карло перетягає струну».

«Хто її не перетягав, бажаючи чогось великого? Без великих жертв нема великого діла. Затям собі ті слова старого чоловіка. Наші старшини, хотілиб от так собі ‚хитро, мудро, невеликим коштом‘. А воно не йде. Щоб було ясно в хаті, треба иноді свічку пальцями

обчистити, як щипців нема, і треба добре дути на жар, щоб огонь у полі розгорівся. Печені губи не летять до губи. Гадаєш, я не бачу, що перетягаю струну? Відтягаю богато рук від плуга до шаблі. Треба. Не мені треба, а Україні. Наш край великий, він потрібує великого війська. В тім то й біда, що Господь посадив нас не між горами та між морями, а на велитенському суходолі, на безбережних степах. Куди не скоч, скрізь двері. Нам треба заволодіти степом».

Орлик підніс у гору брови, ніби не розумів.

«Степом на зверх і в середині, бо наша душа теж степ. Степ ворог державі».

Орлик здвигнув бровами. Вони насунулися на очі, а між ними думка вигрібла два глибокі рівці. Орлик передумував гетьманові слова.

«Ти не спудей, щоб тобі довго толкувати. Розтолкуєш собі сам».

Орлик хотів щось казати, але здержався.

«Говори!»

«Краще послухаю».

«Мудра ти голова, Пилипе, і — хитра. Боюся, чи не лукавиш зі мною».

Орлик зірвався з місця: «Ваша милосте, Богом моїм клянуся...»

«Ну, ну! Сідай!» і гетьман потягнув свого писаря за полу. «Я тобі вірю, але ти не дивуйся, що не вірю сліпо. Не на те я тільки віку пожив і тільки світа пізнав, щоб бути легковірним...»

Хвилина тишини. Чути було як тикав годинник. «Заждім, зараз буде грати», — сказав гетьман, і надслухував. З бронзової вежі на годиннику вискочив трубадур і залунала романтична курантова арія.

«Пісня минувшини», — сказав гетьман всміхаючися перелетною усмішкою іронії. — «Як що ми, Орлику, не лишимо по собі діла, про котреб сурми сурмили, то бренітиме про нас теж така тихенька пісонька нашим нащадкам для розради: брень, брень брень...»

«Про вашу милість будуть голосну пісню співати», — відповів Орлик.

«Non cuivis homini contingit adire Corinthum». Будуть, або ні. Як схочуть. І Богданові кости з гробу викидали.

Хай зневажають мене, щоб я своє діло зробив. Усіх не вдоволиш. Але я про Карла говорю. Кажеш — не люблять свого короля Шведи. А чогож тоді вони шапки з голови знімають, вимовляючи його імя? Чомуж військо на певну смерть іде, як бачить його перед собою? Чомуж підплаченим убійникам злочинна рука безсило опадає, коли їх очі стрінуться з його світлими зіницями? А він тих наймитів Юди безкарно в світ пускає. Знаєш чому?»

Орлик мовчав.

«Тому, бо не боїться. Він не боїться нічого. Вірить у свою добру звізду, в своє високе післанництво, бути мечем, що кує будучність народу. Може цей меч і вищербиться, може він і зломиться, але він не зігнеться. Діло, котре робить король Карло, переживе його і його нащадків. Шведський народ малий, але він перетріває велику заверюху... Невжеж тільки ми не маємо такої віри, Пилипе?»

«Я вірю вашій милости», — відповів Орлик.

«Вір собі і ділу».

«Важко якось. Дуже скрутні часи».

«Не важко жити в погоду, але перетрівай негоду! А може ти влюбився в Петра?»

«Противний він мені. Демон, не чоловік».

Оба глянули на двері і Орлик шепотом говорив дальше: «Я певний, що він тільки того й чекає, щоб до решти поневолити Україну. Як сарану, своїх людий на нас наслав, а по війні порядки московські наведе. Знищить старшину. Ніби тому, щоб не притіснювала робучого народу, а на ділі для того, що старшина незалежности боронить, хоч і не вся. Одними других побиває. На знищення України це найпростійший спосіб. Відділити поспільство від панів, поріжнити цих останніх, довести до загальної боротьби, а тоді всіх узяти в свою кріпку руку».

Гетьман не зводив очий з Орлика, а коли цей скінчив спитався:

«А коли би ти був на місці Петра, чи робив би инакше?»

«Мабуть ні».

«От бачиш. Не требаж нам винуватити царя. Винуймо себе самих. Бо коли ми не поправимося, то прощені за це не будемо... Ти знаєш, я присягався на хрест святий, що, не зважаючи на себе і на своє приватне добро, робитиму так, щоб Україну довести до ладу і щоб вона зробилася вольною».

«Дай, Боже, сповнити вашій милости це велике діло».

«І я кажу, дай теє, Боже! Алеж вам треба вірити, що я не чого другого бажаю. Треба вірити гетьманові. А ви, як бачу, підступаєте до мене з усякими гадками. Не кажете ясно, але натякаєте на щось таке, чого мені нині може й слухати не можна. Погано війську, котре не має до свого вожда віри».

«Як що я уразив вашу милість, так вибачаюся».

«Уразив, чи ні, — це пусте. Але боюся, щоб ти не вихопився зі своїми гадками про царя. Це моглоб і тебе загубити й мені пошкодити. Краще мовчи. Ховай для себе. Я знаю, хто таке цар і ти теж знаєш. Пощо нам про це говорити?»

Ґенеральний писар мовчки прийняв цей докір свого гетьмана, але в душі погадав собі, що того чоловіка годі розгадати. Може він і сам не знає, чого хоче, а може й знає, та не звіриться нікому, навіть свому писареві.

«Але от», — почав гетьман, — «ми балакаємо, а я забув, що в мене є до тебе діло. Та перше ти піди, позамикай на глухо двері й поглянь, чи не притаївся там хто за якою шафою».

«Нема нікого», — відповів, вертаючи Орлик.

Гетьман казав ще й віконниці зачинити та присунути столик до постелі. Тоді добув ізпід подушки лист.

«Числовий лист. Прочитай його. У тебе є ключ».

«У голові маю цей ключ».

«Добра голова, коли в ній усе можна сховати. Читай!»

Орлик уважно пробігав числа очима. Гетьман пронизливо вдивлявся в нього. Орлик хвилювався. Знати було, що зміст листу бентежив його.

Княгиня Дольська здоровила гетьмана іменем короля Станіслава Лєщинського і просила його, щоб він скоро починав іти витиченим шляхом.

Незабаром прибуде з Волині ціле військо шведське зі своїм знаменитим вождом. Оба королі дадуть гетьманові асекурацію і ґваранцію...

Орлик скінчив і перестрашено глянув на гетьмана.

«Алеж налякався козак!» — сказав гетьман. «Алеж нагнала княгиня страху мому ґенеральному писареві,

аж спотився сердешний! Попий водою. Не такий чорт страшний, як його малюють. В політиці без таких листів не обійдешся, особливо, коли до політики жінки встрявають. Нема що дивуватися, що княгиня Дольська радаб мене перетягнути на бік Станіслава. Цеж рідня!»

Гетьман знову глянув на Орлика, а побачивши, що він все ще не заспокоївся, став ніби то гримати на княгиню, що вона пальці не в своє діло суне. Перше хотіла, щоб гетьман намовляв царя покинути Авґуста й поєднатися зі Станіславом, а тепер хоче, щоб він, гетьман, покидав царя і приставав до Станіслава. З того й видно, як вона неполітично ставиться до такого важного діла. «Якаж тоді певність, що вони, поєднавшися нині зі мною, не кинуть мене завтра? Старий я лис», — тут гетьман погладив руку Орлика, — «старий я лис, щоб мене можна перехитрити. Не трівожся, гетьман ще, славити Бога, з глуздів не збився, щоб слухати княгині. Вона, що правда, жінка гарна, алеж для її гарних очий я не можу зробити дурниці. Versate diu, quid ferre recusent, quid valeant humeri. Хто таке Петро, це я вже знаю, а хто Станіслав, те що лиш будучність покаже. Хто бачив, щоб певне за непевне міняти? Не відчалю я від одного берега, не впевнившися, що другий кращий для мене. Може заспокоїтися пан ґенеральний писар», — сказав гетьман беручи лист з рук Орлика.

Хвилину дивився на ориґінал і на відпис зготовлений Орликом, ніби порівнюючи їх із собою, а тоді пальцем ткнув у перший і спитався: «Dic, cur hic?»

Орлик мовчки слідив за рухами гетьмана. Гетьман складав лист від Дольської, ніби бавився ним, поки не подер на дрібні шматочки.

«Зробимо автодафе. Принеси вогню».

Орлик побіг. Чути було, як відчиняв і зачиняв одні двері за другими.

Гетьман кріпко тримав шматочки паперу в своїй жмені. «Орлик ще хитається», — казав до себе, — «в душі може він і рад, але боїться. Не дивуюся. Ще йому не можна всього казати. Ще зачекаємо».

Як Орлик приніс огонь, гетьман вкинув туди шматки листу. «Алеж горять золоті слова княгині! Гарно горять, та коротко. Спопеліли».

Орлик відітхнув.

«Тобі вже лекше», — жартував гетьман.

«Ні, ваша милосте, я лиш погадав собі, чи не шкода було палити цього листу».

«Треба. А тепер сідай і пиши числами. Пиши так: Вдячним серцем прийняв я і прочитав лист Вашої Княжої Милости, але прошу на будуче залишити таку кореспондецію, бо вона може загубити і занапастити і життя, і честь, і субстанцію мою. І хай Ваша Милість Княжа не лиш не сподіються, але й не гадають собі, щоб я на старість літ вірність мою цареві порушив. Сю вірність я з молодих літ і досі непорушно заховував, отже ще раз прошу більше про то до мене не писати. Бажаю собі і маю в Бозі надію, що отся відмова не попсує добрих і дорогих мені стосунків до Вашої Милости, і прошу приняти і т. д.».

Орлик прочитав написане, гетьман подякував йому і відпустив.

Тоді зірвався з ліжка. Одягнувся в довгий, вовняний каптан і ходив кругом стола. Думав.

Це лучалося в нього нераз.

Прислуга гадала, що гетьман спить, а він працював цілу ніч. В тишині і в самоті снував свої пляни,

як сітку павук, обмірковуючи все до найменшої подробиці.

Нині йому було над чим думати.

Недавно відправив послів із Січі.

Приходили з отаманом Гнатом Галаганом. Гадали, що застануть у Київі царя і пожалуються йому. Запорожців, що були на царській службі, зневажали та притіснювали над міру, вимагаючи від них надто вже важкої служби. Запорожці втікали. Тих, що їх зловлено, штемпували й давали на ґалєри, ті, що щасливо прибули на Січ, розказували товариству про московські знущання. Січ заворушилась. Запорожці хотіли годитися з кримським ханом і кликати проти Москви орду.

«Ще мені тільки того й треба!» — погадав собі Мазепа. «Орда в краю, — гарні гості!»

Гетьманові Галаган не подобався. Він не довіряв йому. Бог знає, що цей Галаган сказав би цареві. А Запорожці теж політики погані. Могли накоїти лиха, могли спонукати царя, щоб він знищив Січ. Гетьман того не хотів. Він нарікав на Запорожців, прозивав їх перед Москалями «харцизами й бунтарями», але Січі йому треба було. Може прийти така година, коли й вона пригодиться Мазепі. Тому повів діло так, що козацькі посли спізнилися. Приїхали, як Петро відїхав. Гетьман затримав їх у Київі довше, гостив, і на силу уговкав; переконав, що орди на Україну кликати не треба.

Та це ще невеликий клопіт. Куди більша турбота з княгинею Дольською. Ганна з Ходоровських, primo voto Вишневецька, secundo voto княгиня Дольська пильно і вправно веде Мазепине тонке й небезпечне діло. Правда, вона своячка короля Станіслава і це правда, що гроші в гетьмана позичає, але на тім не кінець.

Хто зна, чи тій ще не старій і гарній жінці не захотілося бути гетьманшою, жінкою Мазепи? А Мазепа того не хоче. Вона чужинка, це не зробилоб гарного враження на Україні. Бути гетьманшою Мотрі... Алеж у Дольської гетьманові тайні листи! Вона їх може переслати цареві... Що тут робить?

Гетьман бився з думками.

В сусідній салі хтось клямкою рушив. Хто такий? Гетьман виразно приказав, щоб не трівожили його, бо хоче спати. Навіть варта в покоях не стояла. Хтож би це?... Пішов подивитися.

«Хто там?» — спитав гетьман.

«Вашої герцоґської милости найпокірніший пахолок», — відповів тоненький голосок.

«Блазен... Пустити, чи ні?... Увійди!» — і гетьман відчинив двері.

Перед ним стояв не шляхтич з карабелею, а студент у довгополому каптані і з величезною книгою під пахою. Кланявся у пояс. Книжка, здавалося, переважить його і він носом запоре об долівку.

Гетьман любив пожартувати з блазном, але недовго. Не мав часу.

«Чого тобі треба?»

«Вашого герцоґського дозволу на нове звання».

«Якеж то?»

«Вчитися хочу. Хочу слухати наук у вашій академії, бо в Москві потрібують учених».

«Ага. А навчився вже чого?»

«Чим більше вчуся, тим менше знаю».

«Так тобі здається».

«Так воно є. Я мабуть з такої шляхетської породи, що їм і шістьдесятка стукне, а вони дурні».

«Так пощо тоді вчишся?».

«Гадаю, що прийде хвилина, коли мені нараз розясниться в лобі. От я вже дешо й нині зрозумів»

«Що такого?»

«Один вірш витвердив на ізуст».

«Кажи!»

«Але він не складений по правилам піїтики, лиш по законам уха».

«Не шкодить! Говори!»

Блазен поправив ковнір, відкашельнув і, переступаючи з ноги на ногу, скандував, як школяр:

«Далй ослові в ясельця,
Соломи тут, а там сінця.
Осел аж хвостиком вертить:
І те смачне, й тамте кортить.
То в право лоб, то в ліво ткне,
Стеблаж, ні травки не смикне.
І так він доти вибирав,
Аж при яслах голодний впав».

Шурнув ногами, завернув очима і ще раз повторив останню стрічку: «Аж при яслах голодний впав... Кінець. Більше нема. Не написали».

Гетьман подивився йому в очі. «Це про кого складено?» — спитав.

«Про всіх і про нікого».

«А від кого ти тої байки навчився?»

«Від покійного Езопа. Мудрий був чоловік, хоч не такий учений, як наші. Байка сама прикладається у життю. Байка до життя, чи життя до байки, не знаю. І тую байку може колись до когось приложать, може й не до одного».

«Приміром?»

Блазен ніби надумувався, чи казати.

Гетьман повторив: «Приміром?»

«А не буду битий?»

«Богато разів я тебе бив?»

«Ні одного, але мене тут біда бє».

«Яка?»

«Мазепа сильно скупий. Пиво тонше від води, мясо твердше від зубів, а гроші рідші від мого волосся». (Тут погладився по лисій голові.) «Тому то я і поступаю во званіє учених, книгоглодателів і правдиіскателів. У Москві таким людям добре платять. Лихим добре, а добрим зле».

«Ага, так! Але не викручуйся, мій пане. Кажи, до кого можна прикласти тую байку про осла між соломою і сіном?»

«До кого? Ось ‚даймо на тоє‘, що комусь предкладають чернигівське князівство і німецьке герцоґство, а він сердешний ніяк не рішиться, за котре йому брати. Та ще ‚дáйми нá то‘ можна тую байку прикласти, коли комусь подобаються дві жінки, одна старша, з короною, а друга молодша і не коронована, але ще краща від тамтої. Та ще можна прикласти тую байку, коли...» але гетьман не слухав до кінця.

«Від завтра», — казав, — «маєш подвійну платню і пиво з мого стола. Пішов геть!»

Блазен підібрав довгі поли свого каптана і вдаючи чорта побіг через покої.

«Пан Іван, добрий пан,
Гарний пан, пан Іван!»

пишав тоненьким голоском.

«Діявол, не чоловік», — сказав Мазепа, вертаючи до спальні. «Ніби з книжки читає. Чи не балакаю я крізь сон? Мабуть ні. А хоч би і так, то він не може чути. Така хитра біда, такий догадливий! Треба його добре

при собі тримати, щоб не втік, а то він догадується за богато, ніби думки читає».

Гетьман ще довго ходив кругом стола і розмовляв з собою, а потім сів і став писати:

«Моя сердешна, кохана Мотроненько! Поклін мій віддаю Вашій Милости, моє серденько, а опріч поклону Вашій Милости у гостинець книжечку і обручик дияментовий. Прошу те завдячне прийняти, а мене в любови своїй неодмінно ховати, нім дасть Бог з ліпшим привитаю...»

Дрібні круглі букви лягали рівними рядками на білий папір.

Гетьман відложив перо. «Чи добре я роблю, пишучи цей лист? Чи дійсно не запахло мені свіже сінце? Може моїм зубам відповіднійша солома?»

Але недовго хитався. Пригадав собі Мотрю і її рішучу згоду, перейшов у думках усе, що промовляло за нею і проти неї і заспокоїв свою совість. «Боже мене борони, щоб я бажав їй злого. Люблю її, як осінна природа любить ясне сонце. Може воно й недовго буде мені світити, але я його сяєво понесу з собою до могили. Мотря хоче бути моєю. Видно, так Бог судив. Та дивно воно якось складається. З Дольською ми собі кумами, а Мотря хрещениця моя».

Тут між гетьманськими бровами появився замітний для його портрету знак. Гетьман пригадував собі усі відомі з історії випадки, коли пануючі женилися, розводячися з першою жінкою, брали за жінок своїх кревних, усували усякі перешкоди. «Щож тут такого грішного женитися з хрещеницею?» — питав себе. «Це не звязок крови, а прямо звичай такий. А невжеж я, гетьман, не рівня другим володарям??»

І гетьман докінчив лист до Мотрі.

СВАТИ.

Шумливі вітри, набравши на степах розгону, гуляли над Київом. Гнули галуззя дерев, термосили прибрамними стовпами й докладали усіх зусиль, щоб деякі непозачинювані віконниці повідривати.

На валах перекликувалися вартові.

Тускло горіла свічка в гетьманській відпочивальні. По шибках лупотів дощ.

Гетьман почував себе, мов на кораблі серед бурі. Один схиблений рух стерном і все пропаде. Пропаде праця двайцятьох літ, підуть на марне усі заходи, щоб наладити державне судно й безпечно пустити його на розбурхані хвилі світових подій.

І перед гетьмановими очима стали пересуватися безконечним походом усі важнійші хвилини з його життя.

Як венецький карнавал, скорим, бурливим ритмом шуміла молодість, повна любовних пригод. Королівський двір, столичні міста, загранична наука, охота збагнути тайни буття та зрозуміти загадки істнування. Фільософія, поезія, мистецтво.

Аж ось жорстокий, але вічно привабливий і все молодий Марс підходить до нього і манить до себе. Іде. Щастя сприяє йому. Не платить податку крови. Починає вірити, що родився під щасливою зорею. Це й казали йому астрольоґи.

Стремить до найвищого в країні — до булави. Доскочив її, держить, як ніхто перед ним. Не хоче пустити, хоч рвуть. Хоче зробити її скиптром монарха, бо що таке була тая булава доси? Цяцька, котрою гралася доля. Передавали її собі з рук до рук. То король, то цар дарував, кому хотів. Комедію з виборним гетьманатом грали. Не бути тому більше! Велика країна, великий народ і велика мусить бути влада, оперта на непорушних основах...

Легко подумати, але зробити важко. України з сильною владою ніхто не хоче, навіть Українці. Волять чужу, ніж свою. Привикли оглядатися на когось, на короля, на восточного царя, на султана, навіть на хана, щоб тільки не на свого власного володаря. Забулися княжі часи, а новий державний дух ще не родився.

«А може нині якраз клечальна субота, а завтра сошествіє того святого духа? Може над нашими головами спалахкотять огненні язики і при їх сяєві розясниться не одно, що перше було темне...? Коли воно не станеться тепер, то прийде що лиш за літ сто, двісті, а може й більше...»

Гетьман був рішений у собі.

Чекав тільки пригожого моменту і снував дальше свою політичну сітку.

Як ткач-ниткоплут любується новими узорами, котрі сам він придумав, так любувався Мазепа своїми плянами.

Одна правобічна Україна що варта! Колиб він її віддав був, то нелегко булоб тепер відібрати, а так оба береги Дніпра під гетьманською булавою, живе тіло не перерубане на двоє. Але скільки хитрощів треба було придумати, як обережно вести це діло, щоб переконати царя, що Правобережжя годі здавати. Переконав.

І нелегке діло договоритися з новими союзниками. Станіслав все ще стоїть на становищі унії в Люблині, все ще йому ягайлонська ідея на умі. А діло будувати треба инакше, відповідно до нинішної хвилини.

Рішатиме король Карло і гетьман має надію, що він вирішить в користь України, щоб вона була вольна й самостійна.

Але всеж таки найтруднійше діло з царем, щоб він передчасно не збагнув задумів Мазепи. Цареві доносять свої; не Москалі, а Українці. Отсе тая моральна руїна, з котрою найтяжше боротися. Колиб не ці «делятори», можнаб підготовити переворот, навіть повстання проти Москви, а так треба ждати, аж царські війська відійдуть в напрямі Смоленська, Карлові на зустріч. Коли там буде рішатися війна шведсько-московська, тоді тут можна буде вирішити українське питання. А до тої пори треба пильно вважати, щоби хто не порвав гетьманської політичної сітки.

Гетьман запустив занавіси при вікнах, добув з секретного сховку товстий жмут тайних листів і вважно перечитував їх.

Були це відписи, зготовлені його власною рукою і власним, для тої цілі придуманим письмом, котрого ніхто не вмів читати. Оригінали він палив, або посилав цареві, як доказ своєї вірности.

Переглядає гетьман листи і сумнів підкрадається

до нього. «Чи годиться піддурювати царя? Він же вірить тобі...?»

«Вірить? А як зо мною робить? Не велів мені слухати приказів Меншікова? Гетьман Іван Мазепа має підчинятися приказам царського боярина, колишнього бублейщика! Старий я лис, щоб не бачити намірів царських. Він зо мною гарно, бо тепер війна, бо йому треба мойого війська, а по війні пошиє мене в герцоґи, а з Україною зробить що схоче. Ось що пише моя приятелька Дольська...»

І гетьман ще раз став прочитувати довгий лист княгині, писаний так щиро і з такими подробицями, яких годі було вигадати; певна річ, що правдивий.

Княгина Дольська писала його милости Іванові Мазепі, що недавно тому тримала дитину до хресту з Борисом Петровичем Шереметієвим. На пирі, по хресті, сиділа за столом, як кума, між Шереметієвим і ґенералом Реном. Зійшла мова на гетьмана Мазепу. Княгиня добре слово сказала про нього. Ґенерал Рен теж добре слово докинув, але додав: «Шкода тільки того розумного Мазепи, що він не знає, яку яму гребуть під ним. Меншіков хоче скинути його з гетьманства і хоче сам стати гетьманом України». Княгиня, ніби тим дуже здивована, повернулася до свого кума, Шереметієва, і спитала його, чи можливе це? — «Не лиш можливе, але й правдиве», — відповів Шереметієв, — «та годі нам остерігати Мазепу, бо ми самі богато терпимо й мусимо мовчати».

Ось як поступає цар зі своїм вірним гетьманом! І чи повинен гетьман инакше поступати з царем?

Та колиб і цього не було, чи вільно гетьманові робити инакше, ніж того вимагає добро його народу? Найвищий закон — добро вітчини, говорили старинні

і цей прінціп мусить непорушно стояти, бо, де не бережуть його, там — горе!

Сумнів шез, гетьман спокійно листував дальше свою кореспонденцію. На берегах листів робив замітки і поправки пляну.

Вітер шумів, дощеві каплі стукали, ніби пальці незримої куми-журби, по дошках віконниць, — куранти грали арію.

Трубадур з ґітарою співав під вікном любки. Гетьман пригадав собі, що колись Орликові сказав: «Як що ми не спроможемося на велике діло, то й про нас співатимуть колись таку малу пісню: брень, брень, брень!»

«А невжеж те, що ти до тепер зробив, мале?» — питалася гетьмана його власна гордість. «Ти втихомирив бурю на Україні, заставив народ до роботи, збудував церкви, школи, приюти, підготовляєш державнотворчий елємент, муруєш фундаменти під державну будівлю. Ти не закладав рук і не марнував часу!»

«Я весь свій мужеський вік працював, як віл у ярмі, але якщо мені доля не дасть тепер щасливо довершити діло, то вся та праця піде в забуття. Люди бачать лиш блискучий успіх, муравлина робота скривається в землі. Одна година, а котрій рішається побіда, більше для них значить, ніж довголітні зусилля. Кінцевий акорд рішає про враження пісні».

Свічка догорювала. Гетьман сам засвітив другу. Не спішився на сон.

Перед ним лежав ще свіжий лист, не переписаний, а ориґінальний. Невправне, жіноче письмо говорило до нього.

«Милосте Моя! Іване Степановичу! Вдячним серцем приняла я Твій дорогий для мене лист. Книжечку прочитала, а обручик ношу на серці, щоб люди не по-

бачили його й не позавидували мені мого щастя. Над Батурином хмарно. Може, як Ваша Милість приїде туди, сонце вигляне зпоза хмар. Нетерпіливо дожидаюся тієї хвилини. Рада побачити Тебе, Іване Степановичу, у щастю та здоровлю і в зичливости до мене, за тую любов, котру я для Тебе зберігаю в мойому неспокійному серці. Воно нікому коритися не хоче, лиш своїй власній мрії, а яка вона, — Ти знаєш...»

Лист пригадав гетьманові Мотрю. Була вона инша, ніж усі дівчата і жінки, котрих знав досі. Химерна, незаспокоєна, демонічна. Тіло було гарне гармонійною красою, а душа тягнула до себе загадками. Невжеж він тій неспокійній душі дасть захист мирний? Невжеж і від нього не відлетить вона на крилах своїх забагів змінливих?... Не знав.

Але одного був певний гетьман, а саме, що Мотря не зробить ніякого поганого діла. Не ступить кроком, котрий провадив би у пропасть.

Мотря Кочубеївна не зробить Іванові Мазепі того, що колись Прися Яненківна зробила Петрові Дорошенкові.

Ніколи!

І гетьман рішився сватів до Кочубея післати.

Сватів, чи може перше написати лист до Василя?

Цеж товариш старий.

Свати з відмовою — сором, лист останеться в тайні.

Гетьман написав лист.

КАЖУТЬ...

Мотря, хоч як годила своїй мамі, не могла її прихилити до себе.

Любов Хведорівна не хотіла жити з донькою під одним дахом і залишила її на замку.

Кочубеї переїхали до другого двора, що був на батуринському подвіррі.

Сумно і скучно було Мотрі на замку.

Розважали її дівчата. Особливо прихильна й вірна своїй панночці Мелашка. Синьоока, вертка, швидка, нагадувала весняну пташку. «Мелашка-пташка», називали її.

Гетьман проживав у Бахмачі. Він часто посилав свого слугу Демяна до ґенерального судді то з дарунками, то з листами. Демян переходив вулицею, поруч того двора, в котрому жила Мотря.

Тоді задихана Мелашка прибігала до своєї панночки і ніби байдуже, між иншими новинами, доносила їй, що Демян від гетьмана пішов.

«Так щож з того?» — питала Мотря.

«Та ніщо, прошу ясної панночки, пішов і щось богато поніс».

Але вечером тої днини, Мотря виходила в сад і проходжувалася стежкою коло частоколу.

Крізь щілину висувалася рука, Мотря казала: «спасибі вам, Демяне!» і ховала лист за корсетку, а в Демянову руку сунула свій листок.

Демян поступав ще до шинку, щоб зачути городських новин, а тоді конем, що за той час добре відпочив собі, вертав до Бахмача.

Мотря бігла у свою світлицю, світила свічку, зачинювала на засув і на защіпку двері й читала гетьманове письмо.

Гетьман писав гарно, навіть дуже гарно. Називав Мотрю своїм серцем, пташкою і величав: Вашою Милостею.

Від других вона таких улесливих слів не любила слухати, від гетьмана приймала. Сама не знала чому. Жалувала, що письмо мертве, що не чує звуку тих слів, котрі так уміють добиратися до серця. Хотілося їх слухати, особливо, коли гетьман висловлював свої великі наміри, не договорюючи дечого, але може якраз тому розбуджуючи ще більші надії.

Мотря тужила за гетьманом.

Осінь додавала туги.

Небо мокрим рядном повисло над ослизлими мурами, в замкових ровах чорнілася вода, на дахи й на хрести сідали ворони чорні. Цілими стадами, ніби хмари, зліталися на свою чорну раду.

Мотрі здавалося, що якась особлива трівога обгорнула галок, що вони місця не можуть собі прибрати, раз ніби журяться чогось, то знову чомусь дуже раді: крав! крав! крав!

І серед людий помічався трівожний настрій. Дівчата мало що не кождого ранку доносили своїй ясній

панночці про злочини всілякі. Знаходили небіщиків без голов, або пробитих наскрізь осиковими колами, домовини, викинені з могил, являлися ранком на вулицях.

«Не до доброго воно йде», — казали зітхаючи дівчата. — «Старі люди доповідають, що надходить антихрист, — відверни від нас його, Боже! А царство антихриста страшнійше від татарського ханства, від усього страшнійше! Вигубить він, бий його сила Божа! — християнський народ, поруйнує городи й села і навіть кісток людських не буде кому передати землі, матінці святій, так і зігниють».

«Бережіться царства антихристового, дівчата!» — відповідала Мотря. — «Може він дійсно надходить. І тільки тримаючися кріпко купи і слухаючи проводирів наших оборонимося від нього».

Дівчата передавали дальше слова своєї панночки, але люди лиш головами хитали: від антихриста не оборонить нас ніхто, бо ми християни, а він антихрист.

«Коли ми, прошу панночки, копали сеї весни в городі, то таких там гадюк було, як ніколи! Ми без чобіт і не виходили копати. А по селах, кажуть, богато погибло від того гадя».

«Так щож з того?»

«Старі люди говорять, що війна буде».

«Війна вже є».

«Але не в нас, а то й до нас вона прийде».

«Щож, як пустимо ворога, то прийде. Хтож тому винен, що наші не вміють обороняти своїх границь? У других народів є пограничні кріпости, вали, мури, військо залогами стоїть, а наш край, як хазяйство без тину».

Дівчата дивувалися, що панночка все зводить розмову на щось друге.

«Кажуть, що опівночі по гетьмановім палацу на Гончарівці біла паня ходить».

«Може яка й ходить».

Дівчата непевно дивилися на Мотрю. Як можна не вірити тому, що не один на власні очі бачив?

«Один хлопець переходив туди. В палацу було темно. Нараз світло сунеться від вікна до вікна. Коли глядить, а то не світло, тільки біла паня ходить і від неї так ясно... А на третій день, той хлопець і помер. Кажуть, що вона...»

«А тая паня, те видиво! Кажуть, що вона перед великим нещастям остерігає».

«Хто такий?»

«Не знаю», — відповіла Мотря, бо їй вже за богато було такої розмови.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

ЗРИВ.

Взяли перші морози і впали перші сніги. У старім, низькім дворі зробилося яснійше й веселійше. В коминку горів цілий день огонь, вечером дівчата пряли та співали пісень. Мотря вишивала, або читала книжку. Заки пішла спати, дивилася у вікно. Треба було відхухати шибки розмальовані казковими квітками, щоб побачити темно-синє небо, засіяне несчисленними зорями, і мовчаливі дерева, на котрих, як білі подушки, нависав сніг.

Мотря дивилася в сторону Бахмача.

Пригадувала собі, як була малою дівчинкою і як тітка розказувала їй казки. Одну з них добре затямила Мотря.

Була раз гарна королівна, а мати її, королева, не любила доньки, зачинила її у вежі, на острові, серед глибокого озера.

І жила вона там, скучаючи і томлячися вельми.

Аж приїхав королевич ізза семої ріки, ізза девятої гори.

Побачив її крізь закратоване вікно і сказав собі: або з нею життя, або без неї смерть.

І став конем своїм докола озера ганяти, шукаючи доступу до вежі.

Але доступу не було. Скрізь глибока, чорна, мертва вода, без відпливу.

Так він дві ночі їздив, а на третю конем у воду вскочив і до вежі доплив.

Решітку руками розірвав, бо залізо від сліз королівної перегнило іржою.

Вхопив її, посадив перед собою на коня, женуть.

«Не огладайтеся!» — каже до них кінь, бо буде і вам біда, і мені нещастя».

Але королівна не втерпіла. Їй скортіло ще раз побачити свій замок і тую жахливу вежу. Озирнулася і побачила погоню.

Дванайцять їздців з голими мечами гнало степом. «Зірви серпанок з голови своєї і кинь позад себе!»

Кинула — і послався густий туман. Погоня збилася з дороги. Але вітер розвіяв туман і знову почувся тупіт кінських підков, — ось-ось — і настигнуть їх.

«Кидай гребінь зі свойого волосся!» — каже кінь.

Кинула гребінь — і густий байрак виріс між ними і їздцями. Женуть, але й погоня не стоїть. Виїздять з байрака, біжать, — вже недалеко.

«Струсни сльозу зі свойого ока», — каже кінь, — «і кинь її за себе!» Кинула сльозу — і розлилася річка широка, як море, і зупинила погоню, а вони щасливо доскочили до його королівського двірця...

Пригадала собі Мотря казку з діточих літ і діточою вірою сповнилося її серце.

Не на вежі, а в старому батьковому будинкові серед батуринського замку сидить вона й наслухує, чи

не почує тупоту кінських підков. Тихо. Тільки сніг паде, дерева бовваніють, варти перекликаються: Го-го!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Марія Хведорівна нездужала. Мотря сиділа біля її постелі і розважала тітку.

«Не страшна мені на другий світ дорога. Спокутувала я гріхи свої, Бог простить. А страшно мені, дитино, погадати, що оставлю тебе самою», — казала Марія Хведорівна.

«Я не билина, тітусю. Вітер не зломить мене».

«Буря і дуба ламає, Мотре. Буря надходить, чує ухо моє».

«Тишина перед бурею від самої бурі страшнійша. Гнітить».

Почули дзвінки, хтось перед ворота заїхав. Мотря глянула у вікно й пізнала коні, котрими батько їздити любив. Гадала, батько хору тітку відвідати прибув, а з ним може й мати. Скоренько в покою прибрала та другу свічку засвітила, щоб веселійше було.

Замість батька вбіг її паж.

«Його милість Василь Леонтієвич сани з будою по ясну панночку прислали, їхати до себе велять».

«Приготуй для мене шубу й шапку соболеву. Поїдеш зі мною!» відповіла Мотря і до тітки припала. Тітка поблагословила її хрестом.

«Господи сил, с нами буди, иного бо разві тебе помощника в скорбех не імами: Господи сил, помилуй нас».

Мотря приклякла біля тітчиного ліжка. Суха зимна рука доторкнулася її горячих висок. Слабий голос шепотом говорив: «Ненавидящих і обидящих нас прости, Господи человіколюбче. Братіям і сродникам нашим даруй яже ко спасенію прошенія, и жизнь вічную».

«В немощех сущия посіти і ісціленіє даруй!» — доповіла Мотря молитву.

Недалеко вибиралася Мотря, всього за кілька вулиць, а розстатися з тіткою не могла.

Вбрала шубу з лисячих хребтів з соболевими відлогами, теплу й легку дуже, побажала дівчатам спокійної ночі й усміхаючися своїм, ніби позиченим усміхом, вийшла на ґанок. Мелашка-пташка посвітила своїй панночці, прислуга обтулила ноги вовчими шкурами й великі сани, з довгими, поволочистими крилами, накриті шкуратяною будою, посунулися по копній дорозі.

Була темна ніч. Крутило снігами . . . Женився чорт . . .

Перед саньми їхало двох гайдуків зі смолоскипами. «Дорогу пану ґенеральному судді, дорогу там!» — гукали. Люди поступалися, западаючи по коліна в сніг. Хлопські сани й жидівські санки брали гайта й чекали, аж переїдуть панські залубні.

Мотрі робилося на душі моторошно.

Чого це її кличуть батьки під ніч? Не можна було підіждати до ранка? Побігла би туди. Видно, негайне діло. Але яке? Може несподівані гості? Може з Бахмача гетьман приїхав? Але Кочубеїв двір ніщо такого несподіваного собою не виявляв. В кількох тільки вікнах світилося і то тускло, а не ярко, як буває, коли наїдуть гості.

У сінях старий слуга приняв від неї шубу. Мотря роздягалася звільна, струшувала сніг із чобіток, ждала, чи хто не вийде.

Не являвся ніхто, ніби вона не донька, а якась чужа-чужениця.

«Куди маю йти?» — спитала старого слугу, ніби вона в батьковому дворі у перве з роду.

«Його милости в секретній коморі», — відповів, просвічуючи їй дорогу.

Перейшла декілька світлиць, відчиняючи й зачиняючи за собою важкі, низькі дубові двері, аж опинилася серед кімнатки, котрої стіни виложені були дубом. Слуга засвітив дві свічки в шестираменнім мосяжнім свічнику, ручнокутім, які світять Жиди на шабас, поклонився і пішов геть.

Мотря лишилася сама.

Ця кімнатка була все загадкою для неї. Туди дітий не впускали ніколи. Туди кликали тільки иноді тих незнайомих гостий, що то їх приганяла й відганяла чорна ніч.

Нічого замітного тут не було. Полиці, скрині, шафи; старі образи хмурно дивилися зі стін.

Мотрю пройняло недобре прочуття. Хотіла повертатися і йти геть, у челядну, на двір, тікати до себе, — де будь, щоб тільки побачити людий.

Аж ворухнулася одна з шаф, повернулася на осі і за нею показалася ще менша кімнатка без вікон, як погребець.

Звідтам вийшов батько.

Не поправляв пояса, як звичайно, і не підкручував вуса, був ніби чогось дуже стурбований.

Підступила до його руки. Не відірвав, але зимно якось доторкнувся голови Мотрі.

«Маємо з тобою важну розмову!» — сказав. А заглядаючи у погреб гукнув: — Любонько! Мотря приїхала!»

Заскрипіли східці і появилася Любов Хведорівна. Руки сплетені на лоні, голова в гору.

Мотря хотіла привітатися з нею.

«Геть від мене, дівко недобра!» — гукнула.

Мотря відскочила під стіну і стала, ніби в неї грім з ясного неба влучив.

Василь Леонтієвич повалився у крісло.

Хвилину мовчали всі троє.

Мотрі злість підступала до серця. Чимало зневаги зазнала вона від своєї грізної пані-матки, але «недоброю дівкою» вона її ніколи не обиджала. Це вже було надто грубо й непристойно для доньки ґенерального судді.

«Чого ви мене обиджаєте, мамо?» — спитала коротко й рішучо.

«Не мама я тобі, а ти не моя донька. Я жінка чесна».

Мотря спалахнула.

«Можете прогнати мене геть, позбавити маєтку, видідичити, але не смійте зневажати мене!»

«Не смійте!» — скрикнула Любов Хведорівна. — «До кого це ти писок розпускаєш — повіє!»

Мотрі почорніло в очах. Пішли ходором шафи і скрині, вона руками вхопилася печі, щоби не впасти. Честь була найбільшим маєтком для неї, скарбом, котрого ніхто не смів торкати. І того скарбу збавляє її рідна мати. Боронити тієї чести, хоч би й життям прийшлося заплатити за неї! Гетьманова суджена — повія?! Цеж страшно...!

«Батьку!» — сказала Мотря. — «Ти суддя. Суди й мене, свою доньку. Не боюсь твойого суду. Нічого нечесного на совісти своїй не маю. Суди мене, тату!»

Кочубей сидів безсилий і ніби старший на літ десять. Мовчав.

Перед ним на столі лежав лист.

Любов Хведорівна надвигалася на Мотрю, як хмара, з котрої мають ударити нові громи.

Мотря руки простягнула перед себе, ніби бажаючи відвернути ті громи.

Очий не зводила з мами.

Цей сміливий погляд доводив Любов Хведорівну до безтямної злости.

Кочубей встав і взяв жінку за руку.

«Любонько! Сідай! Сідайте, ваша милість, і заспокойтеся! З донькою маємо діло... Мотре, гетьман сватає тебе. Написав мені лист. Ось він».

Мотрі обличчя змінилося нараз. Просіяло. На устах появилася ледви помітна усмішка, легка, хибка, як усмішка дитини у сні. Ніби вона не вірила, чи правда це, що чує.

Відступила від стіни і зробила крок в напрямі стола.

«Не руш!» — скрикнула нараз Любов Хведорівна. — «Не до тебе писаний лист! Ти батькам своїм листів від коханця не показувала. Нікчемна!»

Мотря подалася назад і головою вдарила об стіну.

Батькові жаль зробилося доньки, але не мав сили, щоб зупинити жінку. Як вода з лотоків полились її слова.

«Негідниці! Сором дівоцький загубила. Забула, чия ти донька. Мати честь до старих літ донесла, а донька в молодости тратить. З гетьманом злигалася потай миру, з женолюбом старим!»

«Гетьмана обиджати не смійте!» — крикнула Мотря «Батьку, заступися за гетьманову честь, ти його ґенеральний старшина!»

«Мовчи!» — відповів Кочубей, а жінку притримав рукою, бо знову зірвалася з місця і йшла на доньку.

«Ти завинила, Мотре», — почав дріжачим голосом, — «завинила ти, бо затаїла перед батьком-мамою жени-

хання його ясновельможности. Так добра донька не робить, це я тобі мушу сказати. Бог не благословить таких дітий».

«Вона вже діявольське благословення приняла», — почала Любов Хведорівна.

Кочубей скривився. Не любив, як накликували чорта.

«Любонько, не мішай!» — звернувся до жінки, а до доньки: «забула ти, що добра та слухняна дитина ніяких тайн перед родителями своїми не має».

«Це тайна мойого серця».

«Викрут!»

«Правда!»

Кочубей грізно глянув на доньку.

«Дісталося й тобі», — злобно завважила жінка.

Мовчали...

Не уступай, — щось казало їй, — не піддавайся. Знівечать щастя твоє!...

«Гетьман сватає тебе», — почав Кочубей, — »але ми на те сватання згоди своєї не дамо. Не можемо».

«Чому?» — спитала Мотря.

«Бо нам не хочеться!» — відповіла мати. — «От що!»

«Я його люблю і за другого не піду!»

«Підеш!»

«Ні!...»

«Підеш!»

«Сказала раз, що не піду й не піду!»

«Підеш, підеш, підеш!» — тупала Любов Хведорівна ногою.

«Слова свойого не зломлю. Я його гетьманові дала».

«Дала?»

«Слово гетьманові дала, що буду його жінкою».

«Не жінкою, а коханкою, кажи, коханкою прелюбодія старого!» — верещала Кочубеїха.

Мотря уші рукою затулила.

«Можете обиджати мене й гетьмана, можете зневажати нас, я не чую! Наше кохання чисте і висше понад вашу злість. Не знівечите його. Воно сильне, велике, перетріває віки! Вас не буде і мене не буде, а воно житиме на світі».

Кочубей ходив безрадно по кімнаті від стіни до стіни, між донькою і жінкою, щоб не допустити їх до себе.

Кочубеїха носила грудьми й сопіла, як дихавична. Її долішня губа дріжала, жмуток фарбованого волосся трясся на чолі.

Образи грізно дивилися на них.

«Треба покоритися, донько», — почав лагідно Кочубей, щоб уговорити доньку. — «Треба скоритися батькові й мамі. Вони привели тебе на світ. Для когож я працював весь вік, як не для вас, для наслідників моїх? Я злого тобі не бажаю, але гетьман — це не муж для тебе. Він старий, а до того твій хресний батько. Як же донці віддаватися за батька?»

«Батько, але во Христі. Всі ми браття і сестри во Христі!«

Кочубей не знав, що на це відповісти.

«Бачиш», — озвалася Любов Хведорівна, — «бачиш, як навчає тебе твоя донька, твій мізиньчик, навчає дурного Кочубея. Ха-ха-ха!»

Кочубей розізлився.

«Не дам згоди ані благословення мойого родительського на твоє з Іваном Степановичем замужество, не дам і на тому край!»

«Не дасте?»

«Ні!»

«Батьку!» — почала, зміняючи голос Мотря, — «не толочте ви щастя своєї доньки. Досить вона каралася у вашій хаті, хоч і не з вашої вини. Алеж і не зі своєї...»

«Значиться, з моєї?» — засичала Любов Хведорівна, але Кочубей заспокоїв жінку.

«Говори!» — приказував донці.

«Досить я каралася, а тепер відпустіть мене на волю. Прошу, благаю вас, батьку мій рідний! Не хочу ваших богацтв, роздайте їх нищим, даруйте на церкви, зробіть з ними, що вам завгодно, а мене пустіть з моїм серцем чистим і з совістею спокійною, що я шлюбу не зломила, що віри коханій людині доховала!»

Впала перед батьком на коліна і за ноги його обняла. Кочубеєві сльози закрутилися в очах.

«Відтрунь її від себе», — озвалася Кочубеїха, — «облудниця, лицедію перед тобою грає».

Кочубей підніс доньку і вона знов, як стовп, підперла стіну.

Свічки скапували зі свічника на стіл. Одна капля впала на гетьманський лист.

Кочубей пригадав собі, що гетьман пише.

Тер чоло рукою і говорив зпровола, як на суді.

«Я відповів Іванові Степановичові, що хоч як шаную його, але доньки за нього не віддам, бо вона хрещениця йому. Це мусиш, Мотре, прийняти до відома й покоритися долі».

Мотря спалахнула.

«Хоч ти мій батько і родитель», — сказала, — «алеж я не ‚безсловесная вещ‘, з котрою що захочуть, те й роблять. Перед Господом, вседержителем моїм, і перед світом цілим, перед майбутністю клянуся, що

твориться насильство надімною, з яким я не погоджуся ніколи».

«Ха-ха-ха!» — розреготалася Любов Хведорівна, — «насильство, що в наложниці гетьманські не пускаємо тебе! Ха-ха-ха!»

«Проклята будь тая хвилина, мамо, коли ви промовили це брудне й неправдиве слово!»

Кочубеїсі піна виступила на рот. Мотря говорила дальше: «Не наложницею гетьманською хотіла я бути, лиш вінчаною жінкою, як воно із листу його видно, гетьманшею».

«Гетьманша, гетьманша!» — аж підскакувала зі злоби Любов Хведорівна, — «подивіться ви люди, яка мені гетьманша!»

«Так, гетьманшею хотіла стати Мотря Кочубеївна, а Любов Хведорівна не дозволяє, бо Любов Хведорівна сама тієї чести забажала».

«Чортице, мовчи!» — ревнула Кочубеїха і з кулаками кинулася на доньку.

Але Мотря вхопила маму за руки і вона тільки піною метала.

Кочубей насилу відтягнув жінку від доньки, насилу повів її у другу світлицю і замкнув двері на засув.

«Гетьманша!» — реготалася в другій кімнаті Любов Хведорівна, — «гетьманша! Гетьманська наложниця, любовниця старого прелюбодія! Гетьманша!»

Кочубей стояв хвилину безрадно. Боровся між любовю доньки, а покірливістю для жінки. Безрадно махав правою рукою і турботно твердив: «От тобі гаразд! от тобі раз гаразд!»

Кочубеїха в двері кулаками валила. «Відчини окаянний, відчини! Кажу тобі, відчини хутчійш!»

Кочубей, зітхаючи, взяв доньку за руку і повів її по східцях у діл.

«Посидиш тут!» — сказав, коли обоє зійшли в погребець, а тоді руками очі закрив і плачучи ступав назад по сходах.

Мотря пустилася за батьком, але він скоро засунув шафу за собою.

Крізь тую шафу чула Мотря, як у секретній коморі хтось головою товк до дубового стола.

Цей луск ніби довбнею бив її по висках.

Оглухнути, а не чути того гомону глухого! Оглухнути на віки!

Втихло все. Чути тільки, як хтось по коморі ходить. Ходить кругом стола. Ходить, ходить, ходить... Мотрі голова закрутилася, як у горячці.

Нараз той самий вереск: «Відчини мені двері, зараз відчини, а то підпалю двір. Викурю вас, як суслів із нори! Відчини — чуєш?!»

Зупинився хід.

Заскрипів засув. Два голоси перечаться з собою. Мотря не розбирає змісту.

І знову луск. Запала клямка. Тихо.

Кругом чорно і глухо; непросвітна темрява, — темниця.

Батько доньку свою позбавив волі!

У ТЕМНИЦІ.

«Батько доньку свою позбавив волі, до темниці замкнув!» — це була перша гадка, що блискавкою майнула крізь темряву. А за нею, як грім за блискавкою, прогуготіло питання: «За що? Пощо? За яку провину? Зате, що вона вірною хотіла бути свому коханню, що не хотіла ломити чесного слова? Невжеж це гріх?»

Не могла помиритися з кривдою, яку їй зробили. Нехай би ворог запроторив Мотрю Кочубеївну в підземелля, схопивши її в час бою зі збруєю в руці, — знала би, за що страдає, а так? — і серце стиснулося з великого болю.

Мов сліпа, руками доторкалася зимних стін. Шукала лавки, щоб присісти, бо ноги вгиналися під нею. Найшла якусь скриню, залізом куту, — сіла.

Довго не могла звикнути до темряви й освоїтися з гадкою, що її позбавлено волі.

Пригадала собі думи козацькі, і плачі невольницькі, пригадала собі оповідання тітки про недолю Сомка і всі ті перекази про наших українських страдальців — і бунтарський дух брав перевагу над дівоцьким жалем.

«Гадають, що зігнуть мене? Згину, а не піддамся! Не буду такою, як вони. Батько перед мамою гнеться, мати перед Москвою. Не перероблять мене».

Знала невгнутість Любови Хведорівни, знала її зимне, жорстоке серце й розуміла, що треба буде перестрадати чимало. Страдатиме.

Без жертви нема великого діла. Може й вона прикладає отсе свою цеглину не тілько до будівлі власного щастя, але й до якогось великою храму для загального добра...

Голодом її не зморять. Батько не згодиться на те. І довго не триматимуть у темниці. Люди спитаються, де Мотря?

Ґенеральний суддя не може зважитися на таке беззаконне діло.

Мотря заспокоювалася і одного тільки бажала — дрібку світла! Одну щілинку, крізь котру побачилаб небо.

Не знала, що так любить його, навіть те зимове, хмарами вповите, загніване небо. Не знала, що так любить простір і волю, рев вітру і шум дерев.

А тут така тиша.

Чує, як бється її серце, як кров кружляє по жилах, пальці дріжать, у лицях жар, ніби їх хтось доторкнувся.

Доторкалися мамині слова.

Чого тая мати така сердита? Не розуміє її і не розуміла ніколи. Ніколи вона не погладила її, не пригорнула до себе, не сказала доброго слова. Все грізна, горда, самовпевнена, як деспот. Вона мущина, а батько, ніби жінка в хаті. Все потурає її.

Неприродно та прикро.

Мотрі жаль батька. Хотілаб тепер побалакати з ним на самоті, як дитина.

Може прийде.

І Мотря надслухує.

Чує тільки, як миш шубортає у скрині.

Може гризе якісь важні папері, а може гроші нищить. Котрі нажиті нечесно, хай знищить геть!

Якаж настирлива отся тишина мовчалива! Як вона бентежить її! Ніби млин шумить, то знов далекі дзвони гудуть, копита по мості дудонять, хтось сокирою валить. Який жахливий гук! Якаж тая темрява червона! Не чорна, ні, а багряна, як багряниця крівава. Не даром її кровю слимачків красять... Скрізь кров і без крови нема життя. Який кервавий цей світ!...

Королівну замкнули у вежі. А королевич ізза семої ріки конем круг озера скаче. Колиж він доскочить до неї і розібє камяну стіну і добуде її, щоб показати небо?

Скаче королевич кругом озера, летить, як вітер, що на шляху куряву збиває, копита глухо дудонять, чорна тінь бігає по мертвій воді, кругом, кругом, кругом...

І Мотря замкнула повіки.

Ніби хтось віткою маку промайнув над її очима. Мак зілля забуття, маком дорогу від могили до воріт посипають, щоб покійний до хати не вертав, — забуття...

БАТЬКО Й ДОНЬКА.

«Ходи, Мотре», — казав Кочубей. — «Мати поїхала. Ходи!»

Мотря терла очі. Не могла зрозуміти, де вона і що робиться з нею.

Освідомившися, встала, пригладила рукою волосся, поправила вбрання і мовчки пішла по східцях за батьком.

Опинилися серед тої самої секретної комори, де мали вчора тую нещасливу розмову.

Пригадала собі кожде слово й побачила кождий рух мами й тата. Але сумні гадки радість прогнала: побачила сонце!

Вдиралося крізь малі шибки, бігало по шафах і по скринях, по старім свічнику і по образах, розвішених попід стелю. Сивоусі козаки й чорноброві козачки жмурили перед ним свої очі.

«Сідай!» — сказав Кочубей до доньки, показуючи на крісла.

Мотря послушно сіла.

Батько довго ходив по коморі. Не знав, з чого почати.

Мотря водила за ним своїми великими очима. І вперше побачила, що батько старий, що спина в його зігнута, й ноги, ніби ломляться, як іде. Рука, одна заложена за пояс, друга бовтається безрадно. Пальці, то затискаються в кулак, то випрямлюються нервово. Голова понурена, вус за ковнір лізе.

Мотрі жаль зробилося батька, але ніби жаль якогось бідного та чужого для неї чоловіка.

Ніколи він не здавався їй таким чужим, як нині.

Хотіла питатися куди поїхала мати, але щось ніби шепнуло їй до уха: «що тобі до того?» — і змовкла. Тільки рушилася на кріслі.

Батько почув цей рух і ніби нараз збудився, — став.

Долішня його щока задріжала, брови підлізли в гору, зробив руками рух, мов питався: «Ну, і щож тепер?»

Мотря встала. Батько приступив до неї і пригорнув до груди.

Мотрю щось стиснуло за серце, здавило за горло і з очий полилися сльози.

«Бідна, бідна моя!» — прошепотів Кочубей, пускаючи доньку з обіймів і саджаючи її у високе крісло.

Мотрі соромно стало своїх сліз, — соромно стало за батька. Погадала собі, що батько, це голова родини, його слово повинно бути приказом у хаті, а він через свою надмірну мягкість і податливість стає причиною родинної драми.

«Мотре, Мотре», — говорив Кочубей, заломлюючи руки, — «ти навіть не знаєш, якої біди мені накоїла».

«Знаю!» — коротко відповіла Мотря.

«І щож тепер?»

«Що Бог дасть».

«Бога взивай, а руки прикладай. Бог за нас не може робити».

«Він всемогучий».

«Себ-то?»

«Може все повернути на добре».

«І я так собі гадаю, Мотре, і молюся у своїй грішній душі, щоби він напутив тебе на добре».

«Себ-то?»

«Щоб ти покорилася мамі».

«А вам?»

Кочубей закліпав повіками й замахав правою рукою. Боровся з гадкою, казати, чи ні?

«Ет! Ти знаєш, Мотре, хто я. Я нікому лиха не бажаю, а своїй рідній дитині тим паче. Хочеш, віддавайся і за гетьмана. Твій гріх, а не мій, як що це гріх, віддаватися за свого хрещеного батька. Але мати, ти знаєш свою маму? Посікти її на дрібні шматочки, то ще кождий з них казатиме: «а таки так! А таки так!»

«А щож я тому винувата, тату?» — спитала Мотря.

Кочубей знову став бігати від дверий до вікна.

«Не винувата, кажеш? А може й винувата? Знаючи свою маму, не повинна була гетьманові давати слова, поки не попросила у неї дозволу».

«Я не дитина, тату».

«В батька й мами ти все дитина, донька».

«В мами ні, бо мама мене не любить, ненавидить мене».

«За те, що ти непокірлива, Мотре!»

«В маму вдалася».

Кочубей глянув на доньку.

«Алеж ти донька, а вона мама, не її поступатися, а тобі, так і закон велить, щоб діти слухали родителів своїх».

«Не в питаннях серця».

«Яке там серце, Мотре? Гетьманові на семий хрестик іде».

«А я його люблю».

«Не вірю».

«Богом клянуся, люблю і хочу бути йому дружиною, вірною до смерти».

«А як що через те хотіння станеться лихо і тобі, і йому, а може й усім нам?»

Мовчали. По хвилині спитала Мотря:

«Чогож ви тоді хочете, тату?»

«Хочу, щоб ти підписала цей лист».

Кочубей добув із нагрудної кишені зложений папір, розгорнув його, поклав перед Мотрею на столі, а сам підійшов до вікна й бубнив пальцем по шибі.

Мотря читала:

«Прощення Вашої Милости прошу за отсе моє нинішне письмо і за прикрість, котру я Вашій Ясновельможности не зі злої волі вчинила. Порадившися добре свого розуму і серця, рішилася я просити Милість Вашу, щоб Ви звільнили мене від даного слова, а це тому, що дала я його з легкої руки, в чому винувата молодість моя і моя палка, нерозважлива вдача. Не хочу, щоб через них мала я у майбутньому терпіти та ще й зайвих турбот Милости Вашій причинити, добре відаючи, якого спокою Милости Вашій для своєї великоважної праці потрібно. Прошу не бути злої волі на мене за цей мій поступок легковажний» і т. д.

«Тату», — сказала Мотря, зриваючися з місця. — «Я цього листу не підпишу!»

Кочубей повернувся від вікна. Очі батька й доньки стрінулися з собою. В її був крик розпуки, людини, котру тручають у пропасть, у його — безмовне отупіння.

Остання дошка ратунку відпливала від нього.

«Як же так, Мотре», — став говорити, безрадно й безпомічно, ніби він нічого собою не уявляє, ніби він нічого тут зробити не може. «Як же так? Значиться, ти не розумієш мойого безвихідного становища, не хочеш, не гадаєш помогти мені?»

«Не можу».

«Чому?»

«Бо цей лист неправдивий».

«Неправдивий, але потрібний, навіть конечний».

«Не гадаю».

«А я знаю. Мотре, колиб ти догадувалася, до чого може довести твоє упрямство, то не гаючися, підписалаб його... Підпиши, прошу тебе, я, батько твій, підпиши!»

В Мотринім серці жаль з погордою боровся. Жаль, бо батько виглядав дійсно дуже нещасливо, погорда, бо він був слабий.

«Тату, я до кождої жертви готова, лиш не жадайте від мене, щоб я брехала».

«До кождої жертви ти готова, кажеш?»

«До кождої».

«Правду говориш?»

«Богом святим клянуся».

Батько глянув на доньку і ніби якийсь огник марної надії знову загорівся перед ним десь у непевній далечині.

«Любов Хведорівна сказала», — почав спускаючи очі до долу, як винуватець, — «Любов Хведорівна сказала, відїзджаючи нині рано, що, коли Мотря не підпише листу, то хай іде в черниці».

Останні слова ледви вимовив насилу.

Мотрі чорно зробилося в очах. Ніби якась висока стіна нараз надвигнулася і заступила сонце. Запахло плісню, зівота відчинила рот. Пригадала собі Присю Дорошенкову, як вона розпилася в монастирі, пригадала собі неодин поганий образ, що доводилося нехотячи підглянути, коли з мамою їздила на прощі, і зробилося їй не страшно, а гидко. Але подивилася на свого безталанного батька і не гаючись відповіла коротко: «Добре, хай буде й так! Піду в монастир».

Кочубей захитався. Сів. Дивився на якусь скриню, ніби в ній сховане усе важне для нього.

Голова хилилася чим раз низше й низше, наче хотіла скритися під землю. Руки прилипли до колін.

Мотря підійшла до нього. Не ворохнувся. Добру хвилину мовчки стояла перед ним. Щось її тягнуло до того нещасливого старця. Невжеж це її батько? Той, котрого слухали тисячі людий? Невжеж це Василь Кочубей, ґенеральний суддя, котрому всміхалася гетьманська булава? Так, то був він. Він, що пестив свою доньку Мотрю, обсипав її богацтвами й вигодами, не відмовляв нічого, називав своїм сонцем. А тепер те сонце хоче за монастирські мури сховати. Який же він бідний!

«Не журіться, тату», — почала ніби безжурно. — «І в монастирі живуть якось люди. Черницею я не стану. Не бійтеся».

«Не хочу, Мотре, завязувати тобі світ. Не хочу, щоби ти йшла в черниці. Не хочу! Та що я бідний вдію? Любови Хведорівни не переконаю...»

А помовчавши хвилину: «Мотре, доне моя! Я вірю тобі. Ти батька свого не зрадиш. Так тоді знай: Любов Хведорівна має у своїх руках тайни, котрі можуть згубити мене. І не мене одного, може навіть і гетьмана.

Предвидіти годі. Любов Хведорівну треба заспокоїти ниші. За день-два може в неї і злість перекипить. Я тебе в монастирі не лишу. Добуду тебе якось звідтам. Поїдь тільки, щоб мамі уступитися з очий».

«Уступлюся!»

Поцілував доньку в голову й пустився йти. Але від дверий завернувся. «Можеш пройтися, Мотре. Мами нема. Тобі готують дещо на дорогу. Постіль, білля, — голіруч не поїдеш. Іди, йди!»

Замкнув за собою двері.

Мотря довго дивилася за ним...

«Безталанний мущина, над котрим милосердиться жінка, хоч би й рідна донька!»

У МОНАСТИР.

Сани навантажені Мотриним добром і двоє других з хлібом і харчами поїхали під кріпким конвоєм у найблизчий дівочий монастир.

Нічого незвичайного. Кочубей нераз посилав до монастирів дарунки і то не-аби-які.

В годину-дві перед ґанок заїхали великі залубні, накриті скіряною будою. Перед ними герцювало кількох гайдуків на конях; їхали для певности в дорозі.

І це не диво, бо нераз їздив так ґенеральний суддя.

Була тиха, але темна ніч. Густий сніг великими клаптями сипався на землю. Під його вагою тріщало й ломилося гілля в саду.

Прислуга спала. Тільки нічні сторожі ходили круг двора.

В кімнаті, біля спальні Любови Хведорівної, сиділи дві жінки, готові до дороги. Вони кріпилися стравою та вином. Старі, сутуловаті, готові до всього, нагадували тих жінок, що миють трупів. Їм уже все одно, що кажуть робити, щоб тільки їсти та пити дали. Тільки їм радости лишилося в життю!

Це дві повірниці Кочубеїхи, її далекі родички, що жили в неї на ласці.

Одна позіхала, затулюючи рот рукою. «Також чорт серед ночі жене», — казала.

«Людий соромляться», — відповіла друга.

«Абож люди не дізнаються?»

«А вжеж. Та не зараз... А я, знаєте, сестро, щоб не скучати в дорозі та взяла пляшечку запіканки, славна яка!»

«А в мене за пазухою плящина старого винця», — відповіла друга і обі усміхнулися, вдоволені, що не даром їдуть.

«Не знаю, чим нас Любов Хведорівна пожалує за труд».

«Добрим словом, — то певно». Моргнули до себе. Розумілися.

В коморі сидів Кочубей. Позіхав і рукою тер чоло. Ніс йому видовжився, очі змаліли й потускли. Цілий він зробився низший якийсь і тонший, ніби перед собою втікав. «Ось воно як», — говорив до себе. — «У монастир. Кочубеєва Мотря у монастир їде».

«Краще, ніж у наложниці гетьманські», — відповіла Любов Хведорівна.

«Так краще, як ти хочеш. Недобра ти жінка. Не мати ти, мачуха, безсердечна мачуха, — відьма. Ось воно як!»

«Мовчи!» — засичала Любов Хведорівна.

В комору увійшла Мотря. Довга шуба, чорним сукном крита, чорна шапочка, чорні чобітки на ногах. Та з того чорного вбрання її обличчя визирало ще кращим і ще живійшим, як звичайно.

«Я готова!» — сказала, кидаючися батькові до ніг.

Кочубей десять пальців зарив у волосся, його голова вдарила об стіл.

«Не хочу я того, не хочу, не хочу!» — кричав.

Мотря устами доторкнулася його рук, встала й підійшла до мами.

Любов Хведорівна стояла горда, ніби вона не знати якого подвигу довершила. Обома руками тримала велику золоту ікону. Підняла її і поблагословила доньку.

Мотря поцілувала ікону і мамину руку.

І одна і друга були зимні як лід.

Повернулася і вийшла.

Скоро, скоро, щоб лише дальше, щоби дальше від них!

Перед нею ішли дві жінки, готові на все.

Відчинялися перед Мотрею й зачинялися старі, низькі двері, котрих доторкалася вона дитиною малою, переступала добре відомі пороги — востаннє.

Скорше, скорше ходім!

Ускочила в сани й обтулила собі ноги.

«Деж мій чура?» — питалася. — «Певно спить. Не знає, що його паня у монастир іде!»

Післала батьковому дворові останній привіт.

Напроти неї сіли обі пані-матки, як відьми. Хтось затріснув дверці, сани посунулися шляхом.

Мотря не могла зібрати гадок. В її голові, як у вітряку. Гадка майне і щезає, а за нею друга, третя, десята. Лопотять млинські крила. Якась нечиста сила обертає ними. Застановити, застановити їх. І чому раз не застановиться усе кругом? Хтось пустив собі отсю велику і глупу іграшку, що зветься світ, як діти пускають фригу, й вона вертиться тисячі літ, не знати пощо й нащо. Хай би раз стала і заспокоїлася. Родяться люди, турбуються, метушаться, живуть, умі-

рають, і знов, і знов. Пощо, нащо, яка тому остаточна ціль?... Спинити!... Гарно їхати. Так гладко сунуться сани по снігу. Колиб так можна їхати, їхати, аж на другий світ... Тільки якіж її опікунки погані, як відьми! Щось шепчуть до себе, киваються, як ганчірки на плоті. Гидкі! Прогнатиб їх... Гарно булоб дивитися, колиб вони, попідносивши спідниці, брили снігами назад...

Мотря глянула у вікно.

«Ця дорога на замок веде. Там Марія Хведорівна хора лежить. Нема її кому доглядати, нема кому розважити доброї тітки. Мотря у монастир їде...

А отсей другий шлях на Гончарівку біжить, до гетьманської палати. Там тепер біла паня по покоях ходить. Горе тому, на кого вона гляне... Може та біла паня, то вона, Мотря?...»

Замикає очі. Дивитися не може на тих дві парі зіниць, що за нею стежать. Заснути і збудитися в келії чернечій. Там спокій. Дзвін на всенощну гуде. Мотря до монастирської церкви перший слід по білім снігу топче. За гетьмана і за батька молитися іде.

Відьми гадають, що вона заснула. Витягають пляшки і пють. Запах алькоголю Мотрю пянить. Вона стерпіти його не може. Зірватися, вхопити ті пляшки і жбурнути в лоб обом!... Твердолобі черепи сильнійші від скла... Сиди!

Мотря вдивляється у сніг. Її гадки заспокоюються дещо.

Що вона зробила? Не треба було добровільно годитися на монастир. Цеж вона зруйнувала свою будучність! Що вона тепер? Не людина, а тінь колишньої Мотрі. І для кого і пощо воно? Для батька? Батько обіцяв добути її на світ.

А коли мати згоди своєї не дасть? Тоді все пропало. Поволічеться Мотря по болотнистій дорозі, в осінну слоту з нудьгою в душі. Минатимуть літа, як придорожне каміння...

Краще зробити собі кінець... У неї за поясом штілет. Взяла на всякий припадок. Діяментовий перстень на пальці. Від нього...

Її думки перервав крик.

Це візник скрикнув і замовк, ніби йому хтось затулив уста. Сани скрутили в бік. Женуть. Нараз зупиняються, — стали. Хтось відпрягає коні. Тупцюють якісь люди, суєтяться.

А Мотрині опікунки сплять. Поспиралися на себе, ніби щось собі шепочуть. На подолках порожні пляшки . . .

Мотрі гидко, не страшно. Чого боятися?

Монастир страшнійший.

Добула штілет і відчинила дверці. Вийшла. Глибоко запала в сніг. Вітер мало не звалив її. Обступили її якісь люди. Саджею почорнені обличчя.

«Панночко, не бійтеся. Свої. Не зробимо вам кривди». Вхопили її і посадили на коня.

На право й на ліво їздці, а один зпереду, другий за нею, щоб не втікла, — женуть.

Мотрю обвіяв свіжий, зимний вітер. Заграла кров, в голові зробилося ясно. В санях вона сиділа, як пяна, її везли, як невільницю, тут вона поза межами маминої злости й сили.

Їде. Куди? Все одно, — не до монастиря. І не в Батурин. По напрямі дороги бачить, що скорше в Бахмач.

Як рано тішилася сонцем, так тепер волі рада. Яка це воля? Все одно, — воля. Як що не те — штілет.

В перстені є отруя. Вона панею свого життя і — смерти. Коли закличе — послушна смерть прийде.

Коні женуть. По коліна, по черева западаються в сніги, бо їдуть навмання...

Що скаже батько?... Це вже його діло. Вона своє зробила, добровільно вступилася мамі з очий. Мама... Порубай її на шматочки, а ще кождий казатиме: а так, а таки так!...

Приїде Любов Хведорівна до монастиря провідати Мотрю, а її нема. Не доїхала.

Цікаво побачитиб тоді Любов Хведорівну.

Сніг паде. Між кінською гривою і Мотриними руками лежить ціла гора. Мотря струшує, він знову паде. Повно його на бровах і на віях, на горячих устах. Скрізь сніг. Їздець перед Мотрею, ніби білим рядном накритий. Він веде.

Їдуть у яр.

Якесь світильце то займається, то гасне. Вовки, чи людська оселя?

Лишають світло на боці, скручують на шлях. Знов минає мала година. Мотрі костеніють руки, в ноги теж зимно, бо чобітки тонкі. Чомуж вони не їхали до світла?

Ось воно знов. Знов прямують до нього. Мотря розуміє чому. Щоб відвести слід. Та слід і без того на рано нелегко буде знайти, бо вітер снігом мете, кучугури наносить, пороги впоперек шляху надуває, що проїхати тяжко.

Від світла вузенька смужка снується по шляху, ніби стрічка. Вітер грається нею. Їдуть, ніби їх стрічка тягне до себе.

Крізь снігову метіль бовваніє у ярку млин. Не меле. Колеса замерзли в ледах. Передний їздець гримає ша-

блею у двері. Довго, довго. Виходить стара жінка з ліхтаркою в руках. Підносить ліхтарку в гору, бачить чорного їздця, хреститься і втікає. Їздець ловить її, щось балакає, вговорює, — уговорив.

Брама відчиняється широко і всі пять коний вбігають туди.

Мотря зіскакує з коня, мельничка кланяється їй, доторкаючися ліхтаркою землі і запрошує у хату. Мотря іде. Їй хочеться тепла і світла, хочеться бачити домівку, де живуть люди. Зрозуміє, що таке счинилося з нею. Зрозуміє, або ні. Все одно. Це млин, не монастир. І того їй досить.

Увійшли в хатину малу й низьку, але чисту і теплу, обвішану образами й рушниками.

В печі горить огонь.

Мотря роздягається. Жінка добуває зі скрині своєї сапянці і просить ясну панночку, щоб перезулася, бо її чобітки, як луб.

Мотря перезувається і чує, як тепло розливається по тілі.

Мельничка тупцює біля печі. Варить теплу страву.

«Колиб знаття, що такий гість, булаб зготувала гідну вечерю».

Мотря просить не турбуватися, вона рада, що спічне хвилину й огріється. Мельничка жалує її. «Тільки маєтки, до таких вигід звикли, і нараз таке, Бог вість що!»

Вона вже знає, що счинилося з молодшою донькою ґенерального судді.

Вона зі щирої душі пособити рада. Сама дівувала колись. А до того ніхто Кочубеїхи не любить, усі жалують доньки, бо знають, яке її життя.

«Мені, ясна панночко, можете вірити. Я певна. Не виявлю нікому, хоч би мене і на муки брали. Бачив цей млин не одну пригоду».

Вона розказує дещо. Самі любовні траґедії.

«До мене люди не мають великого розгону. Бояться, що я чарівниця. Мій старий розганяє хмари. Нас шанують».

«А мельник дома?»

«До Бахмача поїхав. Гадала, що верне, тому й не гасила світла. Аж вас Господь надніс. Колиб не те світло, можеб і не поступили, бо сніг, що світа Божого не видати. Мій старий певно заночує».

«Вам не страшно самій?»

«Чогоб то? Я стара. Богацтв не маємо. Люди, як кажу, бояться нас, — ворожка і чарівник, кажуть, з чортом тримають. Але то не правда. Ми люди хрещені».

Страва готова. Мельничка йде кликати людий. Приходить тільки один. Тамті поїхали до омшаника. Там їх і чорт не знайде. До омшаника, говорять люди, заворожена дорога. Ніхто без мельника щасливо не проїде. Ніхто й не важиться туди.

Той один входить. Він уже обмив своє обличчя.

Мотря глянула, — і мало не крикнула з дива, — чура!

«А тиж тут як?»

Стоїть, мов до дверий приріс.

«Розказуй!»

«Нема що. Я знав, що панночку вивозять, і знав, що панночці так у черниці, як мені в патріярхи. Гадаю собі, на те я і чура, щоб від насильства свою панночку боронити. Зібрав певних людий і засіли ми недалеко річки. Я знав, що гайдуки поїдуть наперед переїзду шукати. Тоді ми й наскочили на вас. Візника звязали,

загрозили смертю, коли кричатиме, коні від саний відчепили, а решта вже відома».

Мотря простягнула до нього руку. Підійшов, поцілував і спаленів, як рак.

«Спасибі тобі. А що тепер?»

«Відвеземо панночку в безпечне місце, а тоді або лишуся при вас, або піду. Як велите».

«А тиб як хотів?»

Хлопець крутив мокрою шапкою в руках.

«Постав шапку біля печі, хай просхне», — звернулася до нього Мотря, — «а мені відповідай, чи хочеш оставатися зі мною, чи йти?»

«Питаєте? Боже ти мій! А вжеж, що оставатися біля вас хочу».

«А тамті?»

«Тамті знають дорогу на Січ. Їх давно до коша тягнуло, так коний і збруї не було. А тепер є одно і друге. Ґенеральний суддя не збідніє. Що для нього три коні».

Повечеряли.

По вечері мельничка полізла з ліхтаркою на піч.

«Поможи мені, хлопче», — сказала до чури.

Чура не гаючись поліз за нею.

Мотря дивилася, що вони там робитимуть.

«Добувай уважно! Уважно став, щоб не оббивати вапна!»

Вони відіймили велику затулу і за печею показалася чорна глиб.

Мельничка увійшла з ліхтаркою туди. Мотря побачила комірку, з ліжком, — без вікна.

Мельничка постелила добру постелю і попрохала Мотрю у сховок.

«Мені, ясна панночко, можете вірити. Я певна. Не виявлю нікому, хоч би мене і на муки брали. Бачив цей млин не одну пригоду».

Вона розказує дещо. Самі любовні траґедії.

«До мене люди не мають великого розгону. Бояться, що я чарівниця. Мій старий розганяє хмари. Нас шанують».

«А мельник дома?»

«До Бахмача поїхав. Гадала, що верне, тому й не гасила світла. Аж вас Господь надніс. Колиб не те світло, можеб і не поступили, бо сніг, що світа Божого не видати. Мій старий певно заночує».

«Вам не страшно самій?»

«Чогоб то? Я стара. Богацтв не маємо. Люди, як кажу, бояться нас, — ворожка і чарівник, кажуть, з чортом тримають. Але то не правда. Ми люди хрещені».

Страва готова. Мельничка йде кликати людий. Приходить тільки один. Тамті поїхали до омшаника. Там їх і чорт не знайде. До омшаника, говорять люди, заворожена дорога. Ніхто без мельника щасливо не проїде. Ніхто й не важиться туди.

Той один входить. Він уже обмив своє обличчя.

Мотря глянула, — і мало не крикнула з дива, — чура!

«А тиж тут як?»

Стоїть, мов до дверий приріс.

«Розказуй!»

«Нема що. Я знав, що панночку вивозять, і знав, що панночці так у черниці, як мені в патріярхи. Гадаю собі, на те я і чура, щоб від насильства свою панночку боронити. Зібрав певних людий і засіли ми недалеко річки. Я знав, що гайдуки поїдуть наперед переїзду шукати. Тоді ми й наскочили на вас. Візника звязали,

загрозили смертю, коли кричатиме, коні від саний відчепили, а решта вже відома».

Мотря простягнула до нього руку. Підійшов, поцілував і спаленів, як рак.

«Спасибі тобі. А що тепер?»

«Відвеземо панночку в безпечне місце, а тоді або лишуся при вас, або піду. Як велите».

«А тиб як хотів?»

Хлопець крутив мокрою шапкою в руках.

«Постав шапку біля печі, хай просхне», — звернулася до нього Мотря, — «а мені відповідай, чи хочеш оставатися зі мною, чи йти?»

«Питаєте? Боже ти мій! А вжеж, що оставатися біля вас хочу».

«А тамті?»

«Тамті знають дорогу на Січ. Їх давно до коша тягнуло, так коний і збруї не було. А тепер є одно і друге. Ґенеральний суддя не збідніє. Що для нього три коні».

Повечеряли.

По вечері мельничка полізла з ліхтаркою на піч.

«Поможи мені, хлопче», — сказала до чури.

Чура не гаючись поліз за нею.

Мотря дивилася, що вони там робитимуть.

«Добувай уважно! Уважно став, щоб не оббивати вапна!»

Вони відіймили велику затулу і за печею показалася чорна глиб.

Мельничка увійшла з ліхтаркою туди. Мотря побачила комірку, з ліжком, — без вікна.

Мельничка постелила добру постелю і попрохала Мотрю у сховок.

«Тут вам безпечно буде, тихо, і тепло», — говорила. «Ми ляжемо в світлиці».

«По моїм трупі веде дорога туди», — сказав гордовито хлопець.

Мотря погладила його по голові. «Бач, який мені козак!»

«Ясної панночки найвірнійший чура».

На столі стояла ліхтарка, тускле світло вилітало з неї і ломилося по низьких, білих стінах.

В комірці, а краще в тайному сховку, на горі, за печею, було так низько, що Мотря мусіла сісти на ліжку. Попросила і мельничку біля себе сідати. Хлопець на дзиглику присів.

Душно було. Воздух забігав із світлиці. «Заки підемо спати», — обіцяла мельничка, — «відчинимо двері знадвору, богато свіжого воздуху найде. Спіть безпечно, моя ви царівно, моя донечко люба. В чорнім млині ще лиха не бувало. Крім одного разу».

І мельничка стала розказувати якусь страшну пригоду.

Але Мотря не дослухала її.

Втомлена і зметружена заснула.

Мельничка сапянці стягнула з неї, накрила її і поблагословила на сон.

У БАХМАЧ.

«Млин не йде», — казала мельничка, ставлючи ранком перед Мотрею глечик вареного молока. — «І заверюха на дворі, що крий Боже! Ніхто тут не приїде. Та для всякої безпеки наготовила я для вас селянське вбрання. Колиб лихий кого надніс, то скажу, що моя невістка, а чура буцім то ваш брат. Невістка і так ще не провідувала нас, її не знають, — повірять».

Мотря перебралася, зліала з вишки і помагала мельничці готовити обід.

В ушах її шуміло, на душі було важко. Переживання останніх тижнів і днів підкосили її. Почувала втому. До того совість не давала спокою. Питала себе, чи добре вона зробила, що втікла? Але розум відповідав, що не з власної волі втікала, їїж пірвали. Це одно, а друге, — кождий боронить свого життя і волі. Мати хотіла позбавити свою доньку волі, донька має право боронитися. «Буду боронитися проти насильства рідної матері!» — сказала собі Мотря.

Непокірлива вдача брала верх.

Згадуючи вчерашнє, соромилася себе самої.

Везли її як тварину. Дві відьми відпроважали. Нікчемні й пяні. І вона не противилася. Робила це для батька.

І соромно було Мотрі, що її ратував чура. Чура панночку спасає.

Лиха була на себе, що серед дороги не вискочила з саний і не загрозила людям, що або їх постріляє, або себе, коли її не пустять на волю.

Не так принизливо булоб.

Але що сталося, те не відстанеться. Пропало... А що тепер?

«Панночко золотенька», — падькалася мельничка, — «лишіть, не томіть своїх білих ручок! Сідайте собі, спічніть. Хто бачив, щоб така гостя метружилася. Не годиться!»

Стерла лавку і просила Мотрю сідати на покуті.

Мотря рада була ввічливости старої, бо справді почувала чим раз більшу втому. Голова ходором ходила. Коли би млин молов, то гадалаб, що це від туркоту коліс. А так знала, що ні.

«А що тепер?» — сверлувало в мозку. «З батьківською хатою пірвала. Пірвалися золоті нитки. Тепер вона сама й бідна. Тепер для неї тільки того, що він — гетьман!»

Забрехали собаки, вилізли десь із мерви й побігли на шлях за ворота.

«Мабуть мій старий вертає», — сказала мельничка.

«Треба йти відчинити ворота!»

Накинула на себе кожух і підтупцем побігла.

Мотря лишилася з думками, з трівогою, з сумнівом

Беріть мене на муку. Я готова. Поборюся. Щастя дешевою ціною не купити. Заплачу за нього богацтвом,

вигодами, спокоєм — усім. Або таке щастя, якого я хочу, або жадне. Двох щасть нема.

Увійшов мельник. Старий, але кремезний чоловяга. Очі дивилися грізно, але уста всміхалися лагідно. Він уже знав від жінки, що в них за гості.

«Нелегке діло!» — говорив, звитавшися. — «Дуже нелегке! Ґенеральний суддя, — не хто-будь! Але Христос ще більший від нього. Христос казав помагати ближньому в потребі. Не одному я вже поміг, дасть Бог, що і вам станемо в пригоді. Заспокійтеся!»

І він почав розказувати усяких городських новин. Літали ті новини і билися з собою, як нетлі кругом світла. Тим світлом була війна. Розгорювалася, як огнище в полі, і заграва від того огнища била чим раз висше і дальше.

Новини перечили собі. То Петра малювали, як антихриста, то Шведів, як чортів. Для Мотрі найважнійше було почути, що гетьман у Бахмачі живе, відпочиває. Мабуть до Різдва побуде. Дуже в Київі втомився, будуючи тую прокляту фортецю. Народ нарікає на нього, що цареві годить. Говорять, в нього і сила є, щоб постояти за бідних, та він не хоче, чи не сміє. Весною гадає нові роботи починати. Кажуть, ще одним перстенем ровів та валів обведе свою Гончарівку».

«Своїх скарбів пильнує», — доповіла мельничка. «Його скарб у Батурині».

«Ніби то я не знаю! Алеж і на Гончарівці чимало добра. Говорять, Мазепа від батька Богдана богатійший».

«Богданові маєтки у Великому льоху».

«Новину мені сказав! Ніби то я не чула, що як цей льох розриють, то звідтам воля встане».

«Воля в людях, а не в льоху», — гнівно промовив

мельник і махнув рукою. — «Волю треба добути. А наші люди добувають усього, тільки не волі. У городі тільки й чуєш, що Антін Максима підвів, а Петро забогатів, а Павло зубожів, по судах тягаються, за чуби водяться, а иншої гадки не мають».

Мотря ніби байдуже слухала тої балачки, але в душі дивувалася немало, що двоє простих людий турбуються волею, котрою мабуть і хіснуватися не будуть, бо може й весни не дочекають, а люди, відповідальні, котрих провидіння Господнє поставило, як світила, на чільному місці і в гадку собі таких важних питань не беруть.

І совісно зробилося Мотрі, щоб ці добрі люди ізза неї та не мали якої біди. «Велике вам спасибі», — казала, — «що приютили мене, але я у вас не можу довго оставатися».

«Скучно ясній панночці у нашій простій хаті. Відомо, — з великого роду!»

«Роду як переброду», — з жалем відповіла Мотря, — «та ніде підночувати».

«Тількі маєтки, такі дорогі убори!» — жалувала її мельничка.

«Що мені по уборах, бабусю! Те, що бабі по єдвабі! Не через скуку, а треба мені втікати, щоб не знайшли».

«Того ви не бійтеся!» — заспокоював Мотрю мельник. — «Ваші люди заячим слідом походили. Вас шукатимуть від Батурина на північ, а мій млин куди на полудне. Де кум, де коровай! Але як що ви неспокійні, то й поїдемо під вечір. Хай трохи коні спічнуть. Тепер темніється скоро. Гадаю сховати вас в одного старенького пан-отця. Бідні, але дуже добрі люди, святі! Челяди в них нема і живуть осторонь від сво-

боди, біля церкви. Від хати до церкви в них потайник є, про котрий ніхто не знає. Я туди і свого добра дещо передаю, як неспокійно. Там ви будете, як у Бога за пазухою».

«А де цей пан-отець живе?» — спитала Мотря.

«Годинка їзди від мене. Зараз під Бахмачем».

«Під Бахмачем?»

«Так біля самого Бахмача, ніби на передмістю».

«Спасибі вам!»

Вечоріло. Мельник гарно вистелив сани, щоб було добре сидіти, сани ковані, з високим заплечником. Мотрине вбрання завязали в клунок, її нарядили в теплі чоботи, в баранячий кожух, окрутили хусткою так, що тільки очі світилися і видно було кінчик носа, мельник взяв віжки в руки, чура скочив біля нього, мельничка випровадила їх далеко за ворота, перехрестила святим хрестом, — поїхали.

Їзда саньми звичайно підбадьорює чоловіка. Мотрі пригадалися молоді літа, — запахло Різдвом. Де вона сього року буде їсти кутю, з ким сяде до святої вечері?

З ким Бог дасть, — та не в монастирі, бо вона вольна.

Коні бігли жваво і порскали весело.

«Будуть нам раді!» — говорив мельник.

«Не знати хто?» — гадала собі Мотря.

Чура часто озирався позад себе й раз-у-раз розпитувався, чи панночці не зимно. «Тепло мені, як біля печі в Ковалівці», — відповідала Мотря, але чула, що її морозить.

Чура хотів щось говорити, так вітер не давав. Гонив по полях рівняючи не тільки землю, але й небо

з землею. Не було нічого видно, лиш сніг. Їхали без сліду, коні знали до Бахмача дорогу.

«Їх можна і без віжок пустити, зайдуть», — говорив мельник.

Виїхали на невеличкий горбок і на хвилину пристали. Мотря не зважала на це. Думала. Але чура глянув на мельника трівожно, а цей торкнув його ногою, щоб мовчав.

«Панночко», — сказав мельник, — «тримайтеся добре, зїзджаємо в ярок, у балку», — і передав віжки чурі, а сам добув щось із саний.

Мотря вчіпилася побічниці від саний і оперлася ногами, чура луснув батогом, злопотів віжками і зверещав так несамовито, що коні вітром помчали в діл.

Перед ними, щось розступилося, розскочилося на боки, сани віхали в ярок, як у корито, а горою по обох боках захиталися якісь тіни.

Бігли ті тіни, хотіли перегнати сани, але коні вітром летіли в діл, до балки, в котрій зпоміж дерев торчали димарі, а з димарів снувався димок.

Вовки, — погадала собі Мотря. Та заки вона освоїлася з тією гадкою, мельник крикнув: «голову на право!»

Мотря перехилилася у право й озирнулася назад.

За ними гналися вовки.

Мельник стрілив, один з них підскочив, скрутився, вівкнув і впав. Вовки кинулися на свого товариша, почалася гризня.

Сани гнали, як буря, мельник набивав рушницю. В балці почули стріл. Вибігли. Але мельник вітром перемчав попри хутір, щоб їх не пізнали. Що лиш за хутором у полі озирнувся.

«Хай буде Господеві слава, — втікли ми», — сказав мельник і перехрестився.

«А тепер до пан-отця їдемо», — додав, звертаючися до Мотрі.

«Ні, поїдемо в Бахмач».

Мельник здивувався.

«У Бахмач?»

«Так, у Бахмач поїдемо».

«До кого?»

Мотря надумувалася хвилину.

«Це я вам у Бахмачі скажу», — відповіла.

Мельник покивав головою і повернув кіньми в Бахмач.